

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

**ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНІ
ДОСЛІДЖЕННЯ В УКРАЇНІ**

Збірка наукових праць

Число 11

Київ – 2009

УДК 930 : 913 (477)] 001.8 (05)
ББК 63.2 (4Укр) Я5

Затверджено до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України (Протокол № 1 від 27 січня 2009 р.)

Історико-географічні дослідження в Україні. Збірка наукових праць. Число 11 / Відп. ред. Г.В.Боряк. – К.: НАН України, Ін-т історії України, 2009. – 350 с.

У збірці наукових праць розглядаються проблеми історичної географії, картографії, топографії, нумізматики, етнічної історії України. Видання розраховане на фахівців спеціальних галузей історичних знань, проблем регіоналістики, пам'яткознавства, історії міст і сіл України, дослідників символіки, територіальної атрибутики, емблематики, суспільствознавців, етнологів, географів, архівних, бібліотечних, музейних працівників, викладачів, аспірантів, студентів вузів гуманітарного профілю, краєзнавців.

Редакційна колегія: д.і.н. Г.В.Боряк (відп. редактор); д.і.н. М.Ф.Дмитрієнко (заст. відп. редактора); к.і.н. В.В.Томозов (заст. відп. редактора); к.географ.н. С.Б.Хведченя (відп. секретар); д.і.н. Я.В.Верменич, д.і.н. І.Н.Войцехівська; член-кор. НАН України, д.і.н. О.П.Реєнт; д.географ.н. Р.І.Сосса; к.і.н. Д.В.Тоїчкін.

Рецензенти:

В.М.Даниленко – член-кор. НАН України; доктор історичних наук, професор;

Н.І.Миронець – доктор історичних наук, професор;

О.С.Рубльов – доктор історичних наук, професор.

Автори вміщених статей та матеріалів висловлюють свою власну думку, що не обов'язково збігається з поглядами членів редколегії, і несуть відповідальність за достовірність наведених фактів та відомостей.

У разі передруку узгодження з редколегією обов'язкове.

Видання внесено згідно постанови Вищої Атестаційної Комісії України до переліку наукових фахових видань з історичної науки (постанова президії ВАК України від 09.06.1999 р. №1-05/7).

Свідцтво про держреєстрацію друкованого засобу масової інформації серія КВ, №6933 від 04.02.2003 р., видане Державним комітетом інформаційної політики, телебачення та радіомовлення України.

© Інститут історії України НАН України

© Автори

ЗМІСТ

Верменич Я. Проблеми дефініції і генезису міста у науковій спадщині М.Вебера.....	7
Вирський Д. Українське Подніпров'є в С.Сарницького «Описі давньої та нової Польщі» (1585).....	19
Хведченя С. Картографічний та краєзнавчий аспекти вивчення деяких підземних релігійних пам'яток України	36
Авраменко А. Дискуссионные вопросы истории казачества в свете исторической географии.....	52
Петров М. Малюнки і гравюри Кам'яця-Подільського XVII–XVIII ст. як джерело для вивчення історичної топографії міста.....	64
Попельницька О. Писемні джерела кінця XVIII – першої чверті XIX ст. З історії церкви у с. Старостинці на Вінниччині	79
Кабанець Є. Скандинавське відлуння у історії Києво-Печерської лаври	86
Горін С. Фундація та перші роки існування Мильчанського Різдва Пресвятої Богородиці монастиря (40-і рр. XVII ст.).....	110
Конча С. До питання про походження імені билинного героя Іллі Муромця (історико-географічний аспект).....	121
Жданович Олесь. Основоположник грецької християнської історіографії – Євсей Кесарійський	137
Однороженко О. Міська геральдика Холмської та Белзької земель XV–XVIII ст.	145
Друг О., Томазов В. Київ, Шовковична, 19: історія одного будинку.....	163
Хромов К. “Вузол щастя” в оформленні монет, карбованих на території Наддніпрянщини та Північного Причорномор'я у другій половині XIV ст.	178

Огуї О. “Золоті татарські, турецькі, язичні; флорини землі нашої”: до проблеми тасмничого монетарного терміна XV – XVII ст..... 186

Бакалець О. Велико-Бушевський скарб 2004 р. західноєвропейських монет XVII ст.....197

Суховарова-Жорнова О. Родинні портрети Лівобережної України XVIII – XIX ст. з колекції Національного музею історії України 210

Шевчук Ю. Політичні репресії проти чеської інтелігенції Житомирщини в добу “великого терору” 223

Вронська Т. Етнодемографічна катастрофа в Західній Україні: жовтень 1947 р.....238

Жданович Олексій. Досвід застосування електронних баз даних в історичних дослідженнях 256

Мищак І. Соціально-економічні та культурні перетворення на західноукраїнських землях після включення їх до складу УРСР: новітня історіографія 276

Терентьева Н. Розвиток українсько-грецьких культурних контактів: Тижні (Дні) грецької культури у м. Одеса.....288

Буряк Л. Історична фемінологія у західній історіографії: тенденції другої половини XX – початку XXI ст. 300

Тоїчкін Д. Дослідження XXI століття. Рецензія на книгу Manoucher Moshtagh Khorasani. Arms and Armor from Iran. The bronze Age to the End of the Qajar Period. – Tübingen, Germany: Legat-Verlag GmbH & Co. KG, 2006. (Манучегр Хорасані. Наступальна та захисна зброя з Ірану. Від бронзового віку до епохи Каджарів)..... 314

Відомості про авторів..... 342

Summary 344

Резюме..... 350

ВІД УПОРЯДНИКІВ

Чергова збірка наукових праць “Історико-географічні дослідження в Україні” (число 11) підготовлена до друку співробітниками відділу спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів Інституту історії України Національної академії наук України. Науковці відділу завжди приділяють багато уваги дослідженню різних галузей спеціальних історичних знань. Значне місце серед них посідають питання з цілого ряду проблем історичної географії, картографії, топографії, регіоналістики, краєзнавства, екології, історії міст і сіл України, їх символіки, атрибутики місцевої влади, історичної топографії, нумізматичних пам’яток тощо. Все це традиційно знайшло відображення в публікаціях даної збірки відділу.

До збірки ввійшли 23 наукові статті. Серед їх авторів – доктори і кандидати наук, здобувачі та аспіранти Інституту історії України НАН України, фахівці з різних галузей спеціальних історичних дисциплін з багатьох міст України.

Тематика представлених статей та рецензій досить широка й охоплює значне коло актуальних питань з історичного джерелознавства, картографічних історичних джерел, монетарного обігу на території України у часи середньовіччя, вітчизняної регіоналістики та боністики, біографістики вітчизняних історичних постатей.

Публікуючи результати власних авторських розвідок та їх висновки, редколегія залишає простір для подальшої наукової дискусії з означених проблем.

Довідковий апарат видання містить короткі відомості про науковий статус, коло дослідницьких інтересів, посаду і місце роботи авторів опублікованих праць.

Пропонуючи на розгляд широкого читацького загалу цю збірку, маємо надію, що висвітлені у ній проблеми набудуть резонансу у колі тих вчених, які цікавляться проблемами історичної географії України та інших спеціальних історичних дисциплін, розвідки яких мають регіональне спрямування.

Редколегія свідомо, шануючи авторське право на власні думки дослідників, йде на оприлюднення їх висновків щодо оцінки інформативності джерел, неоднозначного трактування подій та фактів, які члени редколегії не завжди поділяють. Іноді терміносистема, якою оперують дослідники, не є загальноживаною в науці через недостатню розробку понятійного апарату спецдисциплін. Оприлюднюючи

а авторські міркування, редколегія залишає простір для подальшої наукової дискусії, щодо вказаних проблем.

Будемо вдячні всім, хто надішле свої відгуки про матеріали збірки за адресою:

*Інститут історії України НАН України
відділ спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів (кім. 505)*

*вул. М.Грушевського, 4
01001 Київ – 1, Україна*

**З повагою,
упорядники збірки**

ПРОБЛЕМИ ДЕФІНІЦІЇ І ГЕНЕЗИСУ МІСТА У НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ М.ВЕБЕРА

Стаття присвячена висвітленню концептуальних підходів М.Вебера в осмисленні образу міста та критеріїв його визначення. Особлива увага приділена дослідженню генезису міста та формуванню основ урбаністики.

Сучасна геоурбаністика як наука, що досліджує просторову організацію міського життя, еволюцію і функціонування міських систем різного рівня, виникла на основі синтезу здобутків історичної географії, соціології і культурології. Її поява на початку ХХ ст. була нерозривно пов'язана як із бурхливим розвитком міст, так і з незаперечними досягненнями в осмисленні еволюції способів самоорганізації людей у замкненому міському просторі. Погляд на урбанізоване середовище не лише як на форму просторового існування і елемент системи розселення, але й як на гігантський полігон, на якому упродовж багатьох століть випробувалося вміння людей створювати раціональні форми взаємодії і комфортні умови існування, відкрив нові обрії перед усією системою наук про суспільство і притаманні йому типи і форми соціальної організації.

У формування методологічного фундаменту урбаністики – узагальненого наукового знання про міста та їх роль у системі організації простору – визначальний вклад внесений працями М.Вебера (1864 – 1920). Видатний німецький соціолог, філософ, історик, економіст був по суті першим, хто наважився розглянути місто як соціально-географічний феномен, у всій складності його системоутворюючих ознак і у процесі його тривалої еволюції на різних континентах. Започаткувавши системний підхід до міста як до своєрідного співтовариства громадян, що еволюціонувало у бік перетворення в автономну корпорацію, Вебер виступив основоположником того напрямку у суспільних науках, який сьогодні передається поняттям “urban history”. При цьому йому вдалося вирішити цілий ряд взаємопов'язаних завдань – дати узагальнену дефініцію міста як суспільного явища, прояснити обставини виникнення міст, простежити роль глобальної цивілізаційної матриці їхнього розвитку, створити узагальнену типологію

міст. Жоден містознавець у світі не може пройти повз ту неймовірно пістряву і водночас блискуче впорядковану картину міського розвитку, яка вийшла з-під пера М.Вебера.

Головне, що цікавило вченого у калейдоскопічному переплетенні різноманітних ознак міського життя – це проблема співвідношення ірраціональності й раціональності у житті соціумів. Навіть найуважніший аналіз того, як у певну епоху розділялися, спеціалізувалися й комбінувалися господарські функції, ще не дає готової відповіді на це питання, доводив він. Якщо історія господарства є історією перемоги економічного раціоналізму, то сфера культури чи права – це майже завжди царина “матеріальних ірраціональностей”¹. А отже, історія повинна насамперед займатися зміною поділу і поєднання економічних функцій на кожному з історичних етапів, враховуючи і проблему класів, і тип суспільного ладу, і вплив елементів позаконотичного порядку – політичних прагнень, станових інтересів, магічних і релігійних елементів. Зрозуміло, що найбільш доступним для дослідження складної взаємодії цих чинників є простір міста.

Варто зазначити, що до Вебера історія міст не була предметом ґрунтовних комплексних досліджень і навіть саме поняття “місто” від більш загального терміну “поселення” належним чином не було відсепароване. Перші теоретики урбанізму О.Тьєрі, Ф.Гізо визначали місто на основі розрізнення промислового і аграрного виробництва. У марксистизмі акцент робився на відокремленні ремесла від землеробства.

Німецька школа мідієвістики (Г. фон Белов) та її російські послідовники (Д.Петрушевський)² розглядали проблему виникнення міст у контексті генезису феодалізму. Утім, ані популярна у ХІХ ст. вотчинна теорія походження міст, ані обцинна, ані ринкова теорії, що прийшли їй на зміну, не створили надійного методологічного фундаменту для пояснення обставин походження міського способу життя. Гостра конкуренція взаємовиключних підходів не залишала простору для розгляду міста як системної цілісності, виникнення якої підготовлене цілим рядом чинників – географічних, воєнно-політичних, соціальних та інших. І ніхто до М.Вебера навіть не намагався вибудувувати дефініції міста на основі притаманного йому типу самоорганізації городян.

М.Вебер підійшов до дослідження генезису міста як новатор, у всеозброєний системний підходу, і це забезпечило успіх і довге життя його головним містознавчим працям – “Місто” та “Історія господарства”. Один з найбільш вдумливих дослідників спадщини М.Вебера А.Неусихін бачив головну причину цього успіху у тому, що Веберу

вдалося уникнути обох крайностей – і “дурного монізму”, і так само непродуктивного плюралізму, коли кожна сторона певного явища виводиться із відповідної, притаманної лише їй, причини. Вебер зумів показати процес виникнення міста за рахунок складних і взаємодіючих між собою процесів, і це надало його праці цілісного характеру. Місто “відразу ж виступило на сцену у вигляді складного комплексу явищ”, причому і сили розвитку, і всі елементи, з яких вибудовується місто, були схоплені на самому початку процесу³. Майже сто років тому він запропонував підходи, які сьогодні успішно реалізуються у рамках нової локальної історії, з акцентом на багатофункціональності міста і визначенні самоуправління й суверенності як основних домінант міського розвитку.

Цікаво придивитися уважніше, які ознаки і критерії Вебер кладе в основу, коли намагається дати не поверхово-формальне, а сутнісне визначення міста. Насамперед підкупає неприйняття ним спрощених підходів: у перших же рядках своєї праці він виокремлює лише одну ознаку, яку можна покласти в основу дефініції “місто” – попри наявність різних підходів до його визначення. Спільним для цих підходів є тільки те, що місто є замкненим (принаймні відносно) населеним місцем, а не сумою кількох помешкань, розташованих окремо одне від одного. Далі починаються суттєві розходження – залежно від того, яку саме ознаку – кількісну, економічну, політичну чи якусь іншу – дослідник вважає головною.

Звичайне уявлення про місто виходить із пріоритету кількісної ознаки: місто – це насамперед велике поселення. З соціологічної точки зору, за Вебером, це дійсно важлива ознака. Мешканці міста живуть у близько розташованих одна до одної будівлях, і ця їх сукупність являє собою настільки велике поселення, що особистісне знайомство мешканців за принципом сусідського зв’язку зовсім не є обов’язковим. І все ж кількісна ознака далеко не вирішальна для тих поселень, які мали в минулому *права міст*. У часи Вебера в Росії існувало, приміром, багато сіл, які зі своїм багатотисячним населенням були значно більшими, ніж деякі старі міста Польщі чи Східної Німеччини. Отже, величина сама по собі не може бути вирішальною ознакою міста.

Можна спробувати, продовжує Вебер, дати суто економічне визначення міста – поселення, мешканці якого у своїй більшості живуть не землеробською працею, а торгівлею і промисловістю. Але і таку дефініцію він вважав недостатньо обґрунтованою. Адже спеціалізація промислів може існувати для задоволення економічних і політичних

потреб князівського двору, а князівське замкнуте натуральне господарство (ойкос), навіть із значним ремісничим поселенням при цьому, містом ще назвати не можна. Наступною ознакою міста є наявність ринку – не випадкового, а постійного місця товарообміну, що є джерелом заробітку і задоволення потреб населення. Але не кожне місце, де є ринок, являє собою місто. Періодичні базари і ярмарки часто відбувалися у селах.

Про місто в економічному сенсі Вебер вважав можливим говорити лише у тому разі, якщо місцеве населення задовольняє суттєву частину свого щоденного економічного попиту на місцевому ринку, причому значною мірою предметами, виробленими або купленими для збуту місцевим населенням. Кожне місто в цьому сенсі є “ринковим місцем”, “ринковим поселенням”. Зрозуміло, що одночасно воно може бути місцеперебуванням князя, мати свій ойкос як економічний центр, бути осередком ярмаркової торгівлі. На узбережжі Середземного моря міста досить часто виникали і безвідносно до резиденції князя чи якихось концесій, а шляхом союзу прибульців, мореплавців, торгових поселенців тощо.

До типу князівських наближалися й міста, що базувалися на патримоніальних і політичних доходах як основі купівельної спроможності великих власників. Такі міста Вебер називав містами споживачів, ріст їхнього населення залежить від наявності в них фабрик, мануфактур чи домашньої кустарної промисловості. Він виділяє три типи таких міст – азійський, античний і середньовічний. Від промислових Вебер відокремлює торговельні міста, водночас зазначаючи, що найчастіше існуючі міста відносяться до змішаного типу.

Те, що місто являє собою не лише комплекс жител, але й господарську організацію з регулюючими функціями, теж ще не відрізняє його від села. Село також має певні форми господарського регулювання – сівозміни, впорядкування пасовищ тощо. Своєрідним для міст минулого був лише спосіб і обсяг господарсько-політичного регулювання, а також те, що регулювання набувало рис організації, у тому числі цехової.

У нашому контексті особливо цікавим уявляється погляд М.Вебера щодо розміщення поняття “місто” в ряду *політичних* понять. З цієї точки зору місто може розглядатися як до певної міри автономний союз, громада з особливим політичними і адміністративними установами. Різниця між економічним і політико-адміністративним визначенням міста для Вебера принципова – бо лише в останньому сенсі місту на-

лежить особлива міська територія. Для міста як економічної категорії головним способом регулювання прибутковості є домоволодіння, а земля тут є лише додатком. Адміністративна ж роль міста значною мірою визначається територією.

Досить спірним є введення в систему ознак міста наявності фортеці і місцеперебування гарнізону. Далеко не завжди і не скрізь міста були обмежені стінами, хоч у принципі фортечна система була притаманна і східним, і античним, і середньовічним містам. В Англії в часи англосаксів кожному графству належав “бург” (borough), за назвою якого визначалося і його ім'я, причому несення сторожової й гарнізонної служби було найбільш ранньою міською повинністю. В англосаксонській традиції з усталеним поняттям “місто-гарнізон” пов'язується найменування його жителів бюргерами (burgenses). Саме з міст-фортець виростали самостійні політичні утворення, головною функцією яких було підтримання безпеки. Місце збору і тренувань воїнів, яке Вебер називає військово-політичним ринком міста, і міський економічний ринок існували, як правило, у стані “пластичного дуалізму”. Виникнення бургу притягувало до себе ремісників і торговців. В міру зміцнення їх позицій і зростання їх частки у доходах “сила князя значно обмежувалася, права його урізалися”. Паралельно йшов інший процес: політично беззахисна торгівля потребувала священного покровительства, і у багатьох випадках світський господар бургу поступався місцем священнослужителю. Воєнно-політичні структури міст стають різними.

Чи кожне місто було громадою? Відповідь Вебера на це запитання негативна. Міська община як масове явище притаманна лише Заходу і лише частково – Передній Азії. Щоб стати громадою, місту потрібні: 1) укріплення, 2) ринок; 3) власний суд і, бодай частково, власне право; 4) корпоративність; 5) хоча б часткова автономія або автокефалія, тобто управління за допомогою апарату, в якому беруть участь мешканці міста. Такі права виливалися зазвичай у форму станових привілеїв, а їх носієм виступав певний стан городян (громадян). Саме наявність такого стану і є головною особливістю міста у політичному відношенні. Хоч зрозуміло, що певною мірою вказані ознаки властиві далеко не всім середньовічним містам. В Азії корпоративний характер міст і автономне управління ним могли існувати лише у вигляді слабких натяків. Що ж до автономії – участі городян в управлінні – то її Вебер спостерігає більшою мірою в селах, посилаючись, зокрема, і на досить широкі повноваження російського “миру”.

Специфічну особливість західного, як і усякого середньовічного міста Вебер бачить у тому, що саме воно створювало для мешканців можливості переходу з підневільного у вільний стан. Відомий принцип “міське повітря робить вільним” мав своїм наслідком не лише втрату господарем міста права власності на свого кріпака чи раба, але й можливість порушення громадою його прав – саме це Вебер вважає революційною новацією середньовічних західноєвропейських міст. Станові відмінності розмивалися, принаймні у ставленні до звичайних понять свободи чи несвободи. З другого боку, виникає особливий прошарок знаті, яка монополізує право на управлінські посади⁴.

Другою особливістю західного міста була підпорядкованість громадян спільному для всіх них праву. Міські “комуні” засновувалися на братстві, підкріпленому відповідними сакральними символами. Міська общинна організація мала свою власність, якою сама ж управляла. Співтовариство громадян (*universitas civium*) еволюціонувало в напрямі перетворення у автономну громаду, активну територіальну корпорацію із власними посадовими особами. Гільдії, цехи, інші професійні та релігійні об’єднання створювали для громадян систему не лише самоорганізації, але й самозахисту і врегулювання конфліктів. Виникає і специфічна назва для суверенного органу комуні – *parlamentum* (в Італії)⁵.

Зрозуміло, що вищевикладене – лише схема, яка у Вебера наповнена безліччю відомостей про різні типи античних, родових, середньовічних міст. Неймовірна ерудиція легко переносить автора з континенту на континент, з античності у пізні середньовіччя; при цьому порушується безліч методологічних проблем – від типологізації до засад порівняльного аналізу. У згаданих, як і в інших, працях, Вебер постає і як творець нової філософії наукових напрямів і субдисциплін, які дістали оформлення вже після його смерті, зокрема політології і соціології. Його інтелектуальний пошук, відштовхуючись від неокантіанства, спрямовується на усвідомлення ролі свободи і права як могутнього стимулу творчої самореалізації людини, в тому числі і в організації підвалин міського життя.

Визначаючи роль міста в історії цивілізації, Вебер вважав її величезною, такою, яку ні з чим не можна порівняти. Місто створило власну систему управління, а, отже, його вивченням, за М.Вебером, стали партії й демагоги – керівники і претенденти на міністерські посади. Місто створило специфічні особливості у розвитку мистецтва і науку в її модерному вигляді. Воно ж є носієм релігій і теологічного мислен-

ня (а водночас і вільних від панівної релігії систем думання). Навіть найдавніші писемні згадки про міста як добровільні союзи роблять акцент на притаманному їм революційному характері. Прикметною ознакою західного міста Вебер вважає синоїкізм (від гр. *sinoikismos* – спільне поселення) – об’єднання на ґрунті не обов’язково спільного проживання на певній території, але завжди у формі громадського союзу – із спільним культом і спільними інтересами⁶.

Зупинимось на цій узагальнюючій характеристиці міста і спробуємо відповісти на питання: чому саме навколо цієї сутнісної ознаки Вебер вибудовує різницю між європейським і азійським містом. Європейське місто, на його думку, виникало насамперед як союз для оборони і як об’єднання людей, що були здатні економічно організувати цю оборону. В Азії міста були покликані до життя іншими обставинами – тут на першому плані опинилася проблема зрощення. “Зрошувальна система створила бюрократію, повинності підданих і цілковиту залежність їх існування від діяльності царської бюрократії”⁷.

Надзвичайно цікаво зіставити ці міркування Вебера з дещо пізнішими висновками відомого норвезького політолога С.Роккана, який здійснив справжню революцію в осмисленні центр-периферійних відносин через призму ролі міст. Зіставляючи конгломерат самоврядних міських общин Месопотамії і централізовану імперію єгипетських фараонів, Роккан доходить цікавого висновку: уже в ті часи створений людьми інститут міста стояв вище, ніж природний поділ суспільства на сім’ї і клани. При цьому шляхи розвитку міст за месопотамським і єгипетським зразком були докорінно відмінні і представляли два різні напрями територіальної експансії. Лояльність міста першого типу неможливо завоювати силою, бо носієм його суверенітету є збори громадян. У другому випадку формується династичний центр в умовах сільськогосподарської цивілізації, і соціальної активності у міських центрах не спостерігається. Месопотамський тип превалював у великому районі від Індії до Середземномор’я і північніше, в Європі. Єгипетський має паралелі у Китаї, у кочових імперіях Центральної Азії, у деяких мусульманських державах і в Росії⁸.

Отже, поняття “місто” і М.Вебер, і С.Роккан вважають основоположним для розуміння глибинних основ членування простору і формування імперій. У будь-якому дослідженні змін у територіальних структурах, доводив Роккан, потрібно аналізувати взаємодію між двома типами простору – фізичним і соціальним чи культурним. Перший

він називає географічним простором, другий – простором належності (membership). Історія структуризації людських співтовариств може бути простежена у контексті взаємодії між географічним простором і простором належності⁹.

Розрізнення горизонтального (у параметрах віддаленості) і вертикального (у категоріях залежності) типів периферійності дало ключ до розуміння того, як територіальна організація і система міських центрів впливають на той чи інший тип державного устрою і той чи інший різновид територіальних ідентичностей. З цього погляду міркування М.Вебера та С.Роккана стоять в одному ряду із глобальними теоріями К.Дойча, І.Валлерстайна, А.Хіршмана та інших видатних мислителів.

Підсумовуючи виклад ідей М.Вебера про сучасні йому міста, зауважимо, що вони стали фундаментом урбаністики саме тому, що стали узагальненням безлічі притаманних містам сутнісних ознак. Вебер досліджував міста і як центри локальних економік, і як ринок, і як корпорації городян – з наголосом на комбінації притаманних їм фіскально-економічних, військових, політико-адміністративних, соціальних та культуроформуючих функцій. І хоч у Вебера було чимало послідовників у дослідженні міської історії, ніхто з них уже не наважувався простежувати узагальнену анатомію міського життя у діапазоні від античності до капіталістичної ери.

Від класичних побудов М.Вебера відштовхувалася соціологія міста, одним із засновників якої вважають Г.Зіммеля. Досліджуючи роль простору для соціальної взаємодії, він звертав увагу на те, що не географічний розмір у кількість квадратних кілометрів утворює соціум – це здійснюють ті психічні сили, які утримують мешканців разом. Суспільство існує там, де багато індивідів вступає у взаємодію. Пізніше Р.Джонстон та Р.Тейлор розвинули цю ідею, довівши, що у специфічному міському кліматі саме локалізований у просторі процес політичної соціалізації відіграє ключову роль у передачі місцевих традицій¹⁰.

Багатофункціональність міст і складність соціальних відносин у них зумовила співіснування у міській соціології багатьох відмінних парадигм – еволюціоністських (О.Конт, Г.Спенсер, Е.Дюркгейм), теорій історичних циклів (В.Парето, М.Данилевський, О.Шпенглер, А.Тойнбі), марксистських (Ф.Енгельс, А.Грамші, Д.Лукач, Е.Фромм), модернізаційних (Е.Гіденс, Г.Тіллі, Н.Еліас, П.Штомпка), структурно-функціоналістських (Т.Парсонс). Помітним виявився вклад чиказької

школи соціальної екології (Р.Парк, Е.Берджес, Р.Макензі) у представленні міста як організму, що еволюціонує на біотичному і культурному рівнях. Останнім часом нові підходи до аналізу сутності урбанізаційних процесів відшукує соціосинергетика. Загалом же урбаністика разом з дотичними до неї галузями соціального знання дедалі більше еволюціонує у бік засвоєння міждисциплінарних підходів: місто розглядається і як складний соціокультурний організм, і як результат тривалої еволюції міського соціуму у напрямі оволодіння функціями концентрації населення й капіталу, виробничих, задоволення різноманітних потреб тощо. Серед географічних дисциплін, які спеціалізуються у сфері дослідження міського життя, найбільш динамічно розвивається геоурбаністика – наука, про основні сфери дослідження якої вже йшлося.

В Радянському Союзі до ідей М.Вебера існувало насторожено-стримане, а частіше гостро критичне ставлення. Його сприймали як апологета капіталістичного ладу, “ревного прибічника німецької імперіалістичної експансії”, як людину, що намагається “вигнати із методології суспільних наук ідею про закономірний характер історичного розвитку”¹¹. Природно, що синкретичні за своїм змістом веберівські теорії походження міст не були сприйняті радянським суспільствознавством. Їм протиставлялися кілька різних, конкуруючих між собою теорій, одні з яких вписували урбанізм у генезис феодалізму, а інші вибудовували схеми позаформаційного статусу середньовічного міста. Загалом же домінував розгляд міста виключно виходячи з його економічних функцій, що блокувало дослідження не менш важливих функціонально-просторових, соціальних, духовних та інших параметрів міської життєдіяльності¹².

Що ж до вітчизняної урбаністики, то у дослідженні процесів міського життя вона пішла поза межами СРСР дещо іншим шляхом і досягла помітних успіхів на окремих напрямках. Одним з них і виявилася геоурбаністика, основи якої закладалися працями В.Кубійовича. Метод Кубійовича, який він відшліфовав на прикладі свого рідного міста (Новий Санч на Лемківщині) ґрунтувався на дослідженні територіальної структури міста, особливостей забудови, щільності населення, його конфесійного та етнічного складу. В УРСР внаслідок обставин біографії Кубійовича ставлення до цього методу виявилось гостро неприхильним. Містознавство тут розвивалося переважно в історично-подієвому руслі, у силовому полі підтримуваного державою краєзнавства. Це призвело, в кінцевому підсумку, до гальмування

системного погляду на місто як складну соціокультурну систему і до утворення майже неперехідного бар'єру між дослідниками міської історичної спадщини і тими фахівцями, яким належало займатися моделюванням міського середовища і проектуванням міст.

Погляд на місто лише як на об'єкт сторонніх впливів, а не як на своєрідний колективний суб'єкт із власними функціями й відповідними механізмами самоорганізації й самозбереження, і донині відчутно гальмує процес формування міської історії як субдисципліни із власним предметним полем, специфічними дослідницькими методами. Вирватися із цього замкнутого кола вдалося лише історикам архітектури і містобудування, які започаткували історико-культурний напрям у містознавстві. У руслі цього підходу було створено чимало вартісних праць, серед яких виділяються ґрунтовні, інформаційно насичені монографії і статті В.Вечерського. У працях істориків-культурологів і пам'яткознавців висвітлюється чимало аспектів міської історії, які виходять за межі традиційного дослідження архітектурної спадщини й містобудівних проблем. Це стосується, зокрема, впливу тоталітарного режиму на міське середовище у напрямі його дегуманізації і руйнування його культурного потенціалу. Орієнтація на виробництво, а не на людину зумовила явище, яке В.Вечерський називає ентропією містобудівних систем¹³ і яке заслуговує, безумовно, на спеціальну дослідницьку увагу.

Останнім часом “нового дихання” у вітчизняному містознавстві набули історико-топографічні підходи. Їхній фундамент закладався ще у 70-х рр. минулого століття працями П.Толочка¹⁴, пізніше в руслі історичної топографії плідно працювали киевознавці Г.Івакін, С.Климовський та ін. Я.Дашкевич у 1987 р. ввів у науковий обіг і чітко окреслив межі поняття “соціотопографія” – як дослідження урбанізаційних процесів з токи зору взаємозв'язків між соціальною структурою населення та місцем його проживання¹⁵. Ідею підхопили й розвинули польські науковці, і надалі цей напрям усталювався вже обоюсторонніми зусиллями в режимі постійного діалогу. М.Капраль започаткував соціотопографічний аналіз Львова¹⁶, ввівши в обіг поняття “націотопографія”; у цьому ж руслі плідно працює М.Долинська. Проте поняття “соціотопографія” і сьогодні не є чітко окресленим і допускає різні тлумачення. М.Долинська визначає соціотопографію як міжгалузевий метод, який передбачає нанесення результатів дослідження соціальної історії на топографічну підоснову¹⁷.

Один з містознавчих підходів можна було б назвати структурно-територіальним, базованим на аналізі проблем розселення і територіальної структури. Однак після 1977 р., коли було видано працю Є.Пітюренка¹⁸, помітного просування на цьому напрямі не спостерігається. Щоправда, переважно завдяки зусиллям географів (О.Шаблій, І.Ковальчук) запропоновано оновлені теорії систем розселення і нові критерії поселенського навантаження. Розгляд поселень як каркасу континуально-дискретних екістичних систем разом із уведенням у науковий обіг поняття *поселенський потенціал* здатний значно розширити обрії сучасного містознавства¹⁹. Однак поки що розвідки на ці теми не виходять за межі статей.

Лишається сподіватися, що активне засвоєння вітчизняними містознавцями доробку М.Вебера допоможе вивести вітчизняну урбаністику на сучасний методологічний рівень. Якоюсь мірою це вже робиться в руслі нових наукових напрямів – історичної регіоналістики та нової локальної історії. Теоретико-методологічні проблеми урбаністики займають помітне місце на сторінках нового щорічника “Регіональна історія України” (Вип. 1. – 2007; Вип. 2. – 2008). Користуючись нагодою, прошую усіх зацікавлених до співробітництва у журналі та дискусій на теми оновлення методологічного інструментарію вітчизняної урбаністики.

¹ Вебер М. История хозяйства. – Город. – М., 2001. – С. 21-22.

² Белов Г. фон // Городской строй и городская жизнь средневековой Германии. – М., 1912; Петрушевский Д.М. Возникновение городского строя средних веков // Там само.

³ Неусыхин А.И. Социологическое исследование М.Вебера о городе // Вебер М. Избранное. Образ общества. – М., 1994. – С. 665.

⁴ Вебер М. История хозяйства. Город. – С. 335-348.

⁵ Там само. – С. 373.

⁶ Там само. – С. 288-291.

⁷ Там само. – С. 292.

⁸ Роккан С. Города, государства и нации: пространственная модель изучения различий в развитии // Политическая наука. – 2006. – № 4. – С. 48-50.

⁹ Роккан С. Центр-периферийная поляриность // Там само. – С. 74.

¹⁰ Див.: Зарицький Т. Теоретичні засади вивчення диференціації суспільно-політичного простору // Глобалізація, регіоналізація, регіональна політика. Хрестоматія з сучасної зарубіжної соціології регіонів. – Луганськ, 2002. – С. 112-130; Филлипов А. Социология пространства // http://www.rutenia.ru/logos/number_2000_2.09.html.

Советская историческая энциклопедия. – Т.3. – М., 1963. – С. 17-18.

¹² Докладніше див.: Происхождение средневекового города: развитие отечественной медиевистики в свете одной проблемы // <http://www.hrono.info/statii/2006/goroda>.

¹³ *Вечерський В.* Спадщина містобудування України. Теорія і практика історико-містобудівних пам'яткоохоронних досліджень населених місць. – К., 2003. – С. 10-11.

¹⁴ *Толочко П.П.* Исторична топографія стародавнього Києва. – К., 1972.

¹⁵ *Дашкевич Я.Р.* Социотопография городов как направление историко-краеведческих исследований // Первая всесоюзная научная конференция по историческому краеведению (Полтава, октябрь 1987 г.). Тезисы докладов и сообщений. – К., 1987. – С. 71-72.

¹⁶ З-поміж багатьох праць М.Капралія згадаємо узагальнюючу: Національні громади Львова XVI – XVIII ст. (соціально-правові взаємини). – Львів, 2003.

¹⁷ *Долинська М.* Исторична топографія Львова XIV – XIX ст. – Львів, 2006. – С. 37.

¹⁸ *Питюренко Е.И.* Территориальные системы городских поселений Украинской ССР (Методология и методика исследования, анализ современного состояния, закономерности и проблемы развития). – К., 1977.

¹⁹ *Шаблій О.І.* Основи загальної суспільної географії. – Львів, 2003. – С. 264-275; *Ковальчук І.* Наукові засади і результати моделювання стану та динаміки поселенського навантаження, його впливу на природне середовище Західної України // Исторична топографія і соціотопографія України. Зб. наукових праць. – Львів, 2006. – С. 11-38.

УКРАЇНСЬКЕ ПОДНІПРОВ'Є В С.САРНИЦЬКОГО «ОПИСІ ДАВНЬОЇ ТА НОВОЇ ПОЛЬЩІ» (1585)

Стаття присвячена аналізу опису українського Подніпров'я в маловідомому латиномовному історико-географічному творі С.Сарницького «Опис давньої та нової Польщі» (1585). Зауважено, що трактат уперше озвучив численні елементарні «цеглинки» багатьох літературних штамів, які згодом набудуть ознак «природності» та апріорного сприйняття певних ознак України взагалі і її подніпровських теренів зокрема.

«**П**рекрасне XVI століття»¹, поза іншим, виразно позначене й картографічним бумом, міцно пов'язаним із ширшим історичним феноменом Великих географічних відкриттів. З точки зору історичного джерелознавства можна зауважити, що друковані мапи взагалі можуть претендувати на першість, принаймні за значущістю, з-поміж масових візуальних джерел, з якими запізналося людство за доби раннього Нового часу. Віддали належне карті і тогочасні історики, які саме у цей період зробили використання картографічних матеріалів звичним елементом історіографічної практики.

Саме на цій ділянці тогочасної «вченості» *Станіслав Сарницький* (бл.1532 – 23.IX.1597) зробив прорив, який ще дуже мало оцінений історіографічною традицією України. До речі, цей малознаний в Україні автор походив з польсько-українського прикордоння (Холмщини) та бувало підписувався як «шляхтич руський» («фроксоланський»). Знаний він здебільшого як не дуже успішний претендент на роль офіційного історіографа Речі Посполитої.

Аналізований тут С.Сарницького «Опис давньої та нової Польщі» (Краків, 1585)² мав принаймні три вже уведених у «науковий обіг» джерела до «цілого» тексту (поза популярною античною лектурою та принагідними посиланнями на сучасну літературу при конкретному гаслі). Це карта Польщі-Сарматії В.Гродецького, «Полонія» М.Кромера та «Опис європейської Сарматії» А.Гваньїні. Утім, особливо слід відзначити, що найоригінальнішу частину праці склали матеріали комісії люстрації (ревізії) земель українського прикордоння (руського та подільського воєводств), що працювала в 1576 р. під керівництвом ще одного примітного діяча польсько-українського

прикордоння – Яна Сененського з Помор'ян (пом. 1598/1599) – жарновецького, а згодом львівського каштеляна (з 1584 р.), зрештою воєводи подільського (з 1588 р.), відомого ще як активний протестант та прихильник Люблінської унії 1569 р. (уважав за доцільну також й унію з Московським царством шляхом обрання на польський престол царя Федора Івановича). Вірогідно саме він фінансував видання «Опис'у...» Сарницького.

Твір відкриває передмова «Автор до читачів» (де Сарницький славить «Лехію», могутній скіпетр якої міцно тримає Литву, Лівонію, Русь та Пруссію), яку продовжує присвята «святому та ясновельможному Королівству», далі йде «вступ», що містить три статті про античні народи. Наступний параграф «Про кордони давньої Сарматії» переповідає вістки авторів античності, що стосувалися земель, яких сягають кордони сучасної йому Речі Посполитої, тут же окреслені вісім таких кордонів (з них 4-й – «від Підгайців до Східної Русі» та 5-й – «від Хотина і Валахії» – схематично «проведені» українськими територіями). Зрештою, Сарницький переходить до основної частини своєї праці – покажчика міст та інших топонімів країни (з коротким, часто зведеним лише до назви, чи розлогішим описом кожного), укладеного за абеткою (розділи «А», «В», «С» і т.д.)³.

«Українські» гасла «Опису» складають визначну частину цілого тексту, яка явно перевершує за обсягом матеріали про інші коронні краї. Досі лише дуже незначна їх частина опрацьовувалася українськими істориками. Широко відомі лише фрагмент про Київ, перекладений російською мовою у виданні «Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей» (К., 1874) та інформації про козаків використані, зокрема, А.Стороженко та М.Грушевським.

Цілий згаданий покажчик має розлогу «всепояснуючу» назву «*Покажчик карти Сарматії разом з містами, горами, річками, лісами, пустелями та іншими знатними місцями, як розташовані та на якій відстані, з наведенням даних про довготу та широту і від елемента до елемента за образом хреста при боці згаданої карти* [мова про мапу В.Гродецького – Д.В.] *та, як прийнято, стуляючи-розсікаючи оголошується*». Отже, класифікацію своїх «нарративних героїв» подав сам автор. Зауважимо, що значна частина міст (чи такі «знатних місць»?) згаданих у Сарницького – це шляхетські резиденції. Їх згадка надиhaє автора на генеалогічно-панегіричні мікроновели, розлогість яких зазвичай залежить від значення того чи іншого шляхетського дому та особистих симпатій оповідача.

Крім вже готових «штампів» оповідання, почерпнутих у античних та сучасних попередників, а також генеалогічно-геральдичних інформацій, Сарницький, цілком традиційно для ренесансного вченого з гуманістичним типом освіти, широко залучає «філологічні» пояснення, зокрема, при тлумаченні походження топонімів. Метод «співзвучності» він застосовує доволі прямолінійно (Остріг – від назви племені остроготів, Бескид – від іншого племені бесів і т.д.), нерідко і явно притягує за вуха таку співзвучність (наприклад, коли пише: «І звучання імені Кістобоків не дисонує з назвою Буг»). Зауважу, що в «осажденні» на місцевості певних античних народів, міст або героїв була прямо зацікавлена й все та ж генеалогія, яка швидко вводила цю інформацію у відповідні родоводи.

Зрештою, буває, що Сарницький переводить у текстову форму візуальні образи, які почерпнуті або з мапи Гродецького, або, можливо, і з особистого досвіду. Дивись, наприклад, інформацію про Брест – *«Місто багатолюдне при злитті Бугу та Мухівця в самому трикутнику, трикутну фігуру утворює».*

Не гребує Сарницький і народною творчістю, фольклорними джерелами. Ось наприклад, при оповіді про м. Бучач, згадавши про славу місцевої породи коней, він пише: *«Звідси прислів'я поширене: кінь Бучацького табуна».*

З усної традиції можуть походити й «економічні» інформації про природу місцевого багатства – корисні копалини, локальні промисли-виробництва, торгівлю тощо. Ось наприклад, все при тому ж Бучачі записано: *«В області цій, кажуть, знаходяться жили золота, які ніби пісок виблискують у воді струмка, що зі скель крутих спадає бурним потоком».*

Наведені Сарницьким географічні координати (їх при собі не мають лише поодинокі гасла) зазвичай різняться із сучасними обрахунками. Втім, у не рідкому випадку відсутності жодної іншої інформації про згаданий топонім, за ними, здебільшого, таки вдається його локалізувати.

Утім, звернемося безпосередньо до аналізу гасел Сарницького, які представляють цікаві тут терени українського Подніпров'я. Відповідні матеріали подаємо за абеткою (латинською)⁴.

Відкриває добірку наддніпрянських гасел «Опису» *Білгород*⁵. Причому, він потрапляє до нашої добірки завдяки оригінальній помилці. Справа в тому, що Сарницький хибно локалізує місцезнаходження міста – у гирлі Дніпра, а не Дністра, принагідно ще й дискутуючи з Кромером, який таки правильно вважав Білгород дністровським.

Аватор «Опису» відзначає велике транзитне значення цього міського осередку на суходільному «Очаківському» караванному шляху. Причому Сарницький зазначає, що саме останній є класичною ціллю нападів українських козаків, яким тут найлегше шукати «язиків», поінформованих у задумах турецько-татарської сторони.

Взагалі, це гасло книги найбільш інформативне щодо козацтва, яке подається передусім як сторожа, розвідка боєм, громовідвід для гарячої молоді та школа війни для неї («Відтак, коли наші якимось шляхом захопити бранців намагаються, щоб від них дізнатись який насправді ворогів задум, як обидва в Туреччині [та] Скіфії⁶ поведуться, тоді до того самого шляху рід певних вояків найлегшого озброєння для сутичок придатного, яких Козаками звать, висувають і таким чином з подорожніх захопити когось мають змогу та до начальників своїх швидко та квалітивно прибігти назад, але неодноразово назад шию обертають, видивляючись чи ніхто їх слідів не помітив та в погоню за головами їх не кинувся. Дійсно, нерідко кістки не так випадають, як забажав, та часто-густо з ловця роблять бранця. І на питання чому, отже, плямують сумнівом Марса⁷, [іх] від себе відкидають, відповідають зазвичай: Добре, кажуть, коли [навіть] ніякої користі звідти не отримати, якщо молодь часу мого, за тими [мирними] угодами втихомирена, задоволена все таки більш-менш і то нехай⁸. У змаганнях це ніби майбутнє є⁹, якщо навіть між тим до рук скіфських потрапляють, ніхто про те не дізнається¹⁰»).

Згадує Сарницький і часи (з-перед 1484 р.), коли Білгород ще не належав туркам і був жвавим перевалочним пунктом збуту для пшениці з Поділля. Знає автор «Опису», що її аж до Кіпру вивозили. Ці згадки прадавнього стану речей у Сарницького пов'язані з тим, що про свої «законні» історичні права на Дніпровсько-Дністровське межиріччя сучасна йому Річ Посполита зовсім не забула.

Наступним цікавим тут гаслом «Опису» є *Баня Вітовтова*¹¹, де є зруйноване укріплення та «нині джерельце лише гарне, де вояки військовий стан мають та тіла відновлюють зазвичай». Як «сусідній» з «банею» Сарницьким позначений й інший топонім, що зберігав спомин про згаданого великого литовського князя – *Міст Вітовтов*¹².

Далі йде наддніпрянський *Брусилів*¹³. Він явно потребував для автота уточнення щодо свого місцерозташування («при Борисфені між Коростишевим та Києвом»).

Стаття про *Південний Буг* (цю річку, на відміну від *Бугу-Західного Бугу*, названо *Бог*) дозволила автору «Опису» проявити свою анти-

кознавчу ерудицію, згадавши дані Геродота та Птоломея. Назву «Бог» він пов'язує з культом річок у «древніх людей». Достатньо точно окреслено течію Пд. Бугу. Тут Сарницькому випадає нагода зафіксувати для сучасної науки «географічне відкриття» свого протектора Я.Сененьського – Південний Буг впадає не до Дніпра (як у Гродецького та Кромера), а прямо до Чорного моря, точніше його затоки-лиману.

Про *Білу Церкву*, крім географічного розташування, Сарницький зауважив її нараженість на татарські напади. Причому висловився тут дуже афористично – «Часто сюди скіфи навідуються, як пси заглядають на кухню».

Далі є згадка – лише за географічними координатами – *Чорнобіля*¹⁴.

При гаслі *Катаракти* (античний термін для позначення річкових порогів) маємо лише вказівку на відстань дніпрових порогів від Канева, щодо докладнішої інформації Сарницький відсилає до гасел «Пороги» та «Борисфен». Утім, тут не гріх буде, зайвий раз акцентувати на згадці саме «Канева» як місця від якого лічать відстань до Порогів (міцний зв'язок Канева із Запоріжжям не раз зазначений і в інших першоджерелах). До речі, текст гасла *Канів*¹⁵ з «Опису» – «Укріплення козаками переповнене, при Борисфені, у напрямку Порогів» – лише повторює-розгортає мотив зв'язку цього міста із Запоріжжям.

Інформація Сарницького про *Черкаси* знову «антикізована». Його «черкаси» є «рештками давніх Кимврів, яких Гомер Кіммерійцями кличе». Тут таки автор «Опису» переповідає відомості про сучасних йому північнокавказьких «черкасів»-черкесів: «релігія у них здебільшого Магометанська».

Наголосимо, тут мова явно про черкасів-черкесів узагалі, себто як тих що мешкають у наддніпрянських Черкасах, так і у власне Черкесії на Північному Кавказі. А північнокавказькі черкеси (оті «здебільшого») на той час вже справді були переважно ісламізовані.

Отже, популярне ще з ХІХ ст. (здається, з подачі П.Куліша) твердження, що Сарницький уважав мешканців Черкас або й попросту українських козаків за, здебільшого, мусульман є цілком хибним. Про те, що інформація автора про наддніпрянські Черкаси цілком зліплена з книжково-легендарного, а не реального, матеріалу свідчить і наступний пасаж: «Жінки майже як чоловіки війни обов'язок у них приймають». Гадаємо, йдеться не про реальних черкесів-черкасців, а про уявних кимврів-кіммерійців, до яких припасовані античні вістки про амазонок. Відстань до Черкас Сарницький лічить від Києва, зайвий раз наголошуючи на пріоритетності цього напрямку локальної комунікації.

Острів *Хортиця*¹⁶ на Дніпрі знаний Сарницькому як «славною героя Вишневецького військового господарство». Там бо цей Байда «осідок та опорний пункт свій міцний заклав». Відстань до Хортиці автор лічить від Києва.

Далі йде *Чернігів* окреслений як «замок Московітів підкріплений сильною залогою», що розташований на річці Десні, яка плине з району Києва. Фіксує Сарницький і відстань від Києва до Чернігова – 30 миль за Гваньїні, а «люстратори подають 24».

Для *Чорного лісу* (далі Сарницький ще двічі виводить його під окремими гаслами, вірогідно він мав кілька згадок про цей ліс з різним правописом та координатами) автор «Опису» подає ще й іншу назву – Печеніги (Печимегі). Як літератор-ерудит тут він додав, що «є ще Чорноліс другий в селі Кохановського-поета в Сандомирській провінції». З дублетних гасел згодом дізнаємося, що тут скіфи-татари «ховаються зазвичай, вторгаючись в області наші» та за Бернардом Ваповським оповідає (при гаслі *Печеніги ліс*), що «тут осідок свій певчини давні мали».

Гасло *Дромус Ахілла*¹⁷ Сарницький цілком запозичує в античних географів, аби лише завважити «тут себе герой славнозвісний тренувати мав звичай». Себто йшлося про вказівку на зв'язок теренів вітчизни автора із відомим античним «брендом».

Далі йде загадкова *Десна річка* – «річка за Дніпром в районі Хортиці острова», та *Десна річка* – «з регіону Києва». На останній Сарницький локалізує прикордонні московські замки – Чернігів та Путивль (притока Десни – Сейм, на який власне стоїть Путивль йому невідома).

Цікаву інформацію містить гасло *Корсунь*. Його заснування чи то перезаснування (бо згадує автор і руїни колишнього «замку знатного») Сарницький приписує сучасному королю Стефану Баторію. Потребу побудови-відбудови міста він пов'язує із зручністю місця розташування. Останнє дозволяло прикрити від татарських нападів розгалуження Чорного шляху (у цьому розгалуженні автору навіть вбачається літера «К»).

Київ здобувся у Сарницького на розлогу і барвисту характеристику. Ця «столиця давня князів Русі» позначена для автора знаками дива та екзотики *a la* «край світу» («І як колись римляни про північні та індійські чудовиська та дива ширили [байки], ці руси щодо чуд та героїв своїх, яких багатирями, себто напівбогами, звать, інших запевнити намагаються»). Особливо вражають його перекази про київські печери

«які нібито на безмірному обшарі підземними ходами аж до Новгороду Великого, кажуть, тягнуться»), в яких спочивають неушкодженими тіла давніх володарів. Він зауважує, що місцеві тлумачать факт збереження мощів за знак святості місця (сам він тлумачить те саме специфічним мікрокліматом). Відтак, київські печери ваблять звідусіль велику кількість прочан. Крім цього, зауважує Сарницький і численність вірменської громади у Києві, співставну із такими самими у Львові та Кам'янці-Подільському. Відстань до міста він вилічує від Вільно-Вільнюса та Львова, що зайвий раз акцентує на важливості для киян саме цих ліній комунікації. Зрештою, додає двовірш про Київ «якогось вченого поета». Він оспівує давню славу міста та вояцьку доблесть сучасних киян:

Ім'я мав велике прекрасний Київ колись,

[А] загалом, коротко кажучи, ти вояків готуєш хоробрих.

Тут, принагідно, варто зауважити про суттєві хиби знаного російського перекладу цієї статті Сарницького про Київ з видання «Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей» (К., 1874), яким широко послуговується вітчизняна історіографія до сьогодні.

Далі маємо знову топонім окреслений лише «географічно» – *Коростишів*¹⁸. Це місто на р. Тетерів («Фекерів»), на який, як знає Сарницький розташовані ще й Житомир та Чуднів.

Наступний *Канів*, що цікаво, позначений суто козацьким колоритом. Як пише Сарницький, це «укріплення козаками переповнене, при Борисфені, у напрямку Порогів».

Далі тему козацтва продовжує розлоге гасло *Кохане*¹⁹, побудоване за міркуваннями про Запоріжжя люстраторів 1576 р. Інформацію з нього широко спопуляризував згодом Й.Бельський (див. знаний розділ «Про Козаків» в його «Хроніці польській...» 1597 р. видання). Сарницький докладно описує місце розташування цього Кохане та його зручність для організації оборони – «в якому якби якась жменька вояків розташувалась, зручно можна завжди перекрити шлях татарам, які в обидва боки Дніпра переправляються, як на Кучманському, так і Кременецькому [бродах]²⁰, скільки б разів не випробовувались низовими козаками, які при зброї²¹ знаходяться, вони вільно переправляються зазвичай і турбують наші області». Зауважу, що, попри пристрасть до витлумачення співзвучностей у назвах, Сарницький не зробив з, вірогідно, тюркського «Кохане» українсько-польського «Кохання» – козацький «острів Кохання» (Сарницький «островом» Кохане ніде не називає) уже цілком на совісті Бельського та пізніших інтерпретаторів.

Тут таки, продовжуючи висвітлювати-популяризувати оборонні проекти комісії Я.Сененського, автор «Опису» зауважує, що «пишуть далі ті пани люстратори в своєму путівнику, що при р. Рось та Тисмениці та Ольшаниці та в інших річках є так само місця важкоприступні і т.д., де замки зводити закликають, і притому не мають Турки підстав через це скаржитися, так як вони обґрунтовують [свої скарги] зазвичай: повсякчас як при Тирі будь-які наші руїни відбудовуємо». Як бачимо, тут Сарницький подає цілий план освоєння правобережної Наддніпряни.

Міркування люстраторів автор «Опису» доповнює за рахунок власної історичної ерудиції, згадуючи численні історичні руїни наддніпрянських замків та діяння Давньої Русі – «Тим навіть засвідченою робиться історія про київське князівство, що чотириста років тому велике військо та потужні флоти з цього місця вниз за течією річки аж до Константинополя та найвіддаленіших [місць] доправляли зазвичай, при атакуванні східної імперії²²». Відтак, зауважує Сарницький, і нині для турків і татар, нових господарів гирла Дніпра – це дуже вразливе місце, яке їм приходиться найбільше стерегти.

Наступне значуще для нашої добірки гасло «Опису» – *Дніпро*. Цю могутню європейську річку Сарницький порівнює з Рейном та Дунаєм. Аби проілюструвати велич Борисфену він залучає історичний матеріал, згадуючи численні флоти суден «ріка-море» давньоруських київських князів («Олега та інших»), які з дніпрових берегів сягали Константинополя.

Далі подає дані про витoki Дніпра, його основні притоки (окремо праві і ліві), значущі міста на берегах річки та примітні острови на ній. Згадані й примітні переправи, але, можливо, помилково (переправи «Кременецька та Кучманська» знані на Пд. Бузі, на Дніпрі, окрім Сарницького, такі назви не подає жодне із відомих джерел), якими користуються татарські варвари-кочовики. Цим останнім на заваді стоять «низові козаки (вояки так прозивані), [котрі] на широких обшарах річкових берегів їх [татар] перехоплюють буває».

Згадав автор «Опису» і про *Очаків*²³ – «одне з найголовніших поселень скіфів²⁴». На нього, втім, як зауважив Сарницький, претендують і «наші» магнати – Язловецькі та Сенявські²⁵. Тут, таким чином, зайвий раз артикулюються польські претензії на все межиріччя Дніпра та Дністра. Причому, з Очаковим Сарницький тут не розпрощався. Далі за текстом у нього зустрічається ще гасло *Пасовиська Очаківські*, утім вже без подальших роз'яснень.

Далі маємо знову «географічне» гасло – *Остер річка*²⁶. Вона на схід «з району Києва в Борисфен себе вливає».

За ним йдуть ще два гідроніми, пов'язані із Дніпром – *Хорол*²⁷ та *Ольшаниця*²⁸. Про них автор завважує лише з якого боку кожна з річок впадає до «Борисфена».

Далі коротко, але досить цікаво згадано *Переяслав*. Це, за Сарницьким, «столиця [тут – резиденція удільних князів] колись Русі та супутник Києва».

З гасла про дніпрові *Пороги*, крім загальної характеристики цього природного явища, дізнаємося, що «за той поріг-рубіж за допомогою вояків-козаків переходять, [і] далі вже себе безпечними вважають від Скіфів». Отже, традиційний лоцманський промисел запорожців був знаний вже у другій половині XVI ст.

При гаслі *Прип'ять річка* Сарницький знову згадає античних певкинів. На берегах цієї річки він поміщає «колонію» останніх.

Далі, лише за координатами, окреслено *Житомир*. А при наступному гаслі *Звенигород річка*²⁹ зауважено, що то «осідок колись князів Русі».

Докладно, як ніхто інший у річпосполитській літературі, Сарницький оповів про татарські шляхи на Україні (цим він завдячує трудам люстраторів Я.Сененьського, про що прямо й каже у тексті). До речі, скорочений опис цих шляхів за люстрацією Я.Сененьського (чи таки вже за Сарницьким?) пізніше потрапив і на сторінки видання Гваньїні 1611 р.³⁰

Саме визначення поняття «шлях» для автора «Опису» є «дорогою звичною Скіфів, які турбують звичайно землі найплодючіші Русі, а також Поділля». Таких шляхів Сарницький знає «три головніших»: Кучманський, Чорний та Волоський. Їх опис він вважає справою вельми достойною, з огляду як на приклад люстраторів Я.Сененьського, так і на існування «античного взірця» такого роду діяльності – твір про шляхи римського імператора Антоніна Пія, «який книжку написав певну, в якій шляхи описав, що проклав Рим до націй варварських, щоб завойованих римлянами на той час пізнавши та вивчивши, можна було звідти повернутися на батьківщину, якби колись трапилося їм з рук ворога себе виривати». Пряме прирівнювання праць Я.Сененьського та римського імператора – мабуть найбільші лестощі автора «Опису» хлібодавцеві.

Шляхознавча праця корисна бранцям сучасних «варварів» – татар і турків, котрі «хоча могли б себе час від часу з кайданів самі виривати,

але через незнання краю [та] шляху повернення на батьківщину, віддають перевагу більш суворішій смерті, що рабство приносить, аніж втікши з каторги тієї в пустелях блукати або від диких звірів жертвами бути». Але оті записки Сененського, як гадає Сарницький, дають полоняникам новий шанс – «надалі з цим, описаним люстраторами, хто завгодно зможе собі уявлення скласти про ці шляхи, щоб, якби колись з волі Господа Бога кого-небудь наступного захопили, знав може, в якому місці є вихід та яких проходів триматися належить, найкоротший шлях шукаючи зі своїх нещастя».

Далі автор «Опису» сумлінно передає усі відтинки (із позначенням відстані до кожного наступного пункту) Кучманського та Чорного шляхів. Цікаво, що перший він доводить зі Львова до Очакова (а не до Криму, як його прийнято змальовувати на сучасних історичних картах), а другий – зі Львова до Києва, а потім вздовж правого боку Дніпра до причорноморської Ольвії-Торговішти, звідки вже лиманом-морем до Очакова і далі (себто і тут маємо певні відміни від узвичашеного представлення «траси» цього шляху – порівняй, зокрема, з реконструкцією Яворницького³¹).

Себто ці два шляхи – складають такий собі завершений трикутник (можливо з цим пов'язана заувага наприкінці опису «діагонального» Кучманського шляху – «Ця дорога є найкоротша з усіх»). Волоський же шлях (через його кращу відомість або через його несподаність з двома першими?) окреслює Сарницький схематично, лише за шляховими населеними пунктами (за відстанями між ними пропонує звернутись прямо до записок люстраторів).

Завершує це взагалі найбільше гасло «Опису» мікро-параграф «*Про охорону проходу або шляху*» – справжня ода воїнам прикордонної сторожі, що змушує згадати фольклорні образи «застави богатирської»³². За Сарницьким, це дуже авторитетна та високопрофесійна військова структура із власною назвою «сторожа трьох шляхів або тридоріжжя» та суворим відбором кандидатів («над цими шляхами розвідниками лише мужів шляхетних, випробуваних чеснот ставлять»). Все їх життя – то добровільна жертва заради інших: «вони з власної волі та заради людей, ревність та життя своє щонайменше шкодуючи, різноманітні природні таланти старанно плекають та хитрощі ворога вивідують, а коли дізнаються про ворога приносять вістки урядникам замків та вождям військовим польовим, які дають знак знову збирати військо [і] одразу поспішають на зустріч тим виступити. І таким чином [на] Поділлі вдень і вночі війну продовжують до схилю цілого життя. О

мужі! [Вони] усі відношення найвинятковішого гідні». Годі казати, що цей літературний образ є явною предтечею характеристик «ідеальної козацької спільноти», канонізованим для кожного українця у гоголівському «Тарасі Бульбі».

Українці цікавим є також гасло *Синя вода* з «Опису» Сарницького. Останній під «Синьою водою» має не знану кожному українському медієвісту р. Синюху (ліва притока Пд.Бугу), а низку озер-лиманів при березі Чорного моря недалеко Перекопського перешийку Криму. Це, до речі, ставить під сумнів, принаймні, місце Синьоводської битви 1362 р. як воно визначається сучасною українською історіографією³³. До речі, в одноденному переході від Дніпра, на шляху від Тавані до Перекопу у середині XVII ст. згадується *Кѡкој*, топонім який звичайно інтерпретують як *Зелена долина*, але варіантом перекладу може бути і *Блакитна (Синя) долина*³⁴.

На те саме також працює і цікава характеристика Сарницьким Торговиці-Торговишти (див. нижче), яка у нього далека від званої під Уманню. Власне, Ф.Шабульдо також відзначав, що знана локалізація В.Антоновичем місця битви саме на Синюсі не має посилань на джерела та необхідної наукової аргументації³⁵. Отже, Вітовт у 1397 р. здійснив свій прорив по Дніпру на південь вже торованим шляхом?

Зауважив Сарницький і татарську переправу при Синіх водах. Здолавши її кримчаки рушали до Чорного лісу (від якого, як відомо автору «Опису», і отримав свою назву Чорний шлях). Тут вони переходили до повного зосередження військ, котрі вирушали в набіг на Україну.

Далі ще одне загадкове «географічне» гасло *Сотараб річка*. При ній «Житомир до Борисфену спадає».

За ним згадані ще два коротких географічних гасла-гідроніми – *Сула річка*³⁶ та *Самара річка*³⁷. Прикметне, що при згадці Сули Сарницький не забувся вказати, що саме тут «колони встановив» польський король Болеслав Хоробрий³⁸. Йдеться про знаний «історико-політичний міф» польської історіографії, в якому мова про те, що згаданий володар Польщі, опанувавши Русь і її столицю Київ, рушив далі і на самому кордоні «Сарматії», на річці Сулі, встановив прикордонні стовпи (за взірцем Геркулесових стовпів на Гібралтарі) – таку собі «природну» межу експансії поляків-«сарматів».

А гасло про *Тисменицю річку*³⁹ повертає нас до вищеописаних «синьоводських» гіпотез. Адже ця річка, за Сарницьким, «при Торговишті до Борисфену себе включає» (це хіба єдиний слід побутування

слов'янської назви річки, яку згодом остаточно витісняє гідронім тюркомовного походження – «Інгулець»).

За текстом «Опису» і наступна *Торговишта*-«Торговиця» є топонімом із «давньоруським» родоводом. Ось як Сарницький описує це місто: Торговишта «означає нашою мовою місце торгів, тому що там торгівельна факторія вельми знатна була, доки продовжувались ділові стосунки русів та греків⁴⁰». За координатами – це явно околиці Тавані – острову, історичного поселення та жвавого торгівельного пункту на нижньому Дніпрі.

Цікаво, що, майже одночасно із Сарницьким, Стрийковський у своїй хроніці (1582 р.) писав про Торговицю: “Targowice, ktorej i dziś w polach znak migów na uściu reki Bohu stoi”⁴¹ (нагадаю, що Пд. Буг, до Сарницького позначали як притоку Дніпра). Якщо пригадати ще Торговицю Михалона Литвина з барвистим описом античних руїн та порівнянням з Троєю⁴², гадаю, мова тут аж ніяк не може йти про сучасне с. *Торговицю* (Новоархангельського р-ну Кіровоградської обл.).

Тут варто зауважити, що модерних істориків сильно заплутали як «серійність» згаданої назви⁴³ (як писав сам Сарницький, аналогічний топонім є навіть в Румунії), так залишки золотоординського поселення в кіровоградській Торговиці⁴⁴. Відтак, аналізовані описи Стрийковського та Михалона Литвина сприймалися як помилки авторів XVI ст., зроблені через тогочасну необізнаність із південноукраїнськими землями. А характеристика «Торговиці» Сарницьким до аналізу проблеми досі взагалі не залучалась.

Гадаю, що і Сарницький, і Стрийковський, і Михалон Литвин не помиляються жодним чином. Вони під Торговицею розуміють залишки античної *Ольвії* («торжища борисфенитів») – нині це околиця с.Парутино (Очаківського р-ну Миколаївської обл.). Як бачимо, забуття цього «Щасливого» давньогрецького поліса за доби середньовіччя не було таким тотальним як досі прийнято вважати.

Далі маємо ще два наддніпрянських гасла – *Тарноватка річка*⁴⁵ та *Тисмен річка*⁴⁶ («інша ніж Тисмениця, бо та при Борисфені при Торговишті, ця [ж] при Акціумі або Гіпанісі»). Вони лише підтверджують попередній висновок, зроблений при аналізі гасла «Тисмениця», що й у другій половині XVI ст. у регіоні ще трималася слов'янська (давньоруська?) топоніміка. Втім, зауважимо, що ця назва не унікальна в регіоні, зокрема, на території сучасної Румунії з XIV ст. відомий монастир *Тисмана* (Tismana).

Останнє «запорізьке» гасло «Опису» присвячене *Томаківці*⁴⁷. За Сарницьким – це острів на Дніпрі, «де низові козаки ніби в замку найсильнішому тримаються впевнено». Тут зустрічаємося із загадковими річками «Тесмін» і «Фессин» («яка з Чорного лісу плине»)⁴⁸. Походження назви Томаківка він зв'язує з іменем «Томос»⁴⁹. Вірний принципу шукати античне коріння будь-якого неясного топоніму, Сарницький вважає, що острів, «можливо Томам, куди Овідія заслано було, зобов'язаний» своєю назвою.

Зрештою, вже традиційно замикають «літеру» короткі географічні гасла. Це *Трубіж*⁵⁰ та *Тогоро річка*⁵¹ («при якій Житомир, Чуднів»).

Останнім гаслом цієї добірки є *Зула річка*⁵². При останній Сарницький знову згадує короля Болеслава Хороброго «колони залізни» у гирлі наддніпрянської Сули, цю «окрасу межі Сарматії». Усе це йому потрібно, аби сказати, зрештою, «я також цим описом цієї [праці] межу роблю». Отже, яскраву «крапку» своєї книжки Сарницький також знайшов на Україні.

У підсумку зауважимо, що Станіслав Сарницький, який першим у річпосполитській науці здійснив повномасштабну спробу описати і вписати українські землі у загальнодержавний контекст (нарративний образ країни), приділив теренам історичного Подніпров'я помітну увагу. Важливо і те, що при творенні своїх краєзнавчих замальовок, автор «Опису давньої та нової Польщі» інтегрував різномірні і розпорошені попередні «досягнення» у царинах географії, історії та красного письменства доступні його сучасникам.

Можна казати, що все це стало безпосередньою річпосполитською відповіддю на виклики доби Великих географічних відкриттів та численних пропозицій «від географії», з якими зіткнулася у своєму розвитку європейська ренесансна гуманітаристика. І аж до появи праць Г.Боплана («Опис України». Руан, 1651, 1660; Париж, 1661) та А.Целларія («Королівство Польське, Велике князівство Литовське. Усі регіони праву польському підлеглі. Найновіший опис, міст найзначніших зображення пречудове та начерк цього Королівства географії очам представлений». Амстердам, 1652 та 1659 – латинською; 1660 – німецькою) праця Сарницького залишалася тут поза конкуренцією.

Зрештою, перу автора «Опису» належать численні елементарні «цеглинки» багатьох літературних штампів, які згодом набудуть ознак «природності» та апіорного сприйняття певних ознак України взагалі і її подніпровських теренів зокрема. Чимало фактів, наве-

дених Сарницьким, взагалі не мають аналогів у джерельних вітках своєї доби, інші – змушують по-новому поглянути на знайомі речі та явища української історії. Таким чином, «освоєння» його матеріалів українською історичною наукою відкриває широкі дослідницькі перспективи.

¹ Делюмо Жан. Цивілізація Возрождения. – Екатеринбург, 2006 (французький оригінал – Arthaud, 1973). – С.67.

² Повна оригінальна назва: *Descriptio veteris et novae Poloniae cum divisione eiusdem veteri et nova. Adiecta est vera et exquisita Russiae inferioris descriptio, juxta revisionem Commissariorum Regionum et Livoniae juxta Odoporicon exercitus Polonici redeuntis ex Moschovia [...] Sarnicius.* – Kraków, 1585. За згадками, які містяться у тексті, за час його написання слід визнати 1584 р.

³ Із зрозумілих причин (відмінність латинської та кириличної абетки та специфічні/застарілі форми правопису) абеткового принципу у нашому перекладі не дотримано, хоча літерні розділи (“В”, “С”, “D”) залишені за оригінальною латинською абеткою.

⁴ Видання оригінальних текстів та їх українських перекладів див.: *Вирський Д.С.* Околиця Ренесансу: річпосполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – У 2-х ч.

⁵ Нині м. Білгород-Дністровський.

⁶ Себто у володіннях Кримського ханства (скіфи=татари).

⁷ Варіант – “*спосіб ведення війни*”. Отже мова про традиційні закиди козакам у веденні бойових дій «неправильними», нечесними методами.

⁸ До речі теза про козакування як про заняття буйної молоді могла бути запозичена у татар. Як пише хроніка Гваньїні, у відповідь на скарги польського короля кримському хану за татарський набіг на Україну 1516 р. останній відповів, «*що там була одна тільки молодь із зіпсованою честю, а їх він не міг стримати*», див.: *Гваньїні Олександр.* Хроніка європейської Сарматії/ Упорядкув. та пер. з пол. о. Юрій Мицика. – К., 2007. – С.428.

⁹ Себто моделювання майбутніх воєн.

¹⁰ Себто за це не звинуватять у порушенні миру.

¹¹ Місцина на правому березі Дніпра біля о. Тавань, залишки литовської митниці.

¹² У районі сучасного м. Первомайськ на Пд.Бузі. “*Не далеко*” Сарницького, це хіба за мірками Дикого Поля.

¹³ Нині м. *Брусилів*, райцентр Житомирської обл.

¹⁴ Нині мертве місто в Іванківському р-ні Київської обл.

¹⁵ Нині м. *Канів*, райцентр Черкаської обл.

16 Існували острови *Велика Хортиця* та *Мала Хортиця*. На о. Велика Хортиця, в межах сучасного м. Запоріжжя, розташований відомий Національний заповідник Хортиця.

17 *Дромус Ахілла* – у перекладі з давньогрец. *біг (або бігова доріжка) Ахілла* – зазвичай цей топонім пов'язують з Тендерівською косою та о. Левка у Дніпро-Бугському лимані; інший (менш вірогідний) варіант – знаний о. Зміний на Чорному морі.

18 Місто *Коростишів* – райцентр Житомирської обл.

19 На мапі Боплана позначені *Kochanne mons notabilis* (Коханне гори знатні) біля Кічкаської переправи (вище о. Велика Хортиця). Д. Яворницький вважав, що Кохане – то *Кухарів острів* на Дніпрі. Загалом – це предтеча прийдешнього Кодака, який якраз і задумувався як укріплення відразу над Порогами.

20 *Кременецький* (Кременчуцький) *брід* знаходився на Пд.Бузі (нижче сучасного м. Первомайськ Миколаївської обл.), щодо *Кучманського*, то, гадаю, йдеться про брід через річку Кучмань, праву притоку Пд. Буга. Обидва броди були стратегічними пунктами т.зв. *Кучманського шляху*. Тобто уривок треба тлумачити так, що татари переправляються через Дніпро, а *потім* йдуть до цих двох бродів. Утім, не можна цілком виключати (як ось, здається, і зробив Бельський), що Сарницький говорить про якісь інші броди на самому Дніпрі (Кічкаська переправа?).

21 Себто – напоготові, у бойовій готовності.

22 Візантії.

23 Нині м. *Очаків*, райцентр Миколаївської обл.

24 Себто татар.

25 Відомо, що 1564 р. Язловецькі представляли закладні акти на Чорний-город (пригород Білгорода – напроти нього, на правому березі Дністра) та Хаджибей (їх спадщина по Бучацьким).

26 Річка *Остер*, ліва притока Десни (а вона – ліва притока Дніпра).

27 Річка *Хорол*, права притока р. Псьол, лівої притоки Дніпра.

28 Напевно йдеться про річку *Вільшана* на Черкащині.

29 Найвірогідніше йдеться про або м. *Звенигородка* над р. Гнилий Тикич, райцентр Черкаської обл., або, ширше, про *Звенигородщину*, місцевість, на кордоні Київського та Брацлавського воєводств, басейн річки Синюхи, лівої притоки Пд. Бугу (хоча не виключено, що йдеться про давньоруський Звенигород Київський в околицях Києва).

30 *Гваньїні О.* Хроніка європейської Сарматії/ Упорядкув. та пер. з пол. о. Юрій Мицик. – К., 2007. – С.728. Щоправда, в українському перекладі Ян Сененьський став Яном Сенявським, є й інші спотворення,

31 *Яворницький Д.І.* Історія запорозьких козаків. – Т.1. – Львів, 1990. – С.36.

32 Про прямий зв'язок сторожі з козацтвом завважив ще Бернард Претвич, який у своїх спогадах-меморіалі (1550 р.) писав про «*лежання на полі між шляхів на сторожі, що зветься козацтвом*», див.: Український степовий кордон в середині XVI століття (спогади барського старости Бернарда Претвича). Упорядн. Мальченко О.С. – Запоріжжя-Київ, 1997. – С.29, 49.

33 Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях/ НАН України. Інститут історії України. Наук. ред. Ф.М.Шабульдо. Упор. О.Д.Брайченко. – К., 2005. – 172 с.

34 *Senāi Hāci Mehmed Kirimli.* Historia chana Islam Gereja III / tekst turecki wydał, przeł. i oprac. Zygmunt Abrahamowicz; uzupełniający komentarz historyczny Olgierd Górka i Zbigniew Wójcik; pod red. nauk. Zbigniewa Wójcika. – Warszawa, 1971. – S.26.

35 *Шабульдо Ф.М.* Синьоводська проблема: можливий спосіб її розв'язання. – К., 1998. – С.54.

36 Річка *Сула*, ліва притока Дніпра (гирло в районі Кременчуцького водосховища).

37 Річка *Самара*, ліва притока Дніпра.

38 *Болеслав I Хоробрий* – польський князь (992-1025), 1025 р. проголосив себе королем.

39 Мова про р. *Ингулець*, праву притоку Дніпра з гирлом недалеко Ольвії-Торговиці та сусідню з Тисменом-Ингулом (Сарницький згадував, що “Тисмениця” впадає у Дніпро поруч з гирлом Бугу). Локалізацію А.Стороженка “Тисмениці” як р. Кінської слід вважати хибною (ані Сарницький, ані згодом його інтерпретатор Й.Бельський не згадують скільки-небудь докладно про топонімію лівого – “татарського” берега нижнього Дніпра, а р. Кінська або Кінські Води розташована саме там).

40 Варіант – “...*продовжувалось панування Русі та Греції*” (Греція = Візантія).

41 *Strykowski M.* Kronika polska, litewska, zmódzka i wszstkiej Rusi. Wyd. nowe, będące dokładnem powtórzeniem wydania pierwotnego królewskiego z 1582. – Warszawa, 1846 (репринт – Warszawa, 1980). – Т.2. – S.7. Про Торговищу у Стрийковського (руїни старого міста “в полях за Києвом у напрямку Перекопу”) див. ще: *Strykowski M.* O początkach, wywodach, działalności, sprawach rycerskich i domowych sławnego narodu litewskiego, żemojdzkiego i ruskiego, predtem nigdy od żadnego ani kuszone, ani opisane, z natchnienia Bożego a uprzejmie pilnego doświadczenia/ Opracowała Julia Radziszewska. – Warszawa, 1978. – S.87.

42 *Михалон Литвин*. О нравах татар, литовцев и москвитян/ Перевод В.И.Магузовой. Отв. ред. А.Л.Хорошкевич. – М., 1994. – С.99.

43 У сучасній Україні, крім згаданої кіровоградської *Торговиці*, таку назву мають села в Городенківському та Коломийському р-ні Івано-Франківської обл., Млинівському р-ні Рівненської обл., Конотопському р-ні Сумської обл., є ще річка *Торговиця*, притока Сули.

44 *Петрунь Ф.* Нове про татарську старовину Бузько-Дністровського степу// Східний світ. – 1928. – №6. – С.164.

45 Напевно мова про річку *Тернівку*, притоку Інгульця.

46 Гадаю, йдеться про р. *Ингул*, ліву притоку Пд. Бугу.

47 *Томаківка* – великий острів у гирлі однойменної річки (пізніше острів звався ще Дніпровським островом, Бучками, Буцькою, наприкінці XIX ст. відомий як Городище), невеличкої правої притоки Дніпра. Нині почасти під водами Каховського водосховища, почасти територія м. *Марганець* (район “Острів”) Дніпропетровської обл.

48 Про які саме річки йдеться сказати складно (добре відомий Тясмин зовсім не близько від Томаківки). “*Тесмін*” – також явно не стороженкова р. Кінська (сам Сарницький чітко розрізняв “Тисмен” та “Тисменицю”). Можу лише припустити, що “*Тесмін*” слід тлумачити як р. *Томаківку*, а “*Фесин*” – це той таки стороженків *Базавлук* (хоча, здається, на те саме могла б претендувати і р. Чортомлик). Ймовірно також, що ці річки слід співвідносити з початковою томаківською базою повстання Б.Хмельницького (як писав сучасник “*Kozacy Rebelizanci osiedli w Widlach, iak rzeka Tasmin wpada w Dniepr*”, див.: *Pamiętniki do panowania Zygmunta III, Władysława IV i Jana Kazimierza/ z rękopismu wydkał K.W.Woycicki*. – T.I. Warszawa, 1846. – S. 280.

49 Насправді назва *Томаківка* має тюркське походження (з татарської “*томак*” – “*шанка*”). Версію Тома (ім’я) → Томаківка згодом підтримає Ш.Старовольський, але вже зробить цього міфічного *Тома* «duce»-вождем (князем, гетьманом).

50 Річка *Трубіж*, лівя притока Дніпра.

51 Напевно р. *Тетерів*, права притока Дніпра.

52 Здається, ця “Зула – не Сула” знадобилася Сарницькому, аби красномовно завершити (він уже згадував, що “Зула” це помилковий правопис Кромера для “Сули”). Неясно лише, чому він вказує для “Зули” відмінні географічні координати, які вказують радше на Волинь? Може йдеться про невеличку р. *Сула* – праву притоку Німану в сучасному Столбцовському р-ні Мінської обл. (Беларусь)?

КАРТОГРАФІЧНИЙ ТА КРАЄЗНАВЧИЙ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ ДЕЯКИХ ПІДЗЕМНИХ РЕЛІГІЙНИХ ПАМ'ЯТОК УКРАЇНИ

Стаття присвячена вивченню рукотворних підземних споруд православних монастирів Чернігова, Святогірська и Володимир-Волинського. Розглянуто деякі аспекти дослідження цих унікальних пам'яток історії та культури України із застосуванням старовинних картографічних зображень.

У даній розвідці мова піде про найвідоміші рукотворні підземні споруди, розташовані на українських теренах, які були викопані нашими далекими пращурами на протязі багатьох століть саме для релігійних потреб. Безумовно, що найбільш знамениті печери України цього типу знаходяться у Свято-Успенській Києво-Печерській лаврі. Цим підземеллям було присвячено достатньо велику кількість публікацій, зокрема й робіт автора¹.

Будівництво підземних культових споруд на території сучасної України має давні традиції. Взагалі, явище печернобудівництва, або троглодизму (від грецьких слів «дірка» і «пролазити») поширилося у багатьох країнах світу ще з давніх давен². До сьогодення ченці Афона свято бережуть і підтримують релігійне життя у печерних келіях. Саме з далекої грецької землі прийшла до нас традиція створення підземних культових споруд, звідти ж були перенесені чернечі устами і звичаї. Ще у XI ст. «батько» давньоруського чернецтва преподобний Антоній Печерський перебував на Святій горі неподалік від Есфигмену у невеличкій печері, що збереглася до цього дня³. Трохи згодом Антоній за допомогою інших ченців створив подібні печерні лабіринти на київських пагорбах і у Чернігові.

Антонієві печери Троїцького Іллінського монастиря здавна були відомі як місце перебування чернігівських архієпископів і своїм виглядом нагадували катакомби Києво-Печерської лаври⁴. Іллінська обитель розташована на мальовничих Болдіних горах. Монастир створив один із засновників Києво-Печерської лаври – преподобний Антоній Печерський у 1069 р. Того року князь Ізяслав повернув собі київський

престол і дуже розлютився на преподобного Антонія “за Всеслава”. Справедливо побоюючись великокнязівського гніву, Антоній вчасно відгукнувся на запрошення Святослава і переїхав до Чернігова. Підтвердження цього факту знаходимо в “Повісті минулих літ” під 1069 р.: “Антоній же прийшов до Чернігова, і возлюбив Болдіну гору, і викопав печеру, і там оселився; і є монастир святої Богородиці, на Болдіних горах, і до цих днів”⁵.

Є.Є.Голубинський та інші історики кінця XIX – початку XX ст. тривалий час остаточно не могли вирішити, який саме монастир заснував Антоній – Успенський Єлецький чи Троїце-Іллінський. Обидва монастирі розташовані на Болдіних горах і мають печери. Археологічні розкопки, проведені у 80–90-х роках XX ст., показали наявність навколо Іллінської церкви цілого комплексу підземних та наземних споруд як культового, так і господарського призначення. В свою чергу, розкопки В.А.Богусевича, М.В.Холостенка і О.В.Шекуна з’ясували, що місцевість, де виник Єлецький монастир, використовувалась під міську забудову задовго до середини XI ст., тобто ще до того часу, як Антоній заснував свій монастир. Стосовно печер Єлецького монастиря є висновок, зроблений комісією Київського Церковно-Археологічного товариства – печери Єлецького монастиря ознак давньоруського походження не мають. Все вищесказане дає підстави пов’язувати згаданий у літопису Богородичний монастир з територією саме Троїце-Іллінського монастиря.

Зовсім не випадково нову обитель поблизу Чернігова створили на честь Пресвятої Богородиці. За задумом його творців, монастир повинен був стати анітрохи не гірше, аніж стольний Києво-Печерський. Місце для монастиря було обрано на так званих Болдіних горах, неподалік від місця хрещення мешканців Чернігова і стародавнього язичницького могильника. Викопані Антонієм печери згодом отримали назву «Антонієвих», а поруч з ними побудували невеликий храм на честь пророка Іллі.

Історики вважають, що у 1072 р. Антоній повернувся до Києва, проте розпочата ним справа була продовжена його послідовниками. Печери значно розрослися, були збудовані нові наземні споруди. Зараз окрім Антонієвих печер археологи виявили ще 7 подібних давньоруських підземель. Вважають, що їх кількість була значно більшою⁶. Всі підземні споруди відповідали певним вимогам і мали чітко визначене призначення. Одні печери слугували за житло для ченців, тобто були їхніми келіями. Інші – були підземними храмами. Були й такі, де зберігалися мощі й кістки, померлих ченців, – печерні некрополі.

Після монголо-татарської навали і завоювання Чернігова у 1239 р. військами хана Батия для Іллінського монастиря настали тривалі часи запустіння. У середині XVII ст. почалося відродження українських національних традицій. Зокрема це стосувалося й відновлення православних монастирів та храмів. Повідомлення про Іллінський монастир датується 1649 р., тоді почалася відбудова його древніх церков. Найбільш інформативні документи з описом чернігівських підземель датуються XVIII–XIX ст. До середини XVIII ст. Антонієві печери Чернігова були значно перебудовані. До їх складу увійшли три підземні церкви: преподобного Антонія, Похвали Богородиці та Чудотворця Миколая.

Роботи по упорядкуванню Антонієвих печер тривали до кінця XIX ст. У цей період своєї історії вони були остаточно сформовані. Деякі старовинні, але аварійні ділянки підземелля, що на погляд ченців не становили великої цінності, були засипані й замуровані. У такому вигляді ці печери дійшли до нашого часу.

Зараз довжина чернігівських печер становить близько 350 метрів. Вони розташовані на кількох підземних рівнях-поверхах. Найдревніший ярус печер залягає на глибині 12 м від поверхні землі. Центрами другого ярусу є підземні церкви Антонія Печерського і Феодосія Тотемського. Їхні стіни облицьовані цеглою, а висота стелі останньої сягає майже 9 м. Як бачимо, влаштовувати підземні церкви на честь засновника Києво-Печерської лаври в давнину було своєрідною традицією, виразом глибокої поваги до його духовного подвигу. На третій ярус чернігівських печер ведуть вузькі сходи з цегляними шаблями, підземні коридори з'єднуються з невеликою каплицею. Четвертий ярус включає печерну церкву Миколая й келію Антонія.

Чернігівські печери складаються з двох окремих підземель. Перше підземелля носить назву «Антонієвих печер», друге зветься «печерами нижнього ярусу». Обидва лабіринти чернігівських печер були створені й існували незалежно один від одного. Лише при будівництві церкви Феодосія Тотемського вони були на деякий нетривалий час об'єднані у єдине ціле, проте згодом – їх знову роз'єднали. Зараз обидві печерні системи складають єдиний комплекс.

Антонієві печери мають вхід з північного боку Іллінської церкви. Перша підземна церква на честь Антонія Печерського по своїй суті не є підземною. Адже тільки її вівтарна частина заглиблюється у товщу земних порід. Церква має наступні розміри: майже 12 метрів завдовжки і 4 метри завширшки.

Печерні коридори чернігівських підземель обкладені цеглою, що для київських печер є виключенням. Лише деякі аварійні ділянки Ближніх і Дальніх лаврських катакомб укріплені цегляною кладкою. Один із таких цегляних коридорів веде до церкви Феодосія Тотемського, що справляє на прочан, які вперше потрапили до Антонієвих печер, незабутнє враження. Відстань до стелі храму сягає майже 9 метрів! Враховуючи ту обставину, що ця церква є підземною, такі розміри і висота від полу до склепіння є насправді видатною.

До головної святині чернігівських печер – келії преподобного Антонія можна потрапити через підземну церкву святого Миколая. До нижнього ярусу печер веде вхід, розташований у церкві Феодосія. Зараз спуститися у широку галерею нижніх підземель можна також безпосередньо з поверхні.

В якості ілюстрації нашої розповіді про Антонієві печери м. Чернігова наводимо на рис. 1. схему цих підземель з книги Б.Я.Руденка «1000 лет под землей». – Чернигов, 1998.

Печерний хід нижнього ярусу довжиною близько 100 метрів має численні відгалуження – келії та крипти. У цій печері знайдено багато стародавніх поховань. Поховання відомих особистостей розташовані не тільки під землею, але й на верхній території Троїцько-Іллінського монастиря. Тут назавжди знайшли свій упокій чернігівські ієрархи, серед яких відомий історик православної церкви Філарет (Гумілевський). У святій обителі поховані також представники славетних родів Кочубеїв і Милорадовичів.

Унікальними підземними спорудами є печери, вирублені у крейдяних скелях, що розташовані на території Святогірського Успенського монастиря. Обитель знаходиться на мальовничому березі річки Сіверський Донець, між високими пагорбами, що густо вкриті лісом. Зараз це територія входить до сучасної Донецької області і належить до Слов'янського району, міста Святогірська. У 2004 р. Святогірська обитель разом з печерним комплексом отримала найвищий монастирський статус «Лаври».

Досі достатньо не з'ясовано рік заснування цієї святої обителі. Перша літописна згадка про Святі гори датована XVI ст.⁷ Вперше про Святогірський монастир згадується у документах, що датовані XVII ст.⁸ Проте здавна існують гіпотези про заснування обителі ще у XI – XIII ст.

Існує дві основні гіпотези заснування цієї обителі. Перша називає творцями Святогірського монастиря ченців Києво-Печерської Лаври, ко-

трі під час монголо-татарської навали у 1240 р. були вимушені залишити рідний Київ й податися світ за очі у пошуках нового місця для обителі.

Згідно другої гіпотези Святогірський монастир заснували у середині XV ст. ченці з монастиря святої афонської гори. Ані перша, ані друга версії заснування Святогірської обителі не мають жодних документальних свідчень.

Принагідно можна ще назвати версію про заснування цієї обителі київським ченцем Никоном, який подорожував до Тмутаракані у XII ст. Підстави на своє існування має гіпотеза «візантійського» походження обителі у часи іконоборчества та місії Кирила та Мефодія до Хазарії у IX ст.⁹ Достатньо докладно усі гіпотези заснування Святогірської обителі розглянуті в роботі¹⁰.

Святогірські ченці не мали у своєму розпорядженні ніяких точних історичних даних про час заснування свого монастиря. Підтвердження цього можна знайти в Синодику монастиря 1710 р. – «Початок цій Святогірській обителі, хто це святе пустельне проживання винайшов і в горі цій св. церкву і келії улаштував і почав мешкати, за багатьма татарськими пограбуваннями та руйнуваннями... тут у святій обителі писання немає»¹¹. Характерним є запис, зроблений у 1679 р. архімандритом Іоїлем: «В яких роках той монастир побудували, того ж він не відає. Писання про те у монастирі немає»¹².

Археологічні дослідження, проведені на території Святогірського монастиря, показали відсутність артефактів, датованих IX–XII ст. Розкопки крейдяних печер дали науковцям матеріали, датовані кінцем XVI – початком XVII ст. Це ж датування підтверджується письмовими джерелами.

У 1526 р. австрійський дипломат С.Герберштейн записав у своїх нотатках: «Бачили біля гирла Малого Танаїда (Дінця) у чотирьох днях шляху від Азова, біля місця Великий Перевіз, у Святих гір, якіс мармурові та кам'яні статуї й зображення»¹³. Назва Святих гір зустрічається також в «Книзі Великого креслення» (1547), Патріаршому літописі (1555) і Рукописі донецьких сторож (1571). Судячи з записів, у XVI ст. у цій місцевості був передовий форпост. Ще в XVIII ст. тут зберігалися три мідні та одна чавунна гармати. У 1679 р. татари черговий раз напали на обитель і, незважаючи на добре зміцнення монастиря, узяли його штурмом, а ченців і архімандрита Іоїля забрали в полон. Вважають, що в печерах ховали не тільки ченців, але й воїнів. У 1984 р. у підземеллі знайшли поховання чоловіка з глибокою черепною травмою від шабельного удару.

Про святогірські сторожові укріплення є згадка у літописних відомостях, що датовані 1541 і 1555 рр. У реєстрі донецьких сторож святогірське укріплення згадується під п'ятим номером¹⁴.

Найперші церковні відомості про Святогірську пустинь датовані 1620 р. У цих записах йшла мова про ігумена Єфрема та 12 ченців. На початку XVII ст. кількість церковних старців у монастирі досягла 17 осіб. Відомо, що на той час у обителі вже була церква в ім'я Пресвятої Богородиці. До нашого часу збереглися царські жалувані грамоти, датовані 1640 та 1664 рр.¹⁵

Найпершим і найвідомішим зображенням Святогірського монастиря є малюнок 1679 р., створений ченцями цієї обителі (рис. 2). На жаль, цей історичний документ не можна назвати картою у повному розумінні цього слова, проте він містить у собі важливу інформацію про наземні монастирські споруди того часу, оточуючий природний ландшафт, гідрографію місцевості, навколишні населені пункти і шляхи. Зображено також крейдяну скелю на території монастиря і вхід до печер.

Навіть попередній аналіз стародавнього малюнка з сучасним його виглядом дає нам підставу стверджувати, що у XVII ст. територія монастиря мала зовсім інший вигляд. Це пов'язано насамперед з тим, що велика частина крейдяної скелі разом із розташованими у ній печерами обвалилася у XVIII ст.

Якщо мати на увазі відомості архівних документів і картографічного зображення монастиря 1679 р., крейдова скеля на той час була значно вищою і містила, щонайменше, три підземних яруси печер (зараз збереглося тільки два). Нижній ярус був представлений древнім некрополем, другий ярус призначався для житла та церковних обрядів, він мав келії й трапезну, на третьому ярусі розташовувалася церква Успіння Пресвятої Богородиці. Припускають, що між 1679 і 1698 рр. стався сильний обвал крейдових скель, і підземна церква Пресвятої Богородиці перестала існувати.

З 1788 р. монастир закрили, тоді ж печери почали занепадати. Збереглося декілька описів святогірських печер, що були зроблені на початку XIX ст.¹⁶ У нотатках путівників 1812 р. зроблено запис про кам'яну печеру, що має довжину понад 100 сажнів. Цей печерний хід був досить вузьким, двоє людей не змогли йти поруч. Стіни та стеля підземелля були зовсім сухими, автор нотаток пояснював цей факт тим, що святогірські печери вироблені у суцільному шарі крейди. Далі невідомий автор описів 1812 р. розповів про невелику печерну церкву,

з якої було можливо піднятися на найвищу точку крейдяної скелі аж до самого піднебесся.

У записях 1814 р. святогірські крейдяні скелі порівнюються з величезними гострими пірамідами. Тут є також відомості про печерну церкву Миколи Чудотворця и про невеличку дерев'яну дзвіницю при ній. Завдяки описам святогірських печер початку ХІХ ст. дослідники зробили висновок про значні обвали скель, що сталися у недалекому минулому. Так, перестав існувати печерний хід, що йшов до Миколаївської церкви. Інший хід, який сполучав верхів'я гори з існуючими сьогодні печерами, теж обвалився і зараз потрапити до найвищої точки монастиря можна лише наземним шляхом.

На початку ХІХ ст. печерні келії святогірських ченців набули вкрай аварійного сану. Очевидці писали, що деякі з тих келій вже завалилися, а інші напевно чекає така ж участь, бо їхніх стелі густо вкриті тріщинами.

До нашого часу дійшов ще один план святогірських печер, що має назву «Вид пещер Святогорской пустыни». Він був складений у 1911 р. (Рис. 3). Порівняльний аналіз плану, складеного на початку ХХ ст., з сучасним його аналогом (80-ті роки ХХ ст.) показав, що за останні майже 100 років святогірські печери мало змінилися.

У наш час були проведені топографо-геодезичні роботи, зроблена інструментальна зйомка святогірських печер. Було встановлено, що загальний об'єм підземних споруд Святогірської лаври становить близько 7 тис. м³, а їхня площа сягає 2,5 тис. м²¹⁷.

Перший ярус печерних споруд розташований на висоті 118 м над рівнем моря, а другий – на 124 м. Дослідники вважають, що над другим ярусом печер на початку ХVІІ ст. існувало три поверхи підземель, які були назавжди втрачені після обвалу крейдяної скелі. До сьогодення дійшли лише залишки древнього храму та житлових приміщень на рівні третього поверху, який розташований на висоті 132 м над рівнем моря.

Потрапити безпосередньо до печерних келій можна через підземний хід довжиною 360 м. Він піднімається з висоти 65 м над рівнем моря до висоти 125 м. Трохи незвично, коли печерний хід веде не вглиб землі, як завжди повелося, а нагору. Це пов'язано з тим, що святогірські печери розташовані достатньо високо над рівнем річки Сіверський Донець, у крейдовій скелі.

Згідно місцевим легендам, потаємний хід святогірських печер прямував під плином річки на її інший бік. Спростувати це вдалося лише

у 1984 р., коли розчистили від завалів старовинну підземну галерею. З'ясувалося, що вона веде не під річку, а лише до її берега. Святогірські ченці мали тут вихід з печери для монастирських потреб¹⁸.

Зібравши докупи усі наявні на сьогодні матеріали щодо зовнішнього вигляду святогірських скель, дослідники спробували провести сумісний аналіз різночасових зображень. Метою даного дослідження було встановити динаміку руйнування як самого крейдяного кряжу, так і печерного комплексу, розташованого у ньому. Аби провести такий логіко-структурний аналіз фахівцям було потрібно привести усі зображення різних століть до єдиного масштабу¹⁹.

Найпершим і найголовнішим картографічним документом для цього дослідження став малюнок 1679 р. Потри усі вади, важко переоцінити його важливу роль у проведеній розвідці. На малюнку зображено річку Сіверський Донець і місто Цареборисів. Малюнок густо вкритий пояснювальним текстом. Центром композиційного рішення являється крейдяна скеля-бескид, зображення якої й було головним завданням невідомого нам автора цього малюнка. Верхня частина скелі має численні вікна-отвори, які одночасно освітлюють і вентилюють печерні коридори. Вхід до печери розташований достатньо високо від земної поверхні і до нього ведуть круті сходи. Важливо відмітити, що нижня ділянка «сходів на небеса» густо вкрита великими уламками скель, що зайвий раз свідчить про їх руйнування упродовж віків.

Візуальний аналіз зображення 1679 р. і його порівняння з сучасним станом і виглядом святогірських печер показав, що старовинний малюнок досить точно відображав ситуацію на момент його створення. Це, зокрема, показало порівняння місцеположення вікон-отворів у печерах із природою. Це ж підтвердило вивчення зображень розломів у нижній частині крейдяного кряжу.

Після попереднього вивчення і сумісного аналізу зображення 1679 р. і дійсного стану речей дослідники прийшли до висновку, що ступінь довіри до стародавнього малюнку достатньо висока і саме тому його зміст може бути успішно використаний для подальшого наукового аналізу. Привертає особливу увагу те, що на малюнку зображено п'ять печерних ярусів. Два нижніх яруси збереглися до цього дня у первісному вигляді, а три верхніх – лише частково. Крім того, над центральною скелею є зображення хреста, а це, в свою чергу, може свідчити про те, що там була розташована підземна церква, яка на сьогодні не існує.

Детально вивчаючи усі наявні зображення святогірських печер та їхні описи, дослідники прийшли до висновку, що на початку історії

Святогірського монастиря його головний храм – Успенський собор був підземним храмом. Звичайно, зараз це лише припущення, але воно має свої серйозні докази.

Згідно нової наукової гіпотези, перша Успенська церква знаходилася всередині крейдяного масиву й була печерною аж до моменту руйнування скелі на початку 20-х рр. XVIII ст. Після часткової руйнації головної церкви монастир був вимушений збудувати новий храм. Це сталося у 1722 р., коли звели наземний Успенський собор, а вцілілу частину скельної церкви перебудували й назвали Миколаївською церквою.

Найголовніше досягнення сумісного аналізу різночасових зображень крейдяних скель та печер Святогірського монастиря це те, що дослідникам вдалося відтворити картину динаміки руйнування унікальної скелі-бескиду та її підземель впродовж декількох століть. Усі зображення крейдяної скелі були приведені до одного масштабу й суміщені на єдиній основі. На базі проведеного дослідження була створена схема стану крейдяного кряжу з відображенням основних руйнувань з наступними етапами: 1698, 1844–1850, 1858, 1879, 1914, 1962 рр.²⁰

На рис. 4 зображена схема динаміки поступового руйнування святогірської крейдяної скелі впродовж XVII–XX ст. Дана схема була наведена у якості ілюстрації у книзі Н.В.Дедова «Святогірська Свято-Успенська лавра». – К., 2005. – С. 49.

Наведена схема наочно й докладно демонструє, що Святогірський кряж за понад 300 років втратив майже половину своїх мальовничих скель разом із розташованими в них релігійними печерами. Найбільша руйнація прийшла на початок XVIII ст., трохи менші руйнування припали на середину XIX ст. Сучасні наукові спостереження свідчать, що руйнівні процеси у крейдяних скелях продовжуються і унікальній пам'ятці культури загрожує неабияка небезпека.

Ще один Святогірський монастир знаходиться у Волинській області, неподалік від міста Володимира-Волинського, у селі Зимно. Здавна вважають, що ця обитель була заснована близько 1000 р. при князі Володимирі – Святителі Русі²¹.

Цей монастир відносять до таких, що були засновані киево-печерськими ченцями. «Житіє преподобного Феодосія Печерського» повідомляє, що в 1073 р. тут помер перший ігумен Києво-Печерського монастиря – Варлаам, син знаменитого воєводи Яна Вишати, відомого своїми ратними звитягами. «Дійшов до граду Володимира, і увійшов

в монастир, що був біля Святих Гір, і тут помер з миром про Господа, кінець життю прийнявши”. Подібне згадування зустрічаємо в давній Києво-Печерській службі преподобному Варлааму (9 пісня, 3 тропар закону): “Повертаючись від Костянтин-граду (С.Х. – Константинополь, або Царгород – древня назва Стамбула), відійшов їси душою в град, що світить, Володаря Небесного, моці ж свої залишив їси в монастирі Святих Гір, заповів їси перенести в печеру (С.Х. – Києво-Печерської лаври), де нині лежать нетлінні, що точать джерело чудес присножікущих”.

Окрім наведених вище відомостей, більше ніяких документальних свідчень і підтверджень заснування Зимненського монастиря у XI ст. немає. Структура монастиря остаточно склалася й набула сучасного вигляду лише у середині XVI ст. У другій половині XIX ст. розпочалися роботи по створенню проекту ремонту та перебудови головного монастирського храму – Успенського собору. Наприкінці XIX ст. були складені численні документи щодо проектних робіт, ця документація разом з обмірними кресленнями збереглася до сьогодні²².

Територія Святогірського Зимненського монастиря обнесена високим муром, що має прямокутну форму. Усі кути муру увінчані триярусними вежами. Для нашого дослідження особливо важливим є наявність у цій обителі системи підземних ходів, котрі вірогідно мали окрім суто релігійного, ще й оборонне значення. Лабіринти печер пронизують подвір’я монастиря, а один хід йде в напрямку річки Луги.

Підземелля Святогірського Зимненського монастиря представляють печерні галереї, що викопані на відносно невеликій глибині. Зимненські печери складаються з двох окремих галерей, які перетинають монастирську територію з півночі на південь, і йдуть майже паралельно. Перша галерея з одного боку закінчується печерною капличкою, з іншого – має вихід до річки Луги. Друга підземна галерея закінчується обвалом під монастирським подвір’ям, прямує в напрямку Троїцької церкви. Перша печера ймовірно могла слугувати потаємним виходом з обителі під час її облоги. Оскільки ця печера майже впритул підходила до річки, то вона також забезпечувала ченців свіжою питною водою при нападах ворогів.

Археологічні дослідження довели, що на початку історії монастиря обидві печерні галереї існували незалежно одна від одної і не сполучалися поміж собою. Їх об’єднали у єдину систему лише у більш пізні історичні часи. У XIX ст. частина підземель була розширена й укріплена цеглою. Деякі ділянки святогірських печер

впродовж століть зазнали руйнувань, деякі з них засипані ґрунтом до сьогодення.

На жаль, окремих планів зимненських печер не існує, проте зберігся вельми цікавий документ – «Существующий вид каменных церквей в селе Зимно. Снят с натуры в 1877 г.». Його зображення і посилання на нього знаходимо у роботі²³. У цій же статті подано сучасну схему Зимненського монастиря та його підземних галерей.

На документі 1877 р. Зимненський монастир зображений у трьох вимірах: малюнок загального вигляду обителі, розріз зимненської гори і генеральний план церковного подвір'я. При цьому зображення святогірських підземель є як на розрізі, так і на генеральному плані.

На плані 1877 р. майже усі ходи підземель закінчуються завалами, про що свідчать написи на цьому документі. Це підтверджує думку про те, що у другій половині XIX ст. святогірські печери перебували у вкрай занедбаному стані. З прадавніх часів залишилися неушкодженими лише жалюгідні рештки монастирських підземель.

Зимненські печери розташовані під головним храмом Святогірського монастиря – Успенським собором. Він був закладений у 1495 р.²⁴ Остаточню будівлю храму завершили у середині XVI ст.²⁵ За наказом, його збудували на місці церкви, закладеної в 1001 р. великим князем Володимиром – хрестителем Русі. Під храмом, у кам'яних склепах поховані представники православної знаті – князі Чорторийські, Четвертинські та інші.

Крім головного собору на території обителі розташована трапезна, яка веде відлік свого часу ще з XVI ст. У першій половині XVIII ст. її перелаштували для монастирських потреб. З цього часу ця споруда слугувала у якості келій для ченців обителі.

Монастирські мури вінчають шість веж, всередині подвір'я височить дзвіниця. Поза межами монастирських мурів, на терасі поблизу річки Луга розташована невеличка Свято-Троїцька церква. Саме до Троїцької церкви вела одна з печерних галерей, що закінчується обвалом. За легендами, ця печерна галерея вела до самого Києва і з'єднувалася з лаврськими катакомбами. Насправді невідомо і до сьогодні остаточно не з'ясовано, яку саме функцію виконували підземелля Зимненського монастиря. Це питання поки що залишилося відкритим.

Аварійний стан стародавніх монастирських підземель у с. Зимно, як і скрізь по Україні, викликає стурбованість істориків та краєзнавців. Відсутність належного фінансування наукових робіт і реальна загроза життю дослідників ускладнює сучасне вивчення релігійних печер.

Евгений (Болховитинов). Описание Киево-Печерской лавры. – К., 1826.; Серафима (игумения). История Киево-Печерской лавры. Кн. 1 (XI – первая половина XIII в.). – К., 2001.; Степовик Д. Історія Києво-Печерської лаври. – К., 2001.; Воронцова О.А. Лаврські печери. – К., 2000.; Хведченя С.Б. Святыни и святые Киево-Печерской лавры. – К., 2001.; Хведченя С.Б. Таємниці лаврських святинь. – К., 2004.

² Руденок Б.Я. 1000 лет под землей. – Чернигов, 1998., Хведченя С.Б. Киево-Печерская лавра: пещеры, легенды, клады. – К., 1999.

³ Серафима (игумения). Назв. праця. – С. 24.

⁴ Филарет (Гумилевский). Исоче. – Чернигов, 1873. – Т. 2. – С. 6.

⁵ Літопис руський за Іпатіївським списком. – К., 1989. – С. 32.

⁶ Руденок Б.Я. Назв. праця. – С. 11.

⁷ Львовская летопись. – Гл. 4. – С. 144.

⁸ Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – Харьков, 1852. – Т. 1. Монастыри.

⁹ Дедов Н.В. Святогорский историко-архитектурный заповедник. – Святогорск, 2007. – С. 9.

¹⁰ Дедов Н.В. Святогірська Свято-Успенська лавра. – К., 2005. – С. 15.

¹¹ Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – Харьков, 1852. – Т. 1. Монастыри. – С. 110.

¹² РГАДА. Москва. – Ф. 210. – Оп. Белгородский стол. – Ед. хр. 886. – Л. 35.

¹³ Герберштейн С. Записки о Московских делах. – СПб. 1908. – С. 106.

¹⁴ Дедов Н.В. Святогорский историко-архитектурный заповедник. – Святогорск, 2007. – С. 7.

¹⁵ Дедов Н.В. Святогірська Свято-Успенська лавра. – К., 2005. – С. 37.

¹⁶ Ліфшиц Ю. Печерний комплекс Святогірського монастиря: історія та динаміка зникнення // З історії української реставрації. – К., 1996. – С. 84.

¹⁷ Дедов Н.В. Святогірська Свято-Успенська лавра. – К., 2005. – С. 10.

¹⁸ Дедов Н.В. Святогірська Свято-Успенська лавра. – К., 2005. – С. 26.

¹⁹ Ліфшиц Ю. Назв. праця. – С. 86.

²⁰ Ліфшиц Ю. Назв. праця. – С. 87.

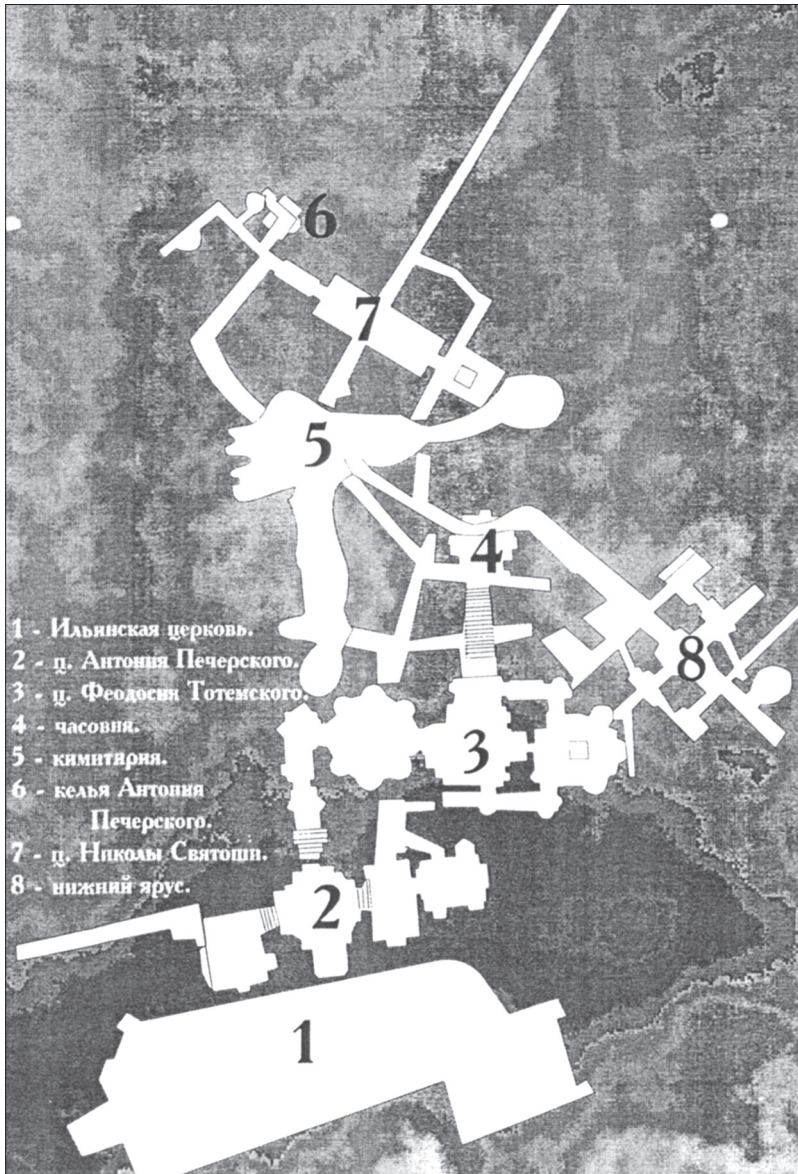
²¹ Девятисотлетие православия на Волыни. 992 – 1892. – Житомир, 1892. – Ч. 2. – С. 51; Теодорович Н.И. Город Владимир-Волынский Волынской губернии. – Почаев, 1883. – С. 170.

²² Крощенко Л., Осадчий Є. Святогірський Успенський монастир у с. Зимно (спроба наукової реконструкції пам'ятки) // З історії української реставрації. – К., 1996. – С. 75.

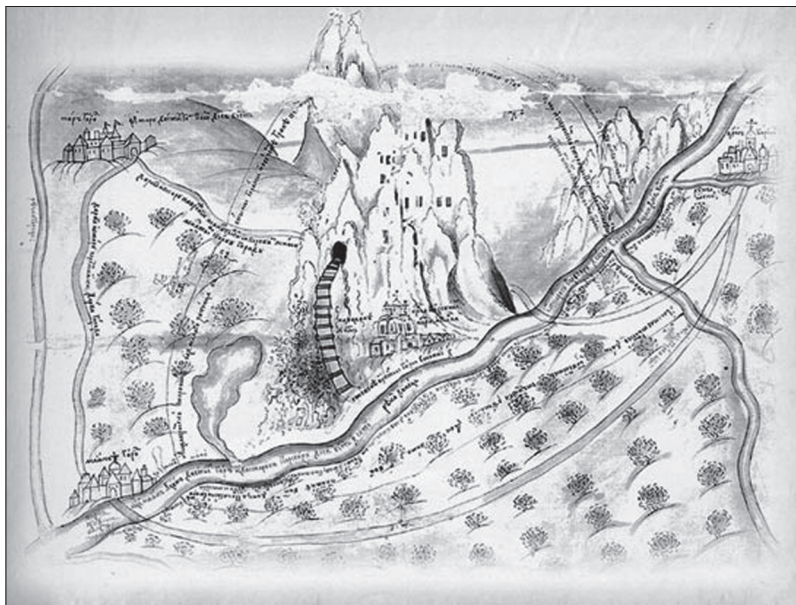
²³ Крощенко Л., Осадчий Є. Назв. праця. – С. 77.

²⁴ Крощенко Л. Памятник архитектуры XV – XVI вв. – Святогорский монастырь в с. Зимно // Историческая записка. – К., 1978. – Т. 2. – С. 10, 11.

²⁵ Осадчий Е.И., Крощенко Л.М. Памятник архитектуры XVI в. трапезная зимненского Святогорского монастыря близ г. Володимира-Волынского // Исследования и реставрация памятников культуры из камня (сборник докладов к конференции). – М., 1991. – С. 37, 38.

Рис. 1. Антонієві печери м. Чернігова.

Рис. 2. Святогірський монастир. Малюнок 1679 р.

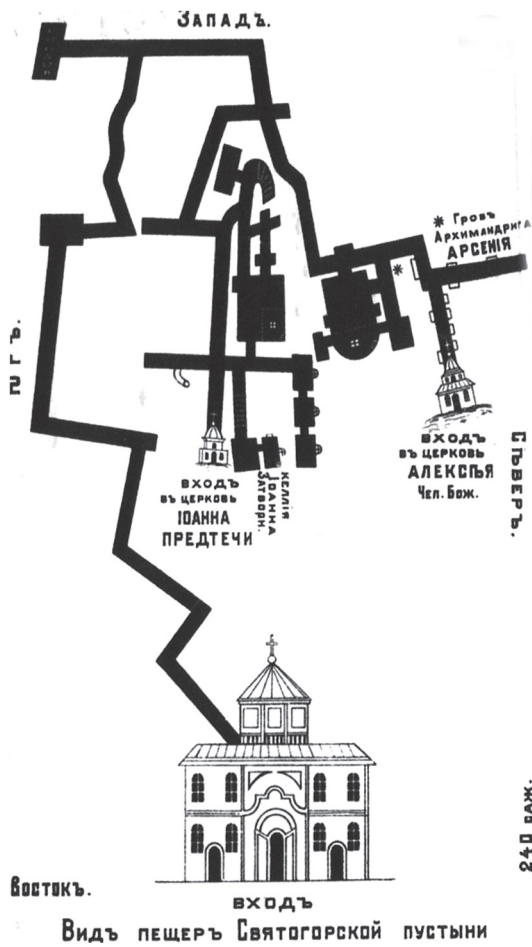

Рис. 3. План святогірської печери. 1911 р.

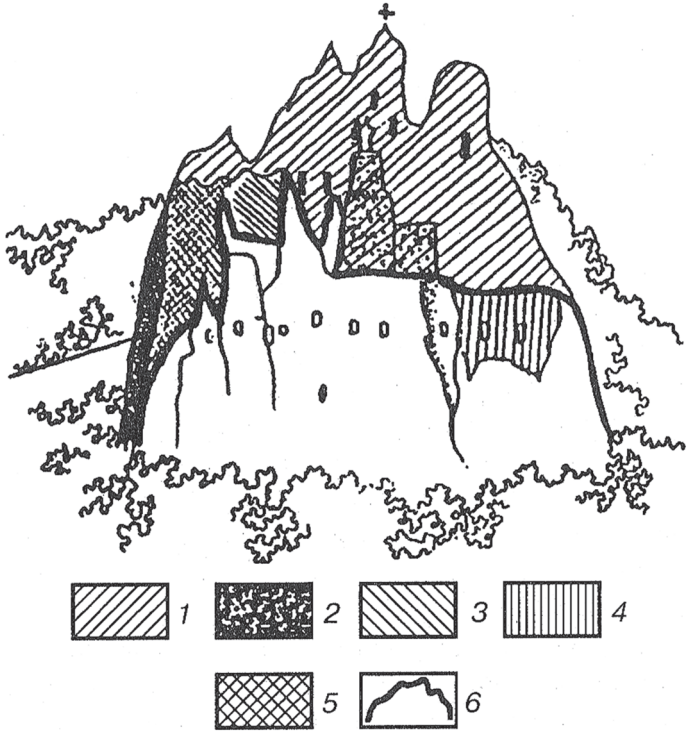

Рис. 4. Схема динаміки руйнування святогірської крейдяної скелі.

ДИСКУССИОННЫЕ ВОПРОСЫ ИСТОРИИ КАЗАЧЕСТВА В СВЕТЕ ИСТОРИЧЕСКОЙ ГЕОГРАФИИ

В статье рассматриваются примеры историко-географических ошибок и фальсификаций казачьей истории; затрагиваются вопросы исторической топографии населённых пунктов, археологического исследования мест сражений, особенностей расселения и колонизации казаками новых земель, формирования территорий казачьих войск и специфики их административно-территориального деления. Обосновывается необходимость создания «Атласа истории казачества» и упоминаются уже опубликованные исторические карты по данной тематике.

Несмотря на различные толкования предмета, задач и методов исторической географии, все исследователи, работающие в этом направлении, занимаются локализацией исторического процесса, привязкой к конкретным территориям с целью поиска закономерностей взаимодействия человеческого общества и географической среды в различные эпохи. При этом географы делают упор на изучение конкретной физической и социально-экономической географии в различные периоды, а историки изучают географические аспекты исторического процесса во всех его проявлениях, почти не затрагивая историю природы. Картографирование исторического процесса является и в том и в другом случае важнейшим средством познания, имеющим свою специфику и требующим специальной подготовки. Один лист квалифицированно составленной карты позволяет увидеть то, что невозможно понять и наглядно представить себе после прочтения десятков страниц текстовой информации. В идеале такая карта должна не просто служить иллюстрацией, а выявлять новые закономерности, показывать направление дальнейшего научного поиска.

К сожалению, абсолютное большинство исторических карт, представляющих Россию, Украину и сопредельные страны, не отражает реальной роли казачества в их истории: чаще всего присутствует лишь фрагментарная информация. Ещё хуже, когда эта информация

заведомо ложная. Так, В. В. Куцеев в книге «Этническая история казачков» использовал традиционные учебные исторические карты, на которых разместил бродников, запорожских и даже «московских» казачков в понравившихся ему лично местах¹. В новейшем учебном пособии К. Г. Малыхина по истории Дона² приводится «Карта казачьих земель», которая на самом деле таковой не является. Это карта «Казачкии» (почему-то автор воспроизвёл её на итальянском языке, хотя известны и русскоязычные версии), существовавшая лишь в воображении группы казачков-эмигрантов. Никакого отношения к реальной исторической географии казачьих земель данная карта не имеет.

Наиболее запутанный вопрос – происхождение казачества. Все попытки выйти за пределы легенд и казачьей мифологии в поисках достоверной информации о казачестве до XV в. не приводят к положительному результату. Киевский историк В. А. Брехуненко с полным основанием пишет о необходимости окончательно отбросить так называемую «бродницкую теорию» происхождения казачества, так как «генетической связи между последним сообществом и тем немногочисленным славянским или ославянившимся элементом, который встречается на Дону в княжеские времена, быть не могло»³. А. Б. Головки, употребляя термин «бродники-казачки», всё же признаёт, что «между бродниками XI–XII вв. и казачеством XV–XVI вв. были существенные отличия»⁴. Вплоть до XV в. общая тенденция вела к расширению почти обезлюдившей полосы между Доном и заселёнными приграничными районами. Исследования черниговского историка С. А. Лепьявко⁵ убедительно доказали, что украинское казачество до конца XVI в. было аморфным пограничным военно-промысловым формированием. Несомненно, что казачество было полиэтничным, при явном преобладании славянского элемента.

Изучение ландшафтных условий, в которых формировалось раннее казачество, в значительной степени позволяет понять его образ жизни, быт, боевые навыки и традиции. Однако было бы ошибкой автоматически переносить объекты, упоминаемые в источниках, на современную ландшафтную среду. Работы С. В. Кирикова об изменении природы Европейской части СССР в связи с историей и бытом населявших её народов с конца X до середины XIX в.⁶ дают богатый материал по данному вопросу, но требуют продолжения. Для изучения формирования хозяйственных ареалов как сферы взаимодействия человека и природы, а также систем расселения и планировочной структуры населённых пунктов нужны совокупные усилия историков, гео-

графов, биологов, почвоведов, археологов и др. Примеры подобных комплексных исследований в нашей стране единичны.

В последние годы археологи Украины внесли значительный вклад в изучение истории казачества. Раскопки на месте битвы при Берестечко (1651 г.) позволили И. К. Свешникову получить много новой информации о казачьем вооружении, обуви и одежде, а также уточнить некоторые существенные детали топографии и хода сражения⁷. Экспедиция под руководством киевского археолога Д. Я. Телегина установила точное местонахождение лагеря войска С. Наливайко 1596 г. у р. Солоница. Проводились раскопки на острове Хортица, на местах Каменской и Алешковской Сечей. В Киеве в 1997 г. даже было издано учебное пособие по археологии эпохи украинского казачества XVI–XVIII вв.⁸ Российские учёные в этом отношении явно отстают.

Известно, что при заселении казачьими станицами территории Кубани военное начальство диктовало непереносимые условия планировочной структуры исходя из задач обороны и несения службы. Поэтому станицы неоднократно переносили на новые места, обносили рвом и валом с плетнём, в самой станице регламентировалась планировка улиц, площадь садов в усадьбе казака не должна была превышать определённые размеры. Особый интерес представляет топография Запорожской Сечи – уникального населённого пункта и крепости, где длительное время проживали лишь казаки, не имевшие семей, и где появление женщин не допускалось, чтобы не создавать себе обузу в условиях постоянной военной опасности. Первым историко-топографические исследования Сечей провёл Д. И. Эварницкий (Яворницкий) ещё в конце XIX в. Семейные казаки-запорожцы, имевшие хозяйство, предпочитали жить в зимовниках (хуторах), сущность которых наиболее детально изучил А. Л. Олейник (в том числе с точки зрения исторической географии и топографии)⁹.

Привычные условия хозяйства переносились на новые места расселения. Так, нижнюю часть Прикубанья и степное пространство до р. Ея с 1792–1794 гг. заселили черноморские казаки, перенёсшие сюда традиции Запорожья: несмотря на постоянную борьбу с хуторами и категорические предписания войскового начальства жить в своих куренных селениях, черноморцы создавали тысячи хуторов-зимовников, хотя это было крайне опасно в связи с хищническими набегами горцев. Напротив, казаки-линейцы, заселившие среднюю и верхнюю Кубань узкой полосой, жили крупными станицами, где легче было обороняться. Здесь основу составили донские казаки и русские

однодворцы, привыкшие к военному быту и дисциплине. На р. Яик (Урал) длительное время казаки жили только в укреплённом Яицком городке (что также диктовалось соображениями обороны) и лишь впоследствии стали появляться другие населённые пункты. На огромных пространствах Сибири, где проживали лишь служилые, а не вольные казаки, все их переселения регламентировались начальством. Если во время присоединения Сибири казаки двигались авангарде, открывали новые земли, составляли первые карты, создавали остроги и зимовья как центры управления и обороны, то в последующем казачье население жило особыми слободами в городах, а также в разбросанных селениях. С начала XIX в. большинство казаков Сибири было переселено на укреплённые линии для защиты границ, а в настоящее время их потомки разорваны государственной границей между Россией и Казахстаном, что было следствием сознательной политики советского руководства¹⁰.

В Западной Европе небольшие государственные территории и высокая плотность населения не позволяли угнетаемым людям бежать в незаселённые труднодоступные районы, что заставляло бороться за свои права, причём наиболее энергичная часть населения концентрировалась в городах и добивалась там признания вольностей. Бескрайние просторы России и слабая заселённость территории приводили к уходу на окраины наиболее энергичной части населения, стремившейся к вольной жизни. Это облегчало государству и феодалам усиление эксплуатации в центре страны, а затем шло наступление на окраины. Именно поэтому крупнейшие народные восстания, ядром которых было казачество, начиналось на окраинах России. Аналогично все крупнейшие украинские восстания от К. Косинского до Б. Хмельницкого начинались в казачьей среде на далёкой окраине Речи Посполитой, а в случае поражения повстанцы уходили в Запорожскую Сечь.

Наступая на окраины, российские и польские власти стремились не только ликвидировать казачьи вольности, но и ассимилировать казачество, привлечь его на государственную службу. Аналогично происходили процессы в тех странах, где имелись некие аналоги казачества (граничары, секеи и др.)¹¹. Казачьи области, прижатые к границам, вытягивались в ленту от Чёрного моря до Тихого океана, что создавало защитный пояс для государства, но также облегчало политический контроль над казачеством. Аналогичная картина наблюдалась и в Австрийской империи, где подобной лентой вытягивались земли граничаров.

Изучая самые различные стороны исторического процесса, исследователь сталкивается с необходимостью локализации используемых данных на карте, выяснения административной принадлежности изучаемой территории, уточнения границ, сопоставимости сравниваемых площадей. Без привлечения картографических материалов такая работа бессмысленна, причём использование старых карт требует обязательного переноса информации на современную картографическую основу¹². Составление исторических карт, безусловно, является сложнейшей исследовательской процедурой, ибо требует колоссальной эрудиции и специальных навыков. Несомненно также, что историческая карта, отображающая концепция автора-составителя, по-своему интерпретирующего исторический процесс, отражает и уровень историографии своего времени (то есть, времени создания карты). Заимствуя результаты исследований многих авторов, привлекая дополнительные источники, создатель исторической карты, конечно, не гарантирован от ошибок и пробелов. Так, при всех несомненных заслугах Ю. И. Лозы в украинской исторической картографии, в школьном историческом атласе Украины он допустил ряд существенных ошибок на трёх картах, показывающих Черноморское казачье войско¹³.

Крайне неточно им показан морской переход казаков-переселенцев в 1792 г. (флотилия двигалась вдоль берега). На трёх картах центр Черноморского казачьего войска подписан как «Екатеринодар (Карасунский Кут)», как будто город имел 2 названия (с.19, 25). На самом деле Карасунский Кут – всего лишь место, где был основан город. На карте «Земли Черноморского казачьего войска (1792–1860 гг.)» показаны куренные селения по состоянию на 1842 г., но не упомянуто, что с этого года они назывались станицами. При этом селение Незамаевское превратилось в Незамайковское (эта ошибка встречается в трёх картах), а 10 куренных селений (Величковское, Деревянковское, Джерелиевское, Корсунское, Леушковское, Менское, Мышастовское, Нижестеблиевское, Титаровское и Щербиновское) с 1809–1823 гг. получили приставку «Старо-», чего не учёл автор карты. Станица Петровская стала центром Таманского округа не «после 1841 г.», а в 1843 г. Границы округов также не соответствуют действительности: во-первых, деление на три округа (вместо четырёх) было установлено в 1842 г., во-вторых, столь точные границы как на карте Ю.И. Лозы, могли появиться лишь после размежевания земель в Черномории, то есть не ранее 1870 г. Кстати, в подобном атласе Института передовых технологий для 9 класса¹⁴ (с.7) административно-территориальное

деление Черномории выглядит гораздо более странно: неверно даны и внешние и внутренние границы, Ейский и Таманский округа показаны как смежные, чего в действительности не было, центрами округов почему-то оказались Темрюк и Ейск (вместо Петровской и Уманской). Словно продолжая запутывать читателя, в том же атласе ИПТ Азовское казачье войско разместили не в Екатеринославской губернии, а в Таврической (с.3)! Такие фантазии в атласе неуместны. В атласе Ю.И. Лозы для 8 класса территория Азовского казачьего войска показана правильно (с.18).

Восточнее Черноморского казачьего войска было бы целесообразно показать 5 станиц, основанных в 1802 и 1804 гг. на р. Кубани бывшими казаками упразднённого Екатеринославского казачьего войска (Воронежская, Ладожская, Тифлисская, Казанская, Темижбекская). Эти земли представлены Ю. И. Лозой на карте «Украинские земли в 1-й пол. XIX в.» в атласе для 9 класса¹⁵ как «украинская сплошная этническая территория» (с.3), по-видимому, вследствие того, что упомянутые станицы были основаны выходцами из Украины. На самом деле эти казаки были из русских однодворцев – особой категории служилых людей. Интересно, что на последующих картах Ю. И. Лоза уже исключил данную территорию из населённых украинцами земель. Без всяких оснований на этой и последующих картах граница между Черноморией и Таврической губернией показана между косой Тузла и Таманским полуостровом. Это соответствует современной границе России с Украиной, но в то время коса была продолжением полуострова и полностью принадлежала Черноморскому, а затем Кубанскому казачьему войску¹⁶.

Изучение административно-территориального деления казачьих регионов представляет особую сложность, что хорошо видно на примере Северного Кавказа. Массовое переселение казаков на Северный Кавказ в конце XVIII в. и появление здесь Черноморского казачьего войска, Хопёрского, Волжского, Кубанского и Кавказского линейных полков неизбежно повлекло за собой бесконечные административно-территориальные преобразования. Однако до сих пор они рассматривались исследователями лишь в самых общих чертах. Если по территории современного Краснодарского края имеется справочник, опубликованный кубанскими архивистами в 1986 г.¹⁷, то в ставропольских изданиях приводятся лишь предельно краткие сведения. В двух изданиях «Очерков истории Ставропольского края»¹⁸ даже не упоминается, что в 1797–1802 гг. территория Ставрополя входила в Астра-

ханскую, а не в Кавказскую губернию. Для исследователя же такое указание было бы ориентиром в поиске архивных документов за соответствующий период.

Ни в «Очерках», ни в книге «Край наш Ставрополье» (2-е издание «Очерков») невозможно получить вразумительный ответ на вопросы: были ли округа введены в Кавказской области в 1822 г. или в 1827 г.; был ли Александровск центром уезда (или округа) до 1822 г. или до 1830 г., когда он стал заштатным городом; когда в Кавказской области количество округов сократилось с четырёх до трёх, где находился центр управления Главного приставства магометанских кочующих народов; когда станица Сабля стала селом, а Грушёвская – станицей и т.д. Впрочем, существенные пробелы и ошибки содержатся и в специальном справочнике «Основные административно-территориальные преобразования на Кубани (1793–1985 гг.)». Напрасно здесь будет искать читатель даты образования и центры управления Нижне-Прикубанского, Тахтамышевского и прочих приставств. Ошибочно утверждается, что в 1880 г. из Кавказского уезда в Закубанский были переданы станицы Некрасовская, Новолабинская, Тенгинская и посёлок Геймановский (на самом деле – в Екатеринодарский уезд). Далеко не всегда говорится о переименованиях населённых пунктов или переносе их на другое место. Ничего не говорится об административно-территориальном делении церковного, судебного, акцизного и прочих ведомств.

Существующая научная и справочная литература не даёт ясно представления о совпадении или несовпадении гражданского и военно-казачьего административного деления в определённые периоды. Известно, что часть территории Ставропольской губернии принадлежала Кавказскому линейному казачьему войску. Однако расширение территории этого войска за счёт «Новой линии» в Закубанье не привело автоматически к увеличению площади Ставропольской губернии (до 1847 г. – Кавказской области). Образованные в 1860 г. Кубанская область и Кубанское казачье войско также территориально не совпадали. Лишь после передачи по указу 30 декабря 1869 г. 12 станиц, находившихся за пределами области, в гражданское ведомство Ставропольской губернии, войсковая казачья территория стала находиться полностью в пределах Кубанской области.

Как правило, исследователи не обращают внимания на то, что при образовании 5 уездов Кубанской области (указ от 30 декабря 1869 г.) границы бывших трёх округов Черномории совершенно не совпадали

с границами уездов. Нигде не говорится и о том, что приказом военного министра №161 в 1878 г. количество военных отделов Кубанского казачьего войска было сокращено до трёх (Екатеринодарский, Майкопский и Уманский), после чего было невозможно какое-либо совпадение территорий и отделов. Эти факты не отражены и в обобщающих «Очерки истории Кубани с древнейших времён по 1920 г.»¹⁹.

Вопреки существующим представлениям о стабильности административно-территориального деления Кубанской области после реформы 1888 г., изменения границ отделов и прочих административных единиц продолжались. Более того, возрастал разрыв между территориальными структурами управления различных ведомств, что создавало определённые трудности, как для населения, так и для администрации. Подобная картина наблюдалась также в Терской области, Ставропольской и Черноморской губерниях.

Приводимые в научной литературе статистические данные по округам, уездам и отделам Северного Кавказа будут некорректны без предварительного выяснения вопроса о сравнимости площади и границ одной и той же административной единицы за разные годы. Существенную помощь в этом мог бы оказать региональный справочник по административно-территориальному делению, но его создание требует коллективной работы группы специалистов из разных городов и учреждений. Пока лишь созданы подробные карты изменений административно-территориального деления Кубани за 1794–1860 и 1870–1917 гг.²⁰, не имеющие аналогов, но эта работа требует продолжения и многочисленных дополнений.

Накопленный к настоящему времени материал позволяет перейти к многоплановому историко-географическому анализу казачества, что непременно предполагает картографирование. Так, по каждому казачьему войску необходимо создать карты, показывающие изменения внешних и внутренних административных границ, центры управления и комплектования полков и сотен, развитие экономики в казачьих областях, размещение казачьих учебных заведений, монастыри и церкви, места сражений, различные сохранившиеся и исчезнувшие памятники истории и культуры, географию населённых пунктов (со всеми переименованиями), расселение и деятельность казачества в эмиграции и т.д.

Полученные результаты имеют не только научно-справочное значение, но важны также для преодоления распространённых заблуждений, для восстановления исторической правды, для обучения и

воспитания казачьей молодёжи, которая должна знать историю казачества. Лишь недавно во 2-м томе «Очерков традиционной культуры казачеств России» были опубликованы 4 научно-справочные карты А. М. Авраменко, позволяющие получить суммарное представление о территориях казачьих войск и сообществ XV – начала XX в. от Украины до Тихого океана²¹. Одна из этих карт («Украинское казачество в XV–XIX вв.») на украинском языке была переиздана недавно в коллективном труде «История украинского казачества»²². Но для полноты картины давно назрела необходимость в создании «Атласа истории казачества»²³, на что уважаемые атаманы не находят возможности выделить деньги. Для будущего атласа недавно была опубликована небольшая серия карт: «Сибирские экспедиции и посольства казаков в конце XVI – начале XVII в.», «Якутский пеший городской казачий полк в XIX — начале XX в.», «Катеринославське козацьке військо (1787–1796 рр.)», «Усть-Дунайське Буджацьке козацьке військо», «Новороссийське казачье войско (до 11.VII.1856 г. – Дунайское)», «Бузьке козацьке військо», «Азовське козацьке військо», «Размещение частей Кубанского казачьего войска в начале 1914 г.»²⁴. В настоящее время завершается работа над книгой «Историко-географические очерки казачьих регионов России и Украины».

В целом, изучение казачества (в том числе историко-географическое) развивается более успешно в Украине, так как здесь эта тематика считается приоритетной и поддерживается на официальном уровне. Достаточно сказать, что в 1998 г. был создан Научно-исследовательский институт казачества, в составе двух рабочих групп в Киеве и Запорожье, а вскоре появились отделения института в других городах. Неудивительно, что вышло уже два издания солидной однотомной энциклопедии «Украинское казачество»²⁵. Ничего подобного нет в России. Научно-исследовательские институты казачества в Новочеркасске и Оренбурге держатся лишь на энтузиазме их учредителей, а изданная в 2003 году в Москве энциклопедия «Казачество»²⁶ не выдерживает никакого сравнения и нуждается в радикальной переработке. Федеральные власти России относятся к казачеству без особого энтузиазма, в Москве казачья тематика почти не находит поддержки, отсутствует координация исследований. Российские учёные, занимающиеся казачьей проблематикой, должны тесно сотрудничать с украинскими коллегами, но это наблюдается редко. Целесообразно создать российско-украинский координационный центр исследований по казачьей тематике, проводить совместные научные конференции,

разработать согласованные международные исследовательские программы. Важное место в этих программах должна занимать историко-географическая проблематика.

¹ Куцеев В.В. Этническая история казаков. – Краснодар, 1995. – С.69, 112.

² Малыхин К.Г. История Донского края: Учебное пособие. – М.; Ростов н/Д, 2006. – С.64.

³ Брехуненко В.А. Роль українського козацтва у генезі донської козаччини та геополітичні інтереси України // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості. – Київ – Запоріжжя, 1997. – С.164.

⁴ Головкин О.Б. Проблема дослідження історичних попередників українського козацтва // Історія українського козацтва: Нариси. Т.1. – К., 2006. С.36.

⁵ Леп'явко С.А. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. – Чернігів, 1996; Леп'явко С.А. Українське козацтво в міжнародних відносинах (1561–1591). – Чернігів, 1999; Леп'явко С. Великий кордон Європи як фактор становлення українського козацтва (XVI ст.). Запоріжжя, 2001.

⁶ Кириков С.В. Изменения животного мира в природных зонах СССР. Ч.1. Степная зона и лесостепь. М., 1959; Кириков С.В. Промысловые животные, природная среда и человек. М., 1966; Кириков С.В. Человек и природа степного Причерноморья с геродотовского времени до начала XIX в. // Антропогенные факторы в истории развития современных экосистем. М., 1981; Кириков С.В. Человек и природа степной зоны. Конец X – середина XIX в. (Европейская часть СССР). – М., 1983.

⁷ Свешніков І.К. Битва під Берестечком. Лівів, 1993; См. также: Авраменко А.М. Битва при Берестечко (1651 г.): проблемы картографирования // Поляки в России: XVII–XX вв.: Материалы международной научной конференции. Краснодар, 10–11 июля 2002 г. – Краснодар, 2003. – С.18–32, 2 цветных плана сражения.

⁸ Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст.: Навч. посібник. – К., 1997; См. также: Телегін Д.Я. Часи козацькі. Січі запорозькі. За письмовими та археологічними джерелами. Київ, 1997; Винокур І.С., Телегін Д.Я. Археологія України: Підручник для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів. – Видання 2-ге, доп. і перероб. – Тернопіль, 2005. Розділ XIII: Пам'ятки козацьких часів.

⁹ Олійник О.Л. Запорозький зимівник часів Нової Січі (1734–1775). – Запоріжжя, 2005; См. также рецензию: Авраменко А.М. Исследование о запорожском зимовнике // Культурная жизнь Юга России. – Краснодар, 2006. – №3. – С.76–79.

10 Подробнее см.: Авраменко А.М. Территории // Очерки традиционной культуры казачеств России. – Т.1. – М.; Краснодар, 2002. – С.188–213; Авраменко А.М. Земли казачьих войск и сообществ на территории Украины // Донецкий вісник Наукового товариства ім. Шевченка. – Т.5. – Донецьк, 2004. – С.474–488; Авраменко А.М. Территории казачьих войск [Карты]: 1. Украинское казачество в XV–XIX вв.; 2. Казаки Дона, Северного Кавказа и Поволжья в XVI – начале XX в.; 3. Казаки Приуралья, Западной Сибири, Степного края и Семиречья и в конце XVI – начале XX в.; 4. Казаки Восточной Сибири и Дальнего Востока в XVII – начале XX в. // Очерки традиционной культуры казачеств России. – Т.П. – М.; Краснодар, 2005.

11 Леп'явко С.А. Угорські аналоги українського козацтва // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості. – Київ – Запоріжжя, 1997. – С.182–189; Леп'явко С.А. Аналоги українського козацтва у західному світі // Історія українського козацтва: Нариси. Т.1. – К., 2006. С.102–115.

12 Галкович Б. Г. Методика изучения картографических источников XVIII в. // Историко-географический сборник. Вып. 1. – Краснодар, 2007. – С.36–66.

13 Україна. Історичний атлас. 8 клас. / Концепція атласу та авторське опрацювання мап – Юрій Лоза. Київ: Мапа, 1998. С.18–19, 25.

14 Атлас з історії України. 9 клас. / Упорядники: О.В. Гісем, Д.В. Ісаєв, О.О. Мартинюк. Київ: Інститут передових технологій, 2000.

15 Україна. Історичний атлас. 9 клас. / Концепція атласу та авторське опрацювання мап – Юрій Лоза. Київ: Мапа, 1999.

16 Подробнее см.: Авраменко А.М. Історія Кубані в сучасних українських атласах // Донецкий вісник Наукового товариства ім. Шевченка. – Т.8. – Донецьк, 2005. – С.90–100.

17 Основные административно-территориальные преобразования на Кубани (1793–1985 гг.). Краснодар, 1986.

18 Очерки истории Ставропольского края. Т.1. С древнейших времён до 1917 г. – Ставрополь, 1986; Край наш Ставрополье: Очерки истории. Ставрополь, 1999; См. также рецензию: Авраменко А.М., Матвеев О.В. Итоговая книга об истории Ставропольского края: достижения и упущенные возможности // Голос минувшего: Кубанский исторический журнал. – 2003. – №1/2. – С.76–86.

19 Очерки истории Кубани с древнейших времён по 1920 г. / Под ред. В.Н. Ратушняка. – Краснодар, 1996.

20 Авраменко А.М. Административно-территориальное деление и полиция Прикубанских земель в 1794–1860 гг.; Административно-полицейское деление Кубанской области и Черноморского округа в 1870–1888 гг.;

Административно-полицейское деление Кубанской области и Черноморской губернии в 1888–1917 гг. // Очерки истории органов внутренних дел Кубани. 1793–1917. Краснодар, 2002. (Цветные карты-вклейки в конце книги).

²¹ Авраменко А.М. Территории казачьих войск [Карты.]: 1. Украинское казачество в XV–XIX вв.; 2. Казаки Дона, Северного Кавказа и Поволжья в XVI – начале XX в.; 3. Казаки Приуралья, Западной Сибири, Степного края и Семиречья и в конце XVI – начале XX в.; 4. Казаки Восточной Сибири и Дальнего Востока в XVII – начале XX в. // Очерки традиционной культуры казачеств России. – Т. II. – М.; Краснодар, 2005.

²² Історія українського козацтва: Нариси. Т. I. – К., 2006.

²³ Авраменко А.М. Атлас истории казачества: идея, концепция и структура // Казачество России: история и современность. Тезисы Международной научной конференции г. Геленджик (8–11 октября 2002 г.). Краснодар, 2002. С.4–7.

²⁴ Авраменко А.М. Новые карты для Атласа по истории казачества // Историко-географический сборник. – Вып. 1. – Краснодар, 2007. – С.145–152. Некоторые из этих карт в несколько искажённом виде были изданы ранее в книге «Українське козацтво: Мала енциклопедія» (Вид. 2-е, доп. і перероб. – К.; Запоріжжя, 2006. С.60 (Бузьке козацьке військо), с.170 (Дунайське (Новоросійське) козацьке військо), с.324 (Чорноморське козацьке військо на Кубані у 1802–1842 рр.), с.325 (Кубанське козацьке військо. 1860–1917 рр.), с.595 (Усть-Дунайське Буджацьке козацьке військо).

²⁵ Українське козацтво: Мала енциклопедія. – К.; Запоріжжя, 2002; Українське козацтво: Мала енциклопедія. – Вид. 2-е, доп. і перероб. – К.; Запоріжжя, 2006; См. также рецензии: Авраменко А.М. Первая энциклопедия украинского казачества // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII–XIX століття. Вип.7. Запоріжжя, 2003. С.323–330; Фролов Б.Е., Чумаченко В.К. Разговор по существу // Культурная жизнь Юга России. Краснодар, 2003. №4 (6). С.65–71.

²⁶ Казачество: Энциклопедия. / Гл. ред. А.П. Федотов. М., 2003; См. также рецензию: Чумаченко В.К. Казачья энциклопедия: попытка №3 // Культурная жизнь Юга России. Краснодар, 2004. №4. С.79–86.

МАЛЮНКИ І ГРАВЮРИ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО XVII-XVIII СТ. ЯК ДЖЕРЕЛО ДЛЯ ВИВЧЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ ТОПОГРАФІЇ МІСТА

У статті автор характеризує гравюри і малюнки Кам'янця-Подільського XVII-XVIII ст. та з'ясовує їхнє джерелознавче значення для вивчення містобудівних норм й історичної топографії міста.

У XVII-XVIII ст. Кам'янець-Подільський на геополітичній карті Східної Європи виступав важливим політичним, торговельним, ремісничим, оборонним, культурним і релігійним осередком України, був добре відомий різним політичним, військовим і релігійним діячам та європейській громадськості. Він знайшов свою багатогранну історико-архітектурну та містобудівну виразність у різних видах зображальних джерел, досить часто наносився на різні тогочасні карти Європи та світу¹. Серед зображальних джерел виступають гравюри, малюнки художників та плани міста XVII-XVIII ст. Зауважимо, якщо плани міста XVIII ст. привертали увагу науковців неодноразово², то малюнки і гравюри XVII-XVIII ст. лише частково³. Серед дослідників згаданих пам'яток доречно назвати О.Прусевича, Ю.Сіцінського, Я.Дашкевича, М.Крикуна, Ю.Нельговського, Т.Новака, М.Петрова, Я.Матвіїшина та інших дослідників. Підкреслимо, що вони лише ставили проблему на порядок дня, однак конкретно не вивчали.

Дослідження історіографії запропонованої теми та відповідної джерельної бази, дає підстави стверджувати, що найбільш давнім відомим графічним зображенням Кам'янця в хронологічному відношенні виступає його малюнок 1633 р., про що свідчив ще на початку XX ст. О.Прусевич⁴. Знаходився він у фондах національної бібліотеки в Парижі. Вказаний автор опублікував малюнок лише частково (рис.1), а повністю відтворив його Т.Новак⁵. На основі свідчень Львівського літопису можна стверджувати, що малюнок Кам'янця 1633 р. пов'язаний з перебуванням під містом в тому році татарських військ на чолі з Абаза-пашею, які намагалися його захопити, хоча цього не сталося. “В том же року 33 король Владислав скоро по коронації поїхал до Москви

з войском великим, бо оуж Москва отбирала Сіверщину, а Смоленськ оуж хотіли взяти ... турчин, довідавшись, їж король польський поїхал до Москви, казал гетманові своєму на ім'я Базі паша, аби з войском великим ішов до Польски і бул аж под Каменцем-Подольским. Єднак же гетьман польський, то єсть Конєцпольський, войско мал великое і там же лежал обозом у Каменца-Подольского". Коли паша ішов на Поділля, то говорив, що "без жадної трудності буду отбирати міста і замки, а коли побачил войско польское і спробовал трохи, обачил, їж не учинить нічого і ще жеби зе встидом не втікал, вернувся взад і містечко Студеницю сплюндровал і замок спалил"⁶. Малюнок досить схематичний і дає лише часткове уявлення про загальне розташування замку та міста на місцевості, про дислокацію на схід від нього військ і має невелику експлікацію, котра читається досить невиразно.

Цінним іконографічним джерелом для вивчення територіальної історії Кам'янця кінця XVII ст. є малюнок його замку 1652-1672 рр. (атрибуція Є.Пламєницької), виконаний невідомим художником⁷ (рис. 2). Він зберігається в одному із архівів Польщі. Вид на замок подано з північного боку. Рисувальник досить об'єктивно відтворив топографію розташування Старого замку на місцевості, зумів передати архітектурний стиль башт із специфічними завершеннями, показати взаємозв'язок їх з стінами та головним в'їздом на територію замку зі сходу і т.д. Малюнок свідчить, що північно-східну частину замкових укріплень формувало чотири башти, а південну – п'ять, назви яких автор малюнка не подав. Крім них, на території замку (недалеко Папської башти) художник розмістив храм, що в писемних тогочасних джерелах йменувався костелом св. Станіслава⁸. На основі малюнка дізнаємося, що до замку з північного сходу примикав великий двір, який з боку передмістя Підзамче відмежовувався ровом і Польною брамою, до якої вів підйомний міст. Аналогічний останньому функціонував міст і при в'їзді до двору з боку Замкового мосту. З'ясуємо і той факт, що біля Польної брами, з самої долини р. Смотрич, піднімалася башта Водна. Від неї і аж до башти св. Ганни (така назва башти зафіксована на плані Кам'янця 1773 р.)⁹, що знаходилася перед мостом з боку замку, тягнувся кам'яний мур, який також виступав з долини річки і обмежував двір з північно-східного боку. Чимала незабудована територія зафіксована на малюнку й перед головним в'їздом на територію замку (з боку передмістя Польські фільварки). З містом Старий замок сполучався кам'яним арковим мостом, який зафіксований на малюнку досить умовно. Із західного боку до Старого замку

примикала кам'яно-земляна система укріплень Нового замку (зведений у 1617 р.), котра відтворена художником лише частково.

Привертають увагу і малюнки Кам'янця 70-х рр. XVII ст., котрі створилися в містах Старої Європи після захоплення Кам'янця військами Османської імперії 1672 р. Найбільшу увагу серед них привертає схематична воєнна карта “Місто Кам'янець з його близькими околицями”¹⁰. Вона кольорова, а розміри становлять 60,8 x 43,1 см. Експлікація виконана двома мовами – давньою “турецькою” та французькою (рис. 3). Звичайно, назвати картою в повному розумінні цього слова малюнок не можна, тому що він є дещо примітивним та схематичним (мальований без конкретних пропорцій у співвідношенні замків та міста), безмасштабний і виконаний у манері “з висоти пташиного лету” із західного боку міста. На передньому плані малюнку схематично подано Новий і Старий замки, які між собою сполучалися навісним мостом. Замки через так звану Червону башту (св. Ганни) та кам'яний міст сполучалися зі Старим містом.

Малюнок засвідчує, що основне розташування військ було організоване навколо замків, а головний удар противника спрямовувався проти “ровів малого форту”, тобто замків. На схемі зазначено дві позиції артилерії. Праворуч – “Батарея Великого візира”, а ліворуч – “Перша батарея кеммакама Мустафи-паші на початку облоги”. На малюнку чітко позначено своєрідну систему підкопів до замків – підземних траншей або “дороги мишей”. Дві розгалужені лінії із спільним ходом між ними вели до країв рогача (Горнверку), а дві інші – знаходилися в каньйоні Довжоцького струмка (передмістя Карвасари) та в передмісті Польські філварки (на лівому березі каньйону р. Смотрич, навпроти Замкового мосту).

На малюнку художник подає деформованим і Старе місто, яке він довільно по овалу оточив кам'яною стіною та 12 баштами. Тринадцята із них знаходилася на лівому березі Смотрича приблизно в тому місці, де локалізувалася Польська брама. Центральні квартали півострова на малюнку не забудовані. Однотипні міські будівлі розміщені художником концентрично уздовж міських стін, однак їх зображено не в тій кількості, яка була в натурі. На схемі показано і три млини без зазначення їхньої приналежності. Коротку характеристику малюнку дав Я.Матвішин¹¹.

Близьким до вказаного виступає й малюнок Кам'янця – Подільського 1687-1691 рр., котрий зберігається в університетській бібліотеці м. Болоньї¹². Д.Колодзейчик стверджує, що зображення Кам'янця

на вказаному малюнку зумовлене військовими діями Польщі проти Туреччини, перша із яких організувала два рази (1687 та 1689 рр.) спроби здобути подільську твердиню, а Ян III у 1691 р. спорядити свій останній похід до Молдавії. Загальний підхід художників до виконання малюнків міста у обох випадках однаковий – з висоти польоту птаха. Майже аналогічно відтворені замки та місто. Однак, на останньому малюнку Старий замок і Старе місто мають досить густу символічну забудову спорудами різного призначення, серед якої намальовано й чимало мінаретів (відповідно 5 і 9). Крім того, навколо Старого міста зображено вже не 13, а 14 башт. Відсутні на зображенні Польська та Руська брами і т.д. Загалом, останній і попередній малюнки Кам'янця засвідчують, що вони виконувалися не у якості містобудівних пам'яток, а на зразок загальних схем для військовиків, тому використовувати їх як об'єктивне іконографічне джерело виступатиме чистою фальсифікацією.

У числі іконографічних пам'яток XVII ст. певний інтерес привертає гравюра 1673-1679 рр. із зображенням Кам'янця-Подільського, яка останніми роками досить часто публікується архітекторами. Вона виконана К.Томашевичем¹³. Писемні джерела засвідчують, що її автор деякий час займав посаду райці польської громади міста, а потім, з 1671 р. – війта. Мешкав гравер у будинку, що розміщувався поперек вул. Татарської¹⁴ саме у тому місці, де вона вливалася у північно-західний кут Польського ринку. Під час облоги Кам'янця військом Османської імперії у 1672 р., К.Томашевич керував обороною замку¹⁵. Після захоплення міста турками, він його залишив й перебрався до Кракова, де і займався граверською діяльністю. Чим зумовлена поява названої гравюри? Вважаємо, що переходом Кам'янця з-під влади Польщі до володінь Османської імперії на початку 70-х рр. XVII ст. Ця подія сколихнула всю європейську громадськість, а її висвітлювало багато тогочасних видань, численні брошури й “летючі листки”, в яких були відбиті враження й свідчення очевидців, а також поміщені гравюри з видами міста. Найбільше уваги автори названих творів звертали на облогу турками Кам'янця-Подільського та його капітуляцію у серпні 1672 р.

Гравюра Кам'янця 1673-1679 рр. та легенда до неї привертала увагу дослідників ще у XIX ст. Зміст останньої опублікував у 1862 р. О.Сементовський¹⁶, вивчаючи кам'янецькі старожитності. Філолог та історик М.Петров також досліджував гравюру¹⁷, а М.Городецький – експлікацію до неї¹⁸. Гравюру з легендою помістили у своїх працях

Ю.Сіцінський¹⁹, О.Прусевич²⁰, В.Січинський²¹ та інші дослідники. У ХХ ст. гравюру, як історико-топографічне джерело, вивчали Я.Дашкевич²², О.Пламєницька²³, О.Халпачьян²⁴, Є.Пламєницька²⁵ та інші дослідники. Однак, найбільш кваліфіковано її значення для вивчення соціально-економічної і територіальної еволюції Кам'янця останніх десятиліть ХVII ст. з'ясував Я.Дашкевич. По-перше, він професійно датував мистецький твір 1673-1799 рр., а по-друге – розробив критерії її цінності, які допомагають зрозуміти, чого можна, а чого не можна чекати від неї для вивчення історичної топографії міста. Найперше Я.Дашкевич аргументовано довів, що вид на місто автор гравюри відтворив “з лету птаха”, тобто з такої висоти, з якої однаково видно близькі і далекі об'єкти, а лінія обрису майже відсутня. Такий прийом допоміг граверу подати не лише якусь окрему частину міста, а охопити його повністю: ринки, квартали, вулиці, оборонні укріплення, Долину, замки і т.д. Вибір високої точки зору в українській графіці нових часів був продиктований міркуваннями художників показати не лише планувальну структуру і забудову міста в системі ландшафту, а й розкрити матеріальну структуру речей²⁶.

Вивчення гравюри дає підстави стверджувати, що її автор мав певні навички у цьому виді мистецтва, а також знання у геофізичних і фортифікаційних справах. Разом з тим зауважимо, що гравюра – це лише умовне зображення міста, яке не могло відповідати реальності. Цілком слушно звернув увагу на цей аспект проблеми Я.Дашкевич, який стверджує, що художника привертало, в першу чергу, публічні будівлі і міські укріплення, які показано на гравюрі у збільшеному вигляді. Крім того, цікавіші об'єкти подані гравером набагато докладніше, а другорядні – відтворені стандартно²⁷. Більш детально зображені оборонні споруди: Руські, Польські і Міські ворота, Вірменський бастион, система фортифікацій Вітряних воріт, башти навколо Старого міста, замкові укріплення тощо. Крім того, гравер зумів відносно об'єктивно показати навіть архітектурні завершення таких башт як Рожанка, Тенчеська, Папська та ін., які збереглися до наших днів.

Забудову міських кварталів К.Томашевич подав в основному як значне нагромадження будівель, яке начебто символізувало їхню велику кількість. Житлові будинки і, особливо їх дахи на Польському ринку та й в інших міських ділянках, утворюють на гравюрі майже одноманітне тло. Насправді ж, у Кам'янці будинки та форми їх дахів були різними в архітектурному відношенні. Це і кам'яниці патрициїв, і будинки представників поспільства, і халупи плебсу, і храми в різ-

них кварталів, і численні укріплення, які формували досить строкату соціальну топографію Кам'янця. Ось чому до гравюри, як до соціо-топографічного джерела, доцільно підходити досить критично. В першу чергу, це відноситься до пропорцій зображення не лише самого міста, а і його окремих топографічних одиниць. Уважний читач зразу ж помітить, що ширина півострова на гравюрі значно збільшена по відношенню до його довжини. Не відповідають реальним пропорціям Польський та Вірменський ринки, довжина і ширина всіх вулиць, кварталів, садиб, житлова, культова і оборонна архітектура, замкові споруди тощо. І це не випадково, адже саме в тому і полягає особливість гравюри, яка виконувалася не за принципами топографічних (масштабних) планів та прямої перспективи, а на основі окомірного зображення міста. Про трактування простору в українській гравюрі досить влучно сказав Д.В.Степовик, коли доводив, що “в українській графіці XVI-XVIII ст. було порівняно мало творів, виконаних за правилами однієї перспективної системи в її чистому вигляді. Взаємозв'язок між двома просторами – тим, що був на зображенні, і тим – де знаходився глядач, – не ототожнювалися”²⁸.

У зв'язку з висловленим постає запитання, як можна зрозуміти інтерпретацію тверджень О.Планицької, коли вона пише, що “порівняння зображення середринкового кварталу (на гравюрі 1673-1679 рр. – М.П.), в тому числі зіставлення кількості будинків (із зображенням на перших топографічних планах другої чверті XVIII ст. та 1773 р., рис. 4) дозволили з'ясувати, що до XVIII ст. середринковий квартал займав тільки південну половину території, в межах якої існував пізніше, наприкінці XVIII – у першій половині XX ст.”²⁹ Висловлюючи контраргумент О.Планицькій, зазначимо, що на плані 1773 р. відтворено середринковий квартал з чітким розмежуванням садиб, що розташовувалися на північ і схід від ратуші, а не на південь. На гравюрі цей “квартал” виступає лише як умовне скупчене зображення споруд, на основі якого порахувати їхню кількість аж ніяк неможливо.

Недоліком гравюри є і те, що на ній територіально місто відмежоване від передмість, а останні взагалі не показані, хоча вони існували. Писемні джерела 80-х рр. XVII ст. засвідчують, що в передмісті біля Руської брами налічувалося 23 двори, біля Польської – 38, біля Замкової – 8³⁰ і т.д. Крім названих функціонували й такі передмістя як Підзамче, Руські і Польські фільварки, Карвасари тощо. У зв'язку із висловленим правомірною є думка Я.Дашкевича про необхідність перевидання гравюри К.Томашевича факсимільним способом разом

і з докладним й високопрофесійним джерелознавчим дослідженням³¹. Гравюра супроводжується великою легендою, яка допомагає відтворити досить специфічну соціальну топографію міста.

Декілька гравюр Кам'яця виконано і у 1684 р. Перша із них з'явилася в Римі. Цей рукописний малюнок, як стверджує Я.Матвіїшин, здійснювався під впливом роботи К.Томашевича, про що свідчить то-тожне зображення окремих об'єктів: Лядської брами, трьох західних башт, порохового млина, Кушнірської башти, Міської брами при ній і т.д. Перспективний вид замків подано на передньому плані без дотримання масштабних співвідношень. Старе місто умовно поділено на квартали, але вони не відповідали реальній планувальній структурі міста. На малюнку культові споруди нанесені лише частково. Зафіксовані й окремі оборонні споруди. Серед них: Міська брама біля Кушнірської башти, башти Гончарська, Кравецька та Різницька, млини, церква на Карвасарах, сільськогосподарські ділянки³² тощо.

1684 р. дагується й інший мідерит, котрий в історії картографії часто називають “римським”, автором якого був Джованні Джакомо Россі (підписувався під псевдонімом Йоганн Якуб Рубейс – 1649/1650 – 1691 рр.). Умілий гравер і кваліфікований видавець історичних та мистецьких планів і видів міст, Д.Россі керував гравернею при “Храмів св. Марії” у Римі, де і побачив світ малюнок Кам'яця (рис. 5). Він вже неодноразово публікувався, однак найбільш кваліфіковану характеристику отримав від Ю.Сіцінського: “Примірник цього пляну (на міді) розміром 38,5х54,5, а значить він більший від плану Томашевича, накреслений також перспективно із заходу, але не так докладно й правдиво. Замок накреслено досить виразно з банітами, стінами, брамами і навіть гарматами на валах та з людьми, а в місті тільки заштриховано вулиці та квартали, а будинки не вимальовано; тільки фортифікації і брами, й башти накреслено в перспективі виразно. Але загальна фігура того міста не зовсім відповідає дійсності в натурі: ви-спу міську накреслено у формі приблизного круга, а в дійсності ця ви-спа має форму овалу, розтягнутого від півночі до півдня. Креслив його (плян) очевидець, не добре знайомий з місцевістю”³³. Досить близьким до римського в 1684 р. з'явився і у Варшаві рукописний малюнок Кам'яця анонімного автора³⁴.

Не виключено, що під впливом друкув К.Томашевича та Д. Россі панорамні малюнки Кам'яця було включено Якобом Сандартом до його історико-географічного “Опису Польського королівства” 1687 р., опубліковано П'єром Морт'є у 1693 р. в Амстердамі, у 1698 р. в “Те-

атрі Європи”, у 1697 р. Г.Боденером і т.д. Причому, останній часто передруковувався у європейських виданнях до середини XVIII ст.³⁵

Війна між Туреччиною і Польщею за Поділля та Кам’янець у 1672 р. привернула увагу й француза Н. де Фера, який у 1691 р. видав у Франції (Париж) книгу “Vue de la ville Kamieniec-Podolski” (Вигляд міста Кам’янця-Подільського), у якій особливої уваги надано описові кам’янецької фортеці і поміщена гравюра міста³⁶.

Незважаючи на наслідування і модифікації гравюри К.Томашевича у європейських виданнях в останній третині XVII – на початку XVIII ст.³⁷ (їх було не менше 20), вони, за словами Я.Дашкевича, не мають особливої “вартості як історико-топографічне джерело чи джерело дослідження матеріальної культури міста”³⁸.

Неабияку роль для вивчення теми заслужують малюнки художників, серед яких привертає увагу і мистецька спадщина ельзаського художника Жана Анрі Мюнца (1727-1798). На початку 80-х рр. XVIII ст. митець відвідав Кам’янець, здійснив його топографічний опис та залишив два малюнки³⁹. На першому із них зафіксовано кам’яно-земляні укріплення Руських воріт, а на іншому – башту (очевидно Кравецьку), що захищала місто і вірменські квартали з південно-східного боку. Інтерпретацію першого малюнка намагався здійснити польський дослідник Я.Чубинський⁴⁰, однак, як на нашу думку, вона виявилася невдалою. Річ у тім, що на малюнку зображено не замковий міст зі сходу (так стверджує Я.Чубинський), а Руську браму. Цінність малюнка полягає в тому, що на ньому відтворено ту частину системи укріплень Руських воріт, яка сформувалася у другій половині XVIII ст. Окрім кам’яних башт і стін, котрі тягнулися від великої Прибережної башти (у системі воріт) вздовж правого берега р. Смотрич у східному напрямі, у XVIII ст. військові інженери збудували біля неї ще й кам’яно-земляні фортифікації. Останні посилювали підступи до Руської брами як з боку міста, так і з боку Карвасар та Руських фільварків.

Говорячи про другий малюнок, зауважимо, що, відтворюючи на папері каньйон у його південно-східній частині, художник намагався показати й вулицю, що вела від Руських воріт до башти Гончарської і тягнулася середньою терасою півострова з його південно-східного боку. В’їзд на вулицю⁴¹ з боку Руських воріт прикривала кам’яна башта, яка зафіксована на малюнку Наполеона Орди, а в натурі не збереглася. Між баштою та скелею, як засвідчує художник на малюнку, існували й інші кам’яні укріплення (не виключено, що там був барбакан), у яких знаходилася міська залага й зброя.

На другу половину XVIII – початок XIX ст. припадає діяльність російського художника Є.Кошкіна (1761-1836)⁴², у мистецькій спадщині якого також виявляємо малюнок Кам'янця. Він виконаний з північно-західного боку міста (з передмістя Польські фільварки). Охопивши власне Старий замок і Старе місто, Є.Кошкін не дотримувався при їх відтворенні на папері ніяких художніх принципів. Говорячи про Старий замок, зазначимо, що його зображення настільки примітивне, що не дає можливості об'єктивно відтворити архітектурно-просторовий ансамбль замку. Крім того, мис із замком у Є.Кошкіна показаний набагато нижче по відношенню до розміщення Старого замку на півострові, чого насправді в природі не існувало. Не зовсім вдало намалював художник і Старе місто. Деформованими є на малюнку замковий міст, планувальна структура та забудова міських дільниць тощо. Фантастичними виступають на малюнку Польська брама, батарея св. Трійці і т.д. Разом з тим, ближче до об'єктивності художник намагався відтворити Кушнірську башту з Вітряною брамою і так звані Турецькі бастіони, які у другій половині XVII ст. зазнали значних реконструкцій.

Заслуговує на увагу й гравюра Кам'янця, виконана художником Г.Харитоновим⁴³ (рис.6). На відміну від малюнка Є.Кошкіна, зображення на гравюрі Г.Харитонова ближче до реальності, хоча також не позбавлене художніх домислів автора. Відтворивши панораму Старого замку, художник зумів передати й архітектурні особливості його башт, стін, замкових воріт тощо. Об'єктивно відтворив гравер сполучення замку з містом (високим кам'яним мостом) та з передмістям Підзамче, показуючи роль рельєфу місцевості у формуванні історико-топографічних особливостей замку та передмість. Говорячи про передмістя Карвасари, підкреслимо, що автор гравюри справедливо розмістив його в каньйоні р. Смотрич, на її неширокому правому березі, який із заходу підступав до високого мису (40 м), на якому знаходився замок. Г.Харитонов передав забудову передмістя, яке тягнулося майже від Руських воріт до Христовоздвиженської церкви, а за Довжоцьким струмком – до високих скель, які піднімаючись з долини р. Смотрич, на висоті понад 50 м., поступово переходили у велике за розмірами плато, котре отримало назву “урочище Татариска”. На схід від Карвасар (через річку) художник відтворив і західну частину передмістя Руські фільварки, які з Карвасарами сполучалися мостом.

Таким чином, вивчення гравюр і малюнків Кам'янця-Подільського XVII-XVIII ст., поряд з іншими видами джерел, сприяє дослідженню різноманітних аспектів розвитку історичної та соціальної топографії

міста, а також об'єктивному відтворенню його містобудівної історії та неповторного архітектурного образу протягом досліджуваного періоду.

¹ Вавричин М., Дашкевич Я., Кришталеви І. Україна на стародавніх картах. Кінець XV- перша половина XVII ст. – К., 2006. – 208 с.

² Петров М. Історична топографія Кам'янця-Подільського кінця XVII-XVIII ст. (Історіографія. Джерела). – Кам'янець-Подільський: Абетка – НОВА, 2002. – С. 195 – 212; Його ж. План Кам'янця-Подільського 1773 р. – важливе джерело з історичної топографії міста // Історико-географічні дослідження в Україні. Зб. Наук. праць Інституту історії України НАН України. – Число 6. – К. 2003. – С. 270-284; Матвіїшин Я. Кам'янець-Подільський і Хотин на рукописних планах XVII-XVIII ст. // Історична топографія і соціотопографія України. Зб. Наук. праць. – Львів, 2006. – С. 216-257.

³ Prusiewicz A. Kamieniec Podolski. Szkic historyczny – Kijow, Warszawa, 1915. – S. 62; Петров М. Історична топографія кам'янця-Подільського очима художників 70-х рр. XVII – першої половини XIX ст. // Краєзнавство. – № 3 – 4. – 2003. – С. 58 – 64.

⁴ Prusiewicz A. Kamieniec Podolski. – S. 8.

⁵ Nowak T. Fortyfikacje i artylerij Kamieńca Podolskiego w XVIII w. // Studia i materialy do historii wojskowosci. – Warszawa, 1973. – T.XIX. – Cz.1. – S.139-186.

⁶ Бевзо О.А. Львівський літопис і Острозький літописець. Джерелознавче дослідження. – К.: Наук. думка, 1970. – С. 112.

⁷ Пламеницька О., Пламеницька Є. Кам'янець-Подільський – місто на периферії Римської імперії // Пам'ятки України. – К., 1999. – №4. – С. 31.

⁸ Сецинский Е. Город Каменец-Подольский. Историческое описание. – К., 1895. – С. 42.

⁹ План Каменца-Подольского 1773 г. // Російський державний військово – історичний архів. – Ф. 349. – Оп. 17. – Спр. 598. – Арк. 1.

¹⁰ Матвіїшин Я. Кам'янець-Подільський і Хотин на рукописних планах XVII-XVIII ст. – С. 221-222.

¹¹ Там само. – С. 219-221.

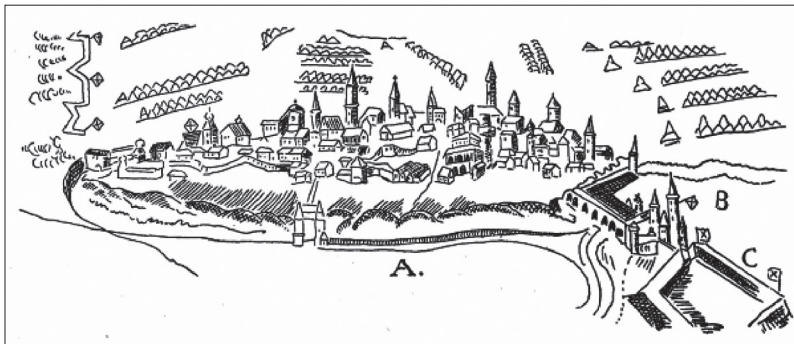
¹² Kolodziejczyk D. O turkach w Kamieńcu raz jeszcze – refleksje z kwereńde w Bolonii // Barok. Historia – Literatura – Sztuka. – Warszawa: NERITON. – Półrocznik VIII / 1 (15) 2001. – S. 170.

¹³ Dachkevtych Ja. Materiaux pour l'histoire des colonies armeniennes en Ukraine, se trouvant dans les Bibliothegues de Cracovie et de Wroclaw // Revue des Etudes Armeniennes. – №5. – Paris, 1970. – P.468.

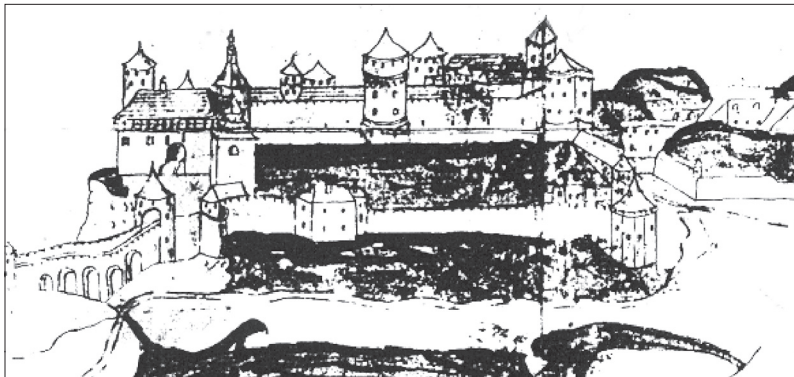
¹⁴ Описание города Каменца, составленное комиссией, наряженною каменецким старостою. 1770. Сентября 16 // АЮЗР. – К., 1886. – Ч.7. – Т.1.

- 15 Woliński J. Z dziejów wojen Polsko-tureckich. – Warszawa, 1983. – S. 38.
- 16 Сементовский О. Город Каменец-Подольский. – Спб., 1862. – С. 69-70.
- 17 Петров Н. Подолия. Историческое описание. – К., 1891. – С. 56.
- 18 Городецкий М.П. Общий вид города Каменца-Подольского во второй половине XVII в. и в настоящее время // Подолия. Историческое описание. – С. 56-57.
- 19 Сецинский Е. Город Каменец-Подольский. – С.40-44; Його ж. Оборонні замки Західного Поділля XIV-XVII ст. – Кам'янець-Подільський, 1994. – С. 17-19.
- 20 Prusiewicz A. Kamieniec Podolski. – S. 62, 63, 66, 67, 68.
- 21 Січинський В. Історія українського гравєрства XVI-XVIII ст. – Львів, 1939. – С. 43.
- 22 Дашкевич Я. Зображення Кам'янця-Подільського 70-х років XVII-XVIII ст. як історико-топографічне джерело // Проблеми історичної географії України. – К., 1991. – С. 46-51.
- 23 Пламеницька О. Забудова Кам'янця-Подільського за мідьоритом К.Томашевича 1673-1679 рр.: до проблеми дослідження української ведуги // АСУ.– 3. – Ч.1. – К., 1996. – С. 82-105.
- 24 Халпачьян О.Х Сооружения армянской колонии в Каменце-Подольском // АН. – №28. – М., 1980. – С. 134,136.
- 25 Пламеницька С. Дослідження Кам'янець-Подільського замку // Археологія. – 1975. – №16. – С. 16.
- 26 Степовик Д.В. Українська графіка XVI-XVIII століть. Еволюція образної системи. – К., 1982. – С. 260, 266-267, 272.
- 27 Дашкевич Я. Зображення Кам'янця-Подільського... – С. 49.
- 28 Степовик Д.В. Названа праця. – С.167.
- 29 Пламеницька О. Забудова Кам'янця-Подільського за мідьоритом К.Томашевича.– С. 86.
- 30 Фішер В. Алан. Кам'янець-Подільський під турками // Подільське братство. Інформаційний вісник. – №3. – Кам'янець на Поділля, 1993. – С. 34-35.
- 31 Дашкевич Я. Зображення Кам'янця-Подільського... – С. 51.
- 32 Матвіїшин Я. Вказана праця. – С. 221-222.
- 33 Січинський Ю. Нариси з історичної топографії міста Кам'янця-Подільського та його округи. – Кам'янець на Поділля, 1994. – С. 41.
- 34 Матвіїшин Я. Вказана праця. – С. 222-223.
- 35 Там само. – С. 223-224.
- 36 Наливайко Д.С. Україна другої половини XVII ст. в західноєвропейських історико-літературних пам'ятках // УІЖ. – 1972. – №2. – С. 134.
- 37 Січинський Є. Нариси з історичної топографії міста Кам'янця-Подільського та його околиць. Рукопис // КПМДА. – Ф. 3333. – Оп.1. – Спр. 24.

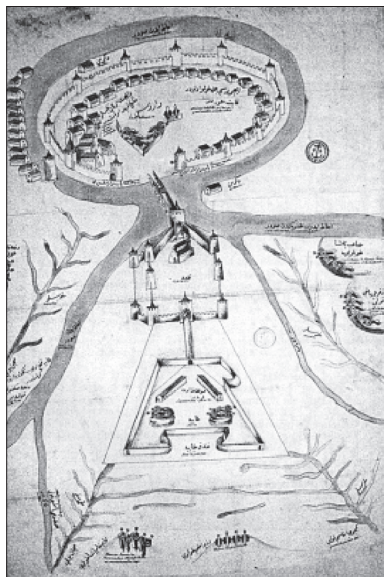

*Рис.1. Малюнок Кам'яця-Подільського 1633 р. Автор невідомий.
А – Старе місто; В – Старий замок; С – Новий замок*

*Рис.2. Малюнок Старого замку Кам'яця-Подільського XVII ст.
Автор невідомий. Атрибуція Є. Пламеницької*

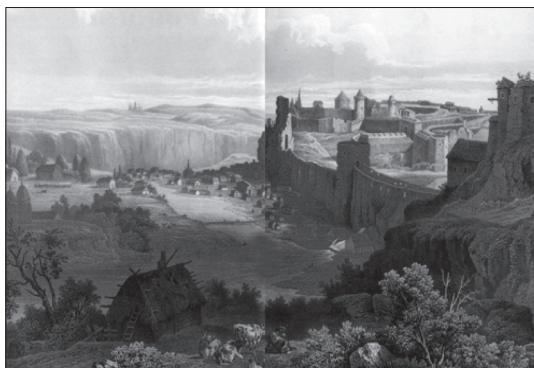
Рис.3. Схематичний малюнок облоги Кам'яця-Подільського турецькими військами 1672 р. Автор невідомий

Рис. 4. Українсько-Польський ринок (В). Фрагмент плану Кам'яця-Подільського 1773 р.

*Рис. 5. Малюнок-схема Кам'яця-Подільського
1684 р. Рим. Художник Джованні Россі
(Йоганн Якуб Рубейс)*

*Рис. 6. Малюнок Кам'яця-Подільського кінця
XVIII ст. Художник Г. Харитонов*

ПИСЕМНІ ДЖЕРЕЛА КІНЦЯ ХVІІІ – ПЕРШОЇ ЧВЕРТІ ХІХ СТ. З ІСТОРІЇ ЦЕРКВИ У СЕЛІ СТАРОСТИНЦІ НА ВІННИЧЧИНІ

Стаття присвячена вивченню комплексу писемних джерел з історії спорудження і функціонування церкви в селі Старостинці Вінницької області, зокрема вивченню біографій священників цього храму.

Поштовхом до написання цієї невеликої розвідки стало виявлення у 2007 р. під час реставраційних робіт у церкві св. Параскеви села Старостинці на Вінниччині невеликої металеві “закладної таблички” з записом про закладання храму. Ця річ була виявлена у ніші під храмовим цегляним “престолом” і мала вигляд прямокутної пластини розмірами 10 x 16,5 см, виготовленої з свинцево-олв’яного сплаву. На поверхні цієї таблички з двох сторін був гравірований напис, пошкоджений корозією: “1822 года Октября 1 дня Церковь / Параскевievска Соборомъ заложена / Протоіереямы Сквирскимъ Андреемъ / Врежевскимъ и Ружинскимъ Андреем / Бернацким и Священникъ Корнилія[м] / И соборнымъ Діаконъ Маркъ / Сышанск[ом]ъ” та “За державы Благочестивийшаго Го / сударя императора Александра Іго / По благославленію Кіевскаго Митро[-]та / Евгения иждивениемъ помещика / Каспра Ивановскаго и кавалера [?] ст.”.

За сучасним адміністративно-територіальним поділом село Старостинці (назва якого у польських документах останньої чверті ХVІІІ ст. зазначається як “Staroscince”) зараз належить до Погребищенського р-ну Вінницької обл.¹ Проте у першій чверті ХІХ ст. (коли було споруджено муровану церкву св. Параскеви) цей населений пункт відносився до Топорівської волості Сквирського повіту Київської губернії. Саме цим може бути пояснена присутність при закладанні у 1822 р. храму св. Параскеви протоіерея Успенського собору міста Сквири², де перебувала резиденція глави повітового духовенства.

Ще один церковний ієрарх, прізвище якого зазначене у “закладній табличці” Параскевинської церкви, походив з містечка Ружина (зараз – у Житомирській обл.). З початку ХVІІІ ст. і до середини ХІХ ст. Ружин належало князям Любомирським. З двох міських церков одна

— Миколаївська, до 1821 р. була дерев'яною; її прихожанами були 356 чоловіків та 364 жінки, що мешкали у 95 дворах. У 1821 р. парафіяни за сприяння місцевої поміщиці Емілії Челіщевої (у дівочтві Протополицької) замість старовинної “ветхої” Миколаївської церкви спорудили новий мурований однойменний храм. Саме настоятелем цієї церкви і був Андрій Бернацький, згадуваний у “закладній табличці”.

У недатованій “Ревізії церковних мастностей” (певно, складеній після 1795 р.) зазначено, що дерев'яна церква у села Старостинці (з трьома “верхами”) була споруджена у 1741 р. на місці більш давнього храму. Про вік останнього можна судити з повідомлення Л. Похилевича про те, що при спорудженні мурованого Параскевинського храму до нього перенесли іконостас зі старої церкви, вік якого становив близько 200 років. Отже, церква у Старостинцях могла існувати вже у першій половині XVII ст. Л. Похилевич також зазначає, що дерев'яний храм розташовувався не там, де згодом був зведений мурований, а на місці цвинтаря, де у 1864 р. була садиба місцевого священника.

Цікаво, що у описі дерев'яної церкви в селі Старостинцях, складеному приблизно у 1795 р., зазначено, що тоді вона називалась на честь св. великомученика Дмитрія і її очолювали уніатські священники³, зокрема Федір Баскевич. Останній у 1793 р. випадково не загасив свічку, що спричинило пожежу у церкві. Проте селяни, що працювали неподалік на панському току, спинили пожежу. Проте храмова споруда після цього випадку була перебудована.

Переименування дерев'яної церкви з Дмитрівської у Параскевинську могло відбутися або після цієї відбудови, або (що більш вірогідно) після переосвячення церкви з уніатської у православну. Останній уніатський священник Дмитрівського храму Кирило Ключинський також перейшов у православ'я і продовжував служити у церкві.

Під час опису Дмитрівської церкви у 1795 р. у перебували срібні позолочені “гробниця” (релікварій), хрест, “Свангеліє” у срібній оправі та полотняний “антимінс” – дарунок Київського митрополита Арсенія. Усі церковні книги були з друкарні Києво-Печерської лаври (“київського друку”): “Служебник”, “Апостол”, “Тріодь”, “Часослов”, “Псалтир”, “Требник” та ін. Церковний іконостас був дерев'яним і у ньому перебувала ікона св. Миколая з більш давнього храму. Церковна дзвіниця була стара дубова; на ній перебували кілька дзвонів. У “Церковній відомості” дерев'яної Свято-Параскевинської церкви за 1822 р. зазначено, що у її ризниці зберігались срібні літургійні посудини, богослужебні книги та новий атласний “антимінс”, подарований у

1821 р. Київським і Галицьким митрополитом Серапіоном. На той час парафіянами церкви були 578 чоловіків та 552 жінки, що мешкали у 144 сільських дворищах.

З початку XIX ст. село Старостинці належало польському шляхтичу “шамбелану⁴ Його Королівської Величності” Ів[ану?] Касперу Івановському (ім'я якого польською мовою писалось як “Iv. Kaspr Iwanouski”)⁵, який придбав його у графа Ржевуського. У 1818 р. К.Івановському на Сквирщині належали також села Іваньки, Степки, Морозовичі та Буки. Після смерті К.Івановського у 1828 р. Старостинці успадкував його син Петро (?–1847), потім – онука Кароліна (у заміжжі – Вітгенштейн). У 1864 р. власником села був Микола Петрович Вітгенштейн, у 1900 р. – його син Микола.

Кам'яна церква св. Параскеви з дзвіницею була споруджена у 1822–1825 рр. коштом парафіян Старостинців та за сприяння власника села К.Івановського, хоча останній і був католиком. Очевидно, у середині XIX ст. церква була добудована (чи перебудована). У “Державному реєстрі національної спадщини України» та у виданні “Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР” церква села Старостинці зазначена за № 983 і датована серединою XIX ст. Її опис виглядає наступним чином: “Цегляна, хрестова у плані, однобанна. Фасади у стилі пізнього класицизму розділені по вертикалі на два яруси...Західний вхід прикрашений портиком з колон тосканського ордеру і завершується трикутним фронтоном”. Очевидно, що знахідка “закладної таблички” дозволяє з'ясувати справжній вік цієї храмової споруди і уточнити дату її будівництва.

Стосовно персоналій духовних осіб, прізвища яких зазначені у “закладній табличці”, виявленій при реставрації церкви св. Параскеви, нам пощастило з'ясувати наступне.

Київським митрополитом у 1822 р. був Євгеній Болховітін (1767–1837), до того – архієпископ Псковський, у березні 1822 р. переведений на Київську кафедру і призначений у сан митрополита.

Корнілій Степанович Похилевич⁶ (1778–?), священник церкви св. Параскеви у селі Старостинці, був одружений з дочкою священника і мав трьох синів: Петра (1805–?), Михайла (1812–?) та Андрія (1818–?). Старший син у 1822 р. навчався у “нижчому відділенні” (молодших класах) Київської духовної семінарії. У характеристиці, даній К.Похилевичу у “Клірових відомостях” за різні роки, зазначалось, що він “в чтении хорош” (тобто мав досить гарну освіту), “состояния хорошего... нештрафован” (на відміну від деяких сільських священників,

не був п'яницею і вів пристойне заможне життя) та знав “російську грамоту” (для духовенства, яке здобуло освіту ще за “польських часів”, це було великим “плюсом”). К.Похилевич навчався в Уманському повітовому училищі. У 1801 р. став дяком Миколаївської церкви містечка Ружина. Там, очевидно, К.Похилевич познайомився з Андрієм Бернацьким (ім'я якого також фігурує у “закладній табличці”), який з 1804 р. був настоятелем місцевого Миколаївського храму. У 1809 р. К.Похилевич був висвячений Чигиринським єпископом Іринієм (з благословення Київського митрополита Серапіона) спочатку у диякони, а згодом – у священники церкви св. Параскеви у Старостинцях. Це призначення було затверджено спеціальною митрополичою грамотою.

Дияконом і пономарем церкви св. Параскеви у селі Старостинці на той час були батько і син Ярошинські: Павло (1761–?) та Фома (1801–?). Під час ревізії Київської духовної консисторії у 1820 та 1822 рр. у відповідних відомостях було зазначено, що П.Ярошинський (певно, через похилий вік і відсутність освіти) “читає погано”. Очевидно, через цей недолік під час закладання мурованого храму св. Параскеви був присутній не П.Ярошинський, а дяк Успенської церкви міста Сквиря Марко Ситиновський, ім'я якого зазначене у “закладній табличці”.

Настоятелем Успенського собору у Сквирі у 1822 р. був Андрій Врежевський (1763–?), ім'я якого зазначене у “закладній табличці”. Він походив з дворян і був сином священника. У 1782 р. він завершив навчання у Житомирському повітовому духовному училищі (семінарії) і у 1794 р. був призначений уніатським митрополитом Ростоцьким на посаду священника Сквирського Успенського собору. Наступного року це призначення було затверджене митрополичою грамотою. Після приєднання Правобережної України до Російської імперії А.Врежевський у 1798 р. був “прилучений” до православ'я Богуславським протоієреєм Стефаном Левандовським і зарахований службовцем до повітової церковної канцелярії. У 1810 р. грамотою Київського та Галицького митрополита Серафима А.Врежевський був призначений священником, а у 1814 р. – протоієреєм Свято-Успенського собору Сквирі. У 1821 та 1822 рр. митрополит Серапіон нагородив його особливими відзнаками для духовенства – фіолетовими оксамитовими скуфією⁷ та камілавою⁸. На той час А.Врежевський вже був удівцем.

Андрій Васильович Бернацький (1775–?) з 1804 р. був священником Миколаївської церкви міста Ружина. Він навчався у Київській академії,

проте залишив навчання у 1804 р. і того ж року, з благословення Київського і Галицького митрополита та архімандрита Києво-Печерської лаври Серапіона, був висвячений Чигиринським єпископом у диякони, а невдовзі – у священники ружинського Миколаївського храму. Це призначення на посаду було затверджене у 1814 р. грамотою Київського митрополита. У 1818 р. А.Бернацький був нагороджений бронзовим хрестом на Володимирській стрічці⁹ та у 1821 р. призначений протоієреєм Миколаївського храму. А.Бернацький був одружений, мав сина Павла (1807–?), який у 1820 р. навчався у Київському приходському училищі.

Ще однією людиною, прізвище якої зазначене на “закладній табличці”, був соборний диякон Марко Андрійович Ситиновський (1793–?), син дяка, випускник Київської духовної академії, де навчався у 1807–1816 рр. Крім богословських дисциплін, він опанував риторику, грецьку та єврейську мови, географію, математику та історію. Зважаючи на те, що у той час деякі (якщо не більшість) українських церковних службовців (як про це свідчать “Клірові списки”) взагалі не вміли читати, люди, подібні М.Ситиновському, були “на вагу золота”. У 1817 р. митрополит Серапіон призначив його дияконом у село Жидовці Сквирського повіту, а у 1818 р. – до Сквирського Свято-Успенського собору. На той час він вже був удівцем.

Література

1. *Похилевич Л.* Сказания о неселенных местностях Киевской губернии. – К., 1864. – С. 191, 209, 210, 247, 732.
2. *Стародуб О., Чернецький Є.* Лаврентій Похилевич та його “Сказання...” // Похилевич Л. Сказання о неселенных местностях Киевской губернии. – Репринтне видання. – Біла Церква: видавець Олександр Пшонківський, 2007. – С. V–VI.
3. Список населенных мест Киевской губернии. – К., 1900. – С. 1387.
4. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. – В 4 тт. – Т. 2: Винницкая область. – К.: Будівельник, 1983 – 1986. – С. 27.

Джерела

1. *Метричні книги церкви с. Старостинці за 1800–1874 рр.* // Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. № 127 (Київська духовна консисторія). – Оп. 1012. – Спр. 1173, 1504 та ін.

2. *Клірові відомості церкви с. Старостинці за 1818 – 1878 рр.* (відомості про священників, дяків, Пономарів та ін.) // Там само. – Ф. 127. – Оп. 1011 та ін.

3. *План церковної землі у с. Старостинці. 1817 р.* // Там само. – Ф. 127. – Оп. 1030. – Спр. 361.

4. *[Опис та історія церкви] у с. Старостинці. [1795 р.?] // Там само. – Ф. 127. – Оп. 1010. – Спр. 1. – Арк. 67 – 67 зв.*

5. *Клірова відомість Свято-Параскевинської церкви с. Старостинці. 1820 р.* // Там само. – Ф. 127. – Оп. 1011. – Спр. 2484. – Арк. 100 – 103.

6. *Церковна відомість Київської єпархії Сквирського повіту села Старостинець церкви Свято-Параскевинської про священо- та церковнослужителів та їх дітей чоловічої статі за 1822 р.* // Там само. – Ф. 127. – Оп. 1011. – Спр. 2486. – Арк. 37 – 40.

7. *Клірова відомість Свято-Параскевинської церкви с. Старостинці. 1824 р.* // Там само. – Ф. 127. – Оп. 1009. – Спр. 203. – Арк. 63 – 66.

8. *Клірова відомість містечка Ружина по Миколаївській церкві. 1820 р.* // Там само. – Ф. 127. – Оп. 1011. – Спр. 2484. – Арк. 56 – 59.

9. *Клірова відомість містечка Ружина по Миколаївській церкві. 1824 р.* // Там само. – Ф. 127. – Оп. 1009. – Спр. 157. – Арк. 34 – 37.

10. *[Клірова відомість про священо- та церковнослужителів та їх дітей чоловічої статі церкви Свято-Успенської соборної м. Сквири]. 1822 р.* // Там само. – Ф. 127. – Оп. 1009. – Спр. 203. – Арк. 101 – 102.

11. *Клірова відомість про священо- та церковнослужителів та їх дітей чоловічої статі церкви Свято-Успенської соборної [м. Сквири]. 1825 р.* // Там само. – Ф. 127. – Оп. 1011. – Спр. 2484. – Арк. 20 – 22.

12. *Клірова відомість про священо- та церковнослужителів та їх дітей чоловічої статі церкви Свято-Успенської соборної м. Сквири. 1829 р.* // Там само. – Ф. 127. – Оп. 1011. – Спр. 2489. – Арк. 1 – 5.

13. *Про пожертви поміщиків Київської губернії на утримання Київської гімназії і повітових училищ. 1822 р.* // Там само. – Ф. 486. – Оп. 9. – Спр. 28. – Арк. 74.

14. *Інвентарні відомості сіл Сквирського повіту Київської губернії [польською мовою]. 1794 р.* // Там само. – Ф. 484. – Оп. 6. – Спр. 152. – Арк. 16 зв., 127.

15. *Відомості про маетки, на які накладена судова заборона на продаж. 1818 р.* // Там само. – Ф. 484. – Оп. 5. – Спр. 221. – Арк. 10.

1 Постановою ВУЦВК № 309 від 07.03.1923 р. “Про адміністративно-територіальний поділ Київської губернії” створено Погребищенський р-н, 27.02.1932 р. прилучений до Вінницької обл. За сучасним церковним адміністративним поділом село Старостинці належить до Погребищенського благочинія Тульчинської і Брацлавської єпархії УПЦ Московського патріархату.

2 Зараз – у Київській обл.; Успенський мурований собор був споруджений там у 1810 р.

3 До третього поділу Польщі 1795 р., внаслідок Правобережна Україна ввійшла до складу Російської імперії, більшість населення Правобережжя сповідували уніатство.

4 З французької “chamberlain” – королівський камергер; особа, яка завідувала гардеробом короля.

5 Представники польської шляхти з прізвищем “Івановські” належали до гербів “Lodzia” та “Rogala”; див.: Nisiecki Kasper. *Herbarz Polski*. – Lipsk 1839–1845. – Т. 4. – S. 409.

6 Можливо, він доводився родичем Лаврентію Івановичу Похилевичу – автору відомої краєзнавчої праці “Сказания о населенных местностях киевской губернии» (К., 1864). З родини Похилевичів походили спадкові настоятелі православного храму у селі Богатирка (зараз – Ставищенського р-ну Київської обл.); завдяки їх старанням у першій половині XVIII ст. були споруджені церкви в селах Любча та Збаражівка (зараз – у Ставищанському та Погребищенському р-нах Вінницької обл.). Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. представники розгалуженого роду Похилевичів служили у різних повітах київської губернії.

7 Головний убір православного духовенства – невелика пірамідальна шапочка; представникам “білого духовенства” богослужбна фіолетова скуфія надається як нагорода.

8 Головний убір православного духовенства – розширений догори циліндр, обтягнений тканиною, який походить від візантійських повстяних головних уборів. Фіолетовими камілавками нагороджуються архідіякони, протодіякони та священники.

9 Такі відзнаки мали вигляд чотирикінцевих наперсних хрестів з темної бронзи (розмірами 72,5 x 45 мм) з зображенням з чільного боку “Всевидючого ока” та написом “1812 год” та «НЕ / НАМЪ, НЕ НАМЪ, / А ИМЕНИ / ТВО-ЕМУ» – на звороті. Вони носились на стрічці ордена св. Володимира. Такі нагороди російський уряд запровадив маніфестом від 30 серпня 1814 р. для священників Російської православної церкви, які під час війни 1812 р. як допомагали пораненим у шпиталях і діючій армії, так і закликали у проповідях своїх парафіян на захист Вітчизни (див.: Награды Отечественной войны 1812 года / www.xxc.ru/stati/text019.htm - 19k).

СКАНДИНАВСЬКЕ ВІДЛУННЯ У ІСТОРІЇ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАВРИ

В статті на основі численних руських та західних джерел проаналізовано роль норвезького ярла Шимона в політичній та церковній історії Давньої Русі. Розглянуто обставини появи та діяльності цього історичного та епічного персонажу при дворі великого князя Київського Ярослава Мудрого впродовж 2 третини XI ст.

Будівництво храмів і монастирів в Давній Русі вже невдовзі після прийняття християнства в 988 р. перетворилося на майже буденне явище. Становлення високих будівельних технологій і зодчеського мистецтва супроводжувалося появою самобутніх архітектурних шкіл в різних регіонах країни. Це призвело до того, що на Русі стали щороку з'являтися десятки культових споруд, окремі з яких зводились навіть за лічені місяці й тижні. Сучасні дослідники (зокрема, Б.В.Сапунов¹) підрахували, що у Східній Європі протягом XI-1-ої пол. XIII ст. існувало близько 10 тисяч церковних парафій, а отже цілком самобутніх храмів з власною історією та неповторним архітектурним силуетом, від простих дерев'яних каплиць у вигляді звичайних рублених клітей до витончено-монументальних кам'яних соборів, які вражали своєю красою й величчю уяву сучасників.

За таких грандіозних темпів будівництва (в середньому 40 будівель щороку впродовж 250 років!) інформація про культові споруди, безумовно, мусила знеособлюватись та вихолощуватись. З писемних джерел, що дійшли до наших днів, відомо хіба що про кілька сотень храмів, при чому у більшості випадків ці свідчення обмежуються лише скупю згадкою про початок і завершення будівельних робіт або якісь ремонтно-опоряджувальні доробки. Та іноді окремим пам'яткам вдавалося виділитися на цьому безликому тлі. Серед них – Успенський собор Києво-Печерського монастиря, про який збереглися докладні історичні реляції та досконалі художні описи. Нині, коли храм нарешті відроджений після піввікового небуття (його було висаджено в повітря 3 листопада 1941 р. під час німецької окупації Києва), до складної й драматичної долі цієї пам'ятки знову пробуджується підвищений інтерес. Літературний доробок про Успенський собор нара-

хове чимало наукових і популярних робіт. Однак найдавніша історія храму приховує ще багато «білих плям» й маловідомих фактів.

Історія будівництва Успенського собору найбільш повно викладена на сторінках Києво-Печерського патерику, зібрання житій лаврських подвижників, що був укладений в першій чверті XIII ст. володимиро-суздальським єпископом Симоном та його учнем, печерським іноком Полікарпом, на підставі монастирських переказів та легенд². Фактично ж пам'ятка становить собою кілька великих добірок оповідань-«новел» з власними заголовками і сюжетними лініями. Центральним розділом Патерики вважається «Оповідь про заснування Печерської церкви», яка, насправді, складається з 6 цілком самостійних переказів («Про задум і божественну спонуку розпочати будівництво Печерської церкви», «Про прихід церковних майстрів з Царгороду», «Про те, коли була заснована церква Печерська», «Про прихід іконописців церковних», «Про диво з чудотворною іконою Богородиці», «Про освячення святої трапези»), пов'язаних між собою суцільною композицією та послідовним розвитком сюжету.

Відразу слід відзначити, що внутрішня узгодженість всіх сюжетних ліній твору є ілюзорною. Дослідники вже давно помітили численні розбіжності та взаємовиключні суперечності у викладі багатьох епізодів твору, зокрема, в розповідях про фінансування споруди, обставини її будівництва та подальшого опікування над нею князів, у висвітленні різних супутніх обставин тощо. Всі ці недоліки було віднесено на рахунок «невдалої редакційної обробки» та «механічного поєднання різних переказів в один»³. Висловлювалася навіть курйозна думка, що «печерську легенду» не можна вважати цілком достовірним історичним джерелом. О.П.Толочко обстоює погляд, що весь успенський цикл як інспірація влахернського культу стосувався однойменного київського собору в урочищі Клов⁴, а отже всі подробиці й обставини історії Печерського монастиря і його кафедрального храму наприкінці XI ст. ...просто сфальсифіковані. За твердженням автора, володимиро-суздальський єпископ Симон вчинив безпрецедентний плагіат – переписав і скомпонував агіографічні матеріали, присвячені Кловському Влахернському храму, в такий спосіб, що їхні свідчення були, буцімто, віднесені до історії Печерської лаври. Це оригінальне припущення слід визнати абсолютно штучним, оскільки воно не підкріплене жодним серйозним аргументом, крім випадкового співпадіння патронімів та бажання обґрунтувати схоластичну авторську концепцію про те, що так звана «влахернська легенда» була лише по-

літичною аспірацією амбіційних імперських претензій Володимира Мономаха⁵.

Насправді ж, подібна плутанина могла виникнути через те, що укладачі твору Симон і Полікарп саме усунулися від будь-якого редагування своїх матеріалів і сумлінно записували (чи копіювали) їх без ані найменшого наміру якось вплинути на зміст чи ідеологічну забарвленість стародавніх легенд. Таким чином, ми маємо перед собою звичайну літературну компіляцію, в якій химерно переплелися перекази, що створювалися в різному історичному оточенні впродовж тривалого проміжку часу, не менше 100 років поспіль⁶. Саме цим, мабуть, й слід пояснювати появу та накопичення в творі протиріч фактографічного змісту. Між іншим, ще відомий дослідник Д.В.Айналов припускав існування у складі Печерського патерику кількох значних сюжетних пластів («грекофільського», «норманського» та власне руського)⁷, які відображали сімейно-кланові чи суспільно-станові погляди укладачів твору на історію будівництва та призначення Печерської церкви, а отже пропонували свою особистісну, тобто зацікавлену, іноді упереджену, але не обов'язково сфальсифіковану інтерпретацію дійсності.

Кожна з причетних до спорудження храму сторін (а до цього доклали руку всі троє старших синів Ярослава Мудрого) мала свою власну точку зору на те, що відбувалося навколо нього. Виходячи з цього, варто відмовитися від надміру скептичного ставлення до інформації, повідомленої в Патерику. Крім того, не слід забувати, що ми маємо тут справу з особливим агіографічним жанром – так званим *miraculum*, або описом чудес. Дійсно, уява наших предків суттєво відрізнялася від сучасного раціонально-скептичного сприйняття оточуючого світу. Позаяк це означає лише одне: реальні події зовсім не обов'язково мусять відбуватися в тій самій послідовності і в той самий спосіб, у який вони описані в Патерику; однак навіть вкрай фантастичне зображення справжніх подій, сповнене містико-алегоричних алюзій, могло цілком правдиво відображати справжні почуття, настрої та поведінку учасників. Іншими словами, «міф – це [не вигадка, а усього лише] метафора того, що неможливо описати в будь-який інший спосіб»⁸, а «міфологія – це завжди містифікована й опоетизована історія»⁹. Особлива ж цінність міфологічної інформації полягає в тому, що вона може служити носієм прихованих знань, незалежно від того чи правильно розуміють її оповідачі, які переказують текст.

Історія Успенського собору, викладена в Печерському патерику, містить багатьох прихованих натяків, недомовок і замовчувань. «Кти-

торська легенда» вже сама по собі викликає чимало запитань. Перш за все дивує, що першим фундатором і благодійником храму став іноземець, «князь *Варяжської землі*» Шимон (давньосканд. Sigmundr), тобто норманин, уродженець Північної Європи чи Скандинавії, якому відводився у тогочасній суспільній ієрархії набагато нижчий щабель, ніж властивим руським князям, нащадкам Ярослава Мудрого. До того ж він замолоду був іншівірцем й дотримувався західного сповідання, або, як каже давньоруський письменник, «латинської буєсті»¹⁰, тобто «католицького безумства». Взагалі незрозуміло, звідки у православних агіографів знайшлося стільки поваги й довіри до цієї людини, яка, за їхнім власним переконанням, мала таке несхвальне і неблагонадійне минуле. І це в той час, коли решта ктиторів храму чомусь згадується лише поспіхом, майже кількома рядками¹¹.

Ким же насправді був цей виходець з «землі *Варяжської*»? Про його походження можна дізнатися з Патерику і літописів наступне. На початку 1020-х рр. на Русі з'явився відомий кондотьєр і авантюрист Якун (сканд. Nākon) Сліпий (про це дивне прізвисько розповімо пізніше), що пристав на службу до київського князя Ярослава Мудрого. Всі його старші родичі правили в Норвегії впродовж 40 років на межі X-XI ст., а йому самому вдалося стати співправителем свого дядька в 1014-16 рр.¹² Проте, коли королівську владу в Норвегії захопив Олав Гаральдсон з клану Інґлінґів, найбільше відомий сучасникам не військовою звитягою, а наверненням в християнство свого народу, і навіть проголошений святим, Якун був змушений відправитися у вигнання. Проте йому вдалося зробити успішну військову кар'єру на Русі. В 1024 р. він брав участь у міжособній війні свого сюзерена проти чернігівського князя Мстислава Хороброго і в кривавій битві під Лиственем втратив фамільну реліквію – дорогоцінну луду або вишитий золотом плащ¹³. Пізніше Якун опинився у володіннях свого нового сюзерена – датського короля Кнута Могутнього, – на Британських островах, але в 1028 р. після поразки Олафа Святого йому вдалося, щоправда лише в якості датського намісника й на дуже короткий час, повернутися до Норвегії, де вже за рік його підстергла нагла смерть: він втопився в одному з норвезьких фіордів¹⁴. Якун залишив після себе двох синів Ульва та Асура, однак їхній рід незабаром вгас.

Шимон і його брат Фріанд доводилися небожами цьому войовничому норману. Вважається, що з його ж немилості вони й були змушені після смерті батька залишити рідний край й поневірятися на чужині¹⁵. О.Пріцак схильний вважати, що розбрат між родичами стався

тотому, що Якун втратив свою владу й володіння в Норвегії саме через рідного брата Африка (*Afreka(son)>African), батька Шимона¹⁶. Проте ця точка зору не витримує елементарної критики: Якун не міг позбавити небожа родової спадщини, яку загубив і сам. З іншого боку, достеменно відомо, що Шимон з'являється на Русі вже після смерті дядька (1029), а отже останній аж ніяк не міг вплинути на його долю¹⁷. Разом з тим не існує жодних підстав сумніватися в правдивості свідчень Патерика: *«изгна ...от области ею»*¹⁸. Відтак все стає на місце, якщо згадати, що у Скандинавії впродовж всієї епохи середньовіччя земельні володіння не могли вільно відчужуватися, передаватися в індивідуальну власність. Сімейна маєтність – одаль (odall) – після смерті батька не підлягала перерозподілу, а діставалася повністю найближчому за старшинством родичу згідно принципу майорату, тобто не повинна була відходити за межі домової общини, не могла перетворитися на предмет купівлі-продажу¹⁹. За таких обставин, коли чисельність родичів занадто зростала, а їхня черга спадкування занадто віддалялася, більшість представників родового клану, особливо наймолодших, зазвичай мусила шукати кращої долі в пошуках нових незайманих земель або задовольнятися військовими набігами. Звідси випливає, що племінники Якуна залишили батьківщину не через злостивість дядька, який, зрештою, й сам став вигнанцем, а тому що належали до бічної лінії наслідування. Подібним «находникам» – шукачам долі, як правило, залишався лише один єдиний вибір: відправитися у «вік», тобто грабіжницькі походи на сусідні країни (звідси й походить назва «вікінг»²⁰) або найнятися на службу до іноземних правителів, щоб перешкоджати нападам своїх же співвітчизників.

На Русі ці зайди були відомі під іншим іменем – «варяги», яке походило від давньоскандинавського слова vaга – обітниця, клятва, обіцянка й означало діаметрально протилежне поняття – людей, що не грабували беззямно, а навпаки укладали договір про співробітництво або партнерство у військових походах або у торгових справах. Принаймні обидва ці заняття тривалий час залишалися заледве не синонімами; нерідко воїн ховав свого меча, коли сила була не на його боці або вигідніше було мати приятні стосунки з тубільцями, і навпаки торговець хапався за зброю, щоб захистити своє майно. Крім того, існувало ще споріднене омонімічне поняття вага – товари, яке напрочуд гармонійно підходило до соціально-станової характеристики вихідців з Скандинавії – мандрівних вояків, що навперемін торгували захопленим крамом або винаймалися на військову службу до сильнішо-

го правителя²¹. Шимон за давнім звичаєм подався на Русь і знайшов там притулок при дворі все того ж самого Ярослава Мудрого, ставши вихователем у його молодшого сина Всеволода. За підрахунками О.Пріцака, це сталося «невдовзі після 1030 р.», коли йому виповнилося десь 10-14 років, тобто він народився бл. 1016-1020 рр.²²

«Обретіння» Шимоном нової батьківщини, за звичай, датують дуже широко: 1030-ми або 1040-ми рр., виходячи, мабуть, з того, що його вихованець Всеволод (народився 1030 р.) мусив бути вже підлітком, або навіть повнолітнім, якщо припустити, що він вже встиг отримати самостійне князювання²³. На противагу цьому зазначимо, що на Русі дітей долучали до дорослого життя ще в юному віці. Володимир Мономах, зокрема, *«тужсалъ, пути дѣтя и ловы с 13 лѣтъ»*²⁴. Крім того, самостійних уділів на Русі за правління Ярослава Мудрого взагалі не існувало, а в давньоруських містах сиділи не його сини, а звичайні посадники з бояр або служилих чиновників-«міністеріалів»²⁵. В такий спосіб київський монарх усував загрозу удільного сепаратизму, хоча замолоду, за іронією долі, був сам причетний до заколоту проти власного батька Володимира Святославича. Звідси будь-які умоглядні припущення щодо самостійної ролі Всеволода і його «мажордома» Шимона не відповідають дійсності. Останній не міг стати тисяцьким у руського княжича, оскільки останній за життя батька так і не отримав ніяких повноважень. Залишається лише додати, що в Патерику Шимон представлений як *«старѣй»*, *«старийший»* по відношенню до Всеволода²⁶, тобто в якості усього лише наставника, опікуна або вчителя, а не воєводи, адміністратора чи командира військової залози.

Шимон тривалий час, понад третину віку, залишався в тіні своїх високих покровителів. Він уперше з'являється на історичній сцені лише наприкінці 60-их рр. XI ст., коли йому виповнилося вже за 50. Писемні джерела фактично замовчують, чим він займався увесь цей час, оскільки *«велику власть»*²⁷ від свого нового сюзерена варяг спромігся отримати лише після того, як Всеволод Ярославич одержав свій спадковий уділ – Переяславське князівство – в середині 1050-их рр. Яскраве світло на цю загадку проливає дуже символічна деталь: Шимон прибув на Русі не у повній самоті, а з великим почтом співплемінників і челядинів – *«со всѣмъ домомъ своимъ, яко до 3000 душъ, и съ иереи своими»*²⁸. Звичайно, всі ці люди не були його кривними родичами, а, скоріше, просто прирівнювалися за давнім звичаєм фамільного патронату до великої патріархальної сім'ї. Водночас чисельність так звано-

го «дому» Шимона наближається до традиційного розміру *тінгаліду* – невеликої постійної армії з 3000 дружинників, що приймала участь в морських походах вікінгів на Заході²⁹.

Виходить, що на Русь з Норвегії прибула не посольська місія із візитом ввічливості, а ціла наймана армія на чолі зі своїм військовим командиром, що можна розглядати в двох вимірах: як екстремальну подію (вимушену міграцію-вигнання цілого анклаву дружинників, про що говорить Патерик) або ж навпаки як цілком буденний епізод повсякденного життя професійного воїна-найманця. Нагадаємо, що за хронологією Г.С.Лебедева, середина 1010 – початок 1040-их рр. були часом найбільших військових успіхів «конунгів-вікінгів», що здійснювали глобальну експансію в загальноєвропейському масштабі³⁰. Звідси прибуття Шимона до Києва слід пов'язувати не з якимисьь екстраординарними обставинами, а, скоріше, з особистим запрошенням Ярослава Мудрого, який в 1030-40-і рр. здійснив кілька військових кампаній на західних і південних кордонах своєї держави – в Підляшші, Польщі, Литві, ятвязьких землях та у Поросці³¹ й потребував у зв'язку з цим в добре вишколеній збройній силі.

Остання ремарка фрази («*съ иереи своими*») вказує, що варязький найманець тримав біля себе навіть особистих священників-духівників, які, за переконанням укладачів Патерику, належали до латинського сповідання. Ця промовиста деталь підкреслює, що Шимон збирався затриматися на Русі надовго, заради чого, власне, й зібрав навколо себе великий гурт прибічників й помічників, чії послуги могли знадобитися йому в майбутньому. Така величезна кількість новоприбулих – васалів, слуг і навіть кліриків, – не лише підкреслювала гоноровий статус знатного сеньйора, але й, як слушно видається, вказувала на якісь особливі права та заслуги останнього. Складається враження, що Шимон розраховував на особливий прийом при великокнязівському дворі й отримання достойного «кормління», яке відповідало б його суспільному рангу. Дуже швидко з'ясовується, що він і справді отримав виняткову винагороду за свою службу руським князям. Нею виявилися чималі земельні володіння у вигляді відчужуваного феодального аллоду, якими Шимон міг вільно розпоряджатися, оскільки в майбутньому він навіть спромігся подарувати «*имѣнѣ многа*» Печерському монастирю³². Ця маєність могла перейти до нього лише за умови несення певних феодальних повинностей, передусім військової служби³³. То ж чи не у цьому полягала та велика «честь», якої він удостоївся згідно Патерику від Ярослава Мудрого та його сина Всеволода?

Розом з тим слід підкреслити, що за своїм служилим рангом Шимон наближався, скоріше, до боярського, аніж князівського стану, тому його володіння підпадають радше під визначення боярської вотчини, яка відрізнялася від князівської волості обсягом імунітетних прав. Збереглися дані топоніміки, які свідчать, що Шимон отримав від київського князя та його нащадків з роду Всеволода низку сіл на Суздальщині, що була спадковим доменом переяславських князів. Відома дослідниця О.Ридзевська встановила, що під Смоленськом, Мінськом і Псковом, а також у Володимирській, Московській та Калузькій областях Російської Федерації зустрічаються населені пункти з коренем семья- / семіг-, явно похідні від родової назви родового клану Шимона «семінги»³⁴ (про нього див. нижче). Саме у цих вотчинних володіннях й міг розселитися «дім» знатного варяга, доки він ніс військову службу на далекому південному порубіжжі Переяславської землі. Існували й інші маєтності, набуті нащадками Шимона у Північно-Східній Русі в післямонгольський період. За даними Б.А.Воронцова-Вельямінова, в Ростово-Суздальській землі з'явилося кілька сіл, ймовірно, пов'язаних з його ім'ям. У Володимирській губернії, на річці Малий Киржач збереглося до наших днів одразу два села з назвою Шимонovo, а праворуч від дороги з Ростова на Суздаль – село Шимониха. Ще одне Шимонovo знаходилося у 20 верстах південніше від Можайська, в басейні Москва-ріки. Там само можна знайти понад десяток сіл з назвами, похідними від імен нащадків Шимона – боярина Протасія, тисяцького Івана Калити, та його спадкоємців³⁵.

Коли Всеволод Ярославич нарешті зійшов на Переяславське княжіння, Шимон очолив князівську дружину. В його обов'язки входило дбати про охорону неспокойних рубежів князівства від навали нової хвилі степових кочовиків-половців, що з'явилися в причорноморських степах в середині XI ст.³⁶ В 1068 р. Шимон разом з коаліцією Ярославичів намагався дати відсіч половецьким ордам на річці Альті під Переяславом. Проте руське військо було вщент розбите ворогами; у жорстокій січі полягло чимало ратних людей³⁷. Важке поранення отримав і сам Шимон, залишений напризволяще на полі бою. Споглядаючи жахливі наслідки кривавого побоїща, він дає обітницю збудувати на власні кошти християнський храм, якщо вціліє. Показово, що це рішення він прийняв під впливом дуже сильного душевного потрясіння, що супроводжувалося екстатичними мареннями. Поглянувши в небо, Шимон знеацька побачив фантастичне марево: *«възрев же горе и виде церковъ превелику, якоже преже виде на мори»*³⁸.

Як з'ясовується, загадкова алюзія «храм на морі», що трактується укладачами Патерику *буквально* як спогад Шимона про таємниче видіння, побачене ним під час переїзду на Русь *морським шляхом*, може тлумачитися в більш раціональній спосіб. Згідно гіпотези М.Сичова, наведений пасаж слід вважати не стільки літературною алегорією Небесної непорушної церкви (алюзія на євангельські слова: «*і на скелі оцій побудую Я Церкву Своєю, – і сили адові не переможуть її*» (Мф. 16. 18), а також символічна гра слів: Симон – язичницьке ім'я апостола Петра й водночас ім'я новонаверненого язичника Шимона), скільки відображенням цілком натуралістичних вражень Шимона від перебування у рідних краях – на землях Північної Європи. Вислів «*церковь превелика на морі*» перегукується з назвою храмового ораторія, або амфікніонія св. Михаїла над Морською прірвою в Бретані (*in Periculo Maris або in Monte Tumba*), що був збудований кельтськими анахоретами у VIII ст. З іншого боку, згадка в патериковій оповіді «Про час заснування Печерської церкви» про росу, що випала на підмурках Успенського собору, теж повертає нас до легенди бретанського святилища. В цій легенді єпископу Аутберту Авраншському допомагає визначити межі майбутнього храму нічна роса, яка рясно вкрила землю, залишивши сухим лише місце, призначене для будівлі³⁹. Цілком можливо, що Шимон мав якусь докладну інформацію про згаданий храм від своїх земляків, позаяк вигнанці з Норвегії та Швеції часто знаходили прихисток в норманських володіннях англо-скандинавської імперії на півночі Франції (в Бретані і Нормандії) та Британських островах (в Нортумберленді).

Подальша історія описана в Патерику вже без особливого драматизму та містичних деталей. Одужавши, варяг офірував на майбутню церкву свої найкоштовніші статки – золотий пояс у 50 гривень та вінець зі скульптурного розп'яття Христа, які здавна зберігалися в його родині. Дорогоцінний пояс був використаний печерськими іноками як мірило при розмітці підвалин Успенського собору⁴⁰, а пізніше був переданий до монастирської скарбниці⁴¹. Сам Шимон у всіх цих подіях вже не приймав жодної участі; не був він чомусь запрошений й на освячення храму. Можливо тут спостерігається звичайна «фігура замовчування», пов'язана із прагненням применшити особистий внесок чужинця в будівництво храму. Нагадаємо, що в ктиторській легенді домінували сімейні перекази київських князів, які могли вбачати в Шимоні небажаного конкурента, зайду. Разом з тим печерські ченці все ж таки віддали належне його релігійному заповзяттю. Після своєї

смерті Шимон був похований на цвинтарі Успенського собору, а всі його нащадки отримали благословення від ігумена Феодосія «*во вся дни живота вашего и до последних рода вашего*» із здобуттям так званої «розгрішувальної молитви» – прощеної записки, яка вкладалася в руки померлих, при чому «*прежде бо сего инъ не сътвори сицевыя вещи в Руси*»⁴².

Простеживши нескладні колізії життєвого шляху Шимона на підставі давньоруських пам'яток, спробуємо з'ясувати, чи існували свідчення про нього в іноземних джерелах. Дискусія про походження цього історичного персонажу точиться в науковій літературі вже понад століття. Чи не міг він залишити свої сліди в європейській історії на кшталт знаменитого Рюрика Ютландського, що став родоначальником династії Рюриковичів? Позаяк постать Шимона через його родинні зв'язки встигла привернути увагу багатьох скандинавських славістів ХХ ст. (Ф.Браун, А.Рупрехт, Ерік Брате, А.Стендер-Петерсен), які виводили його генеалогічне коріння з норвезької чи шведської племінної знаті⁴³. В підсумковій роботі О.Пріцака було остаточно підтверджено припущення, що найближчого родича Шимона Якуна Сліпого слід ототожнювати з норвезьким ярлом⁴⁴ Гаконем Ейріксоном⁴⁵, що володарював в історичній області Тренделаг в центральній Норвегії. Ця місцевість була розташована навколо Трондгеймс-фіорду в одній з найбільш заможних провінцій краю, яка славилася своїми родючими долинами та добре розвиненими морськими і сухопутними комунікаціями⁴⁶.

З писемних джерел відомо, що Гакон належав до впливового і харизматичного скандинавського клану Семінгів, які претендували на королівську владу в Норвегії, виборюючи її в іншого, не менш знаменитого роду Інглінгів. В 970-996 і 1000-1014 рр. їм вдалося отримати під свою оруду практично всю Норвегію, хоча іноді вони перебували під датською зверхністю. Політична посілість, столичний масток ярлів Тренделагу знаходилася в містечку Гладір на правому березі річки Нід, що перетинала цю область зі сходу на захід. Нині її археологічні рештки розташовані в околицях сучасного міста Трондхейму⁴⁷. Поблизу Гладіру знаходився один з найвідоміших поганських центрів дохристиянської Норвегії з храмом богу Тору, де відбувалися великі зимові та літні учти і жертвоприношення. Неповдалі цього місця, на прибережній ріні річки Нід біля її гирла збиралися народні збори (тінги), на яких обиралися королі Норвегії. В 996 р. новий норвезький король з клану Інглінгів Олав Трюгвассон заснував в річковому есту-

арії торговельне місто й власну резиденцію – Нідарос, яка de factum стала політичною столицею країни й зберігала цей статус аж до 1380 р., часу падіння давньонорвезької незалежності.

Саме звідси розпочалася християнізація Норвегії й навернення навколишнього язичницького населення. В Нідаросі було засноване перше норвезьке єпископство (1029) і збудовано храм на честь першого скандинавського святого, короля-мученика Олава Гаральдсона (1030), куди стікалися на прощу величезні натовпи прочан⁴⁸. Цікаво, що тут також було засновано церкву святого Климента, папи Римського (1015), культ якого мав величезну популярність на Русі і мощі якого зберігалися в Десятинній церкві Києва. На підставі наведених прикладів можна говорити про існування потужного духовного і культурного обміну між обома країнами, що полягало в запозиченні священних символів та реліквій. Як відомо, Олафу Трюгвассону згідно ісландським королівським сагам приписувалося навернення конунга Вальдамара і всіх його підданих з Гардаріків, себто великого князя Київського Володимира Святославича і Руської землі⁴⁹. Сучасні історики схильні вважати, що насправді все було навпаки й майбутній норвезький конунг міг познайомитися з літургійними та обрядовими особливостями нового християнського віросповідання під час свого перебування на Русі⁵⁰, а отже скандинавські еклезіоніми, пов'язані з Климентом Римським, мають виразно південноруське, київське походження. Проте існували й зворотні запозичення. В Новгороді вихідцями зі Скандинавії ще у 1030-40-і рр. було збудовано Olafs kirkі – церкву в ім'я св. Олава Гаральдсона⁵¹.

Очевидно, що в такий спосіб відобразилися прямі екуменічні контакти двох великих етносів, коли ще не існувало непримиренних ідеологічних розходжень між західною та східною церквами. Відтак й поява в Києві в 1020-их рр. чергового вихідця з Скандинавії не сприймалася як екстраординарна подія, тим більше, що прибулець не був звичайним простолюдином, а належав до уславленого роду. Обидві аристократичні династії – Семінги та Інглінги, – вважали своїм пращуром Одіна, верховного бога германських племен, що створювало над ними містичний ореол провіденційної обраності. Між іншим, суперечку про те, чому Якуна називали на Русі Сліпим («*Якун Сьлепъ*»), або за іншим припущенням «Красивим», «Статним» (від слова «*лепъ*»), очевидно, слід вирішувати саме в сакральному контексті. Згідно скандинавській міфології Одін пожертвував своїм оком, щоб напитися з джерела знань та мудрості (скальдичний епос «Молодша Едда») й

отримати дар проникливого розуму і поетичного обдарування⁵². В рунічній поезії часто згадується, що Один маскувався під старого одноокого мандрівника з довгою сивою бородою та крилатим капелюхом, низько натягнутим на вуха; він озивався на ім'я Гестумблінді, що буквально означало «сліпий блукалець»⁵³.

Таким чином, характерна риса фізичного каліцтва (сліпота) може виступати у пізній скандинавській традиції, скоріше, як інкарнація міфічного божества-предка, хоча не виключено, що Якун, дійсно, втратив одне око під час військових сутичок. Нагадаємо також, що й ім'я легендарного руського князя Олега (886-912), насправді, було священним титулом *helgi* («святий», за слов'янським визначенням «віщий»), що втілював собою сакральну і ритуальну функцію запрошеного чи виборного правителя⁵⁴. В будь-якому разі золоте корзно-плащ і символічна «одноокість» Якуна свідчили про його високе аристократичне походження. Така ж відзнака шляхетності лежала й на Шимоніві. На підставі генеалогічних матеріалів вдалося реконструювати їхні родинні зв'язки. Оразу зауважимо, що ці зв'язки виявилися здебільшого настільки розгалуженими і заплутаними, що просто неможливо підібрати для них адекватну генеалогічну термінологію. Тому просто опишемо ці віддалені гілки спорідненості.

Двоюрідний дід Шимона Свейн Гаконарсон був одружений на Голмфрід, доньці шведського короля Олава Скаутконунга (995-1020/22) і тому доводився дівером київському князю Ярославу Мудрому (1019-54), що взяв шлюб з іншою донькою Олава – знаменитою шведською принцесою Іриною-Інгігердою (тобто шведський конунг являвся тестем водночас і норвезького, і руського правителів). З іншого боку, Шимон був онуком датської принцеси Гюди (Гіти), рідної сестри все того ж самого короля Олава по материнській лінії (тобто обоє мали єдину матір, але різних батьків). Крім того, сестра Гюди Естрід була пошлюблена з рано померлим сином Ярослава Мудрого Іллею (1019). Відтак Шимон доводився *троюрідним братом* Всеволоду Ярославичу (лишень був на 10-15 років старшим його), про що чомусь не згадується ані в жодному з генеалогічних досліджень з історії Давньої Русі⁵⁵, ні в працях сучасних медієвістів, що займаються історією Скандинавії та становленням її політичних взаємин з сусідніми країнами й Східною Європою в першу чергу. Між тим згаданий генеалогічний зв'язок зіграв вирішальну роль в долі цього історичного персонажу, зробивши його досить помітною фігурою при одному з найвпливовіших європейських дворів 1 пол. XI ст.

Отже, варязький вигнанець Шимон знаходився у більш-менш тісних родинних стосунках з більшістю старовинних монархій Північної і Східної Європи та являвся спадковим принцом крові, що міг в будь-який момент зажадати свою частку багатства й влади. Історія знає чимало покривджених шукачів долі, яким вдалося заснувати власну правлячу династію. Згадаймо хоча б руського князя Володимира Святославича, який був бастардом і братовбивцею, перш ніж зайняв київський престол. Це змушувало всіх інших «законних правителів» рахуватися з енергійними зайдами і авантюристами, розраховуючи в майбутньому мати зиск від подібної «протекції». Не становив винятку й київський князь Ярослав Мудрий, який зібрав при своєму дворі мало не всіх європейських «маргіналів». Слід відзначити, що гостинністю й захистом могутнього руського володаря в цей час користувалося чимало аристократичних ізгоїв з усіх куточків Західної і Північної Європи, зокрема принц Ендрю, майбутній король Угорщини (1046-61)⁵⁶, та ярл Гарольд Гардрода, майбутній норвезький конунг (1046-66)⁵⁷, що навіть побралися з доньками Ярослава.

Наприкінці життя Шимон пристав до православного обряду й обрав своїм новим духівником печерського ігумена преп. Феодосія. Цей вибір, звичайно, не був пов'язаний з видінням на Альтському полі, після якого минуло ...більше 5 років! Існує більш прозаїчне пояснення релігійної ревності неофіта. В останній третині XI ст., коли розвертається благочестива діяльність Шимона, різко загострилася антикатолицька риторика церковних ригористів, спрямована проти «папезів» та еретиків. На Русі помітно зростає продукування оригінальних і перекладних антикатолицьких трактатів («Стязаніє з латинюю» митрополита Георгія (1065-1076), «Послання антипапі Клименту III», «Трактат про опрісноки» і «Правило» («Канонічні відповіді») митрополита Іоанна II, «Послання до князя Ізяслава Ярославича про латинян» ігумена Феодосія і т.п.)⁵⁸. Формальним приводом для активізації антилатинської полеміки стала нерозважлива політика тодішнього київського князя Ізяслава Ярославича, який заради збереження влади встановив дипломатичні відносини з папським престолом і був запідозрений в спробі проголосити Русь леном св. Петра, що створювало серйозну загрозу геополітичним інтересам Візантійської імперії.

Відверта прозахідна орієнтація правлячої династії змусила представників провізантійського православного кліру вдатися до брутальних закликів проти «інородців», в яких використовувалися

ксерофобські гасла, як-от не спілкуватися і не справляти молитов спільно з іноземцями, а особливо ж іновірцями, не вступати з ними у шлюбні відносини, навіть не приймати їжі з їхніх рук, якщо це не призведе до небезпечних наслідків⁵⁹. Звідси можна дійти висновку, що становище навіть зрусілих «латинян» у Київській державі в останній третині XI ст. стало ледь терпимим, а самі вони постійно наражалися на підозри й звинувачення в підступності й нещирості. Ці нападки, напевно, не минули й Шимона, «милостника» молодшого сина Ярослава Мудрого, який визнав на краще залишити «*латынскую буеть*». В цей час відбуваються одразу 2 вагомі події, які докорінним чином змінили долю варязького найманця. Після 1073 р. починає стрімко набирати політичного впливу його сеньйор й покровитель Всеволод Ярославич. Вже за кілька років останній після низки загадкових смертей найближчих суперників став одноосібним верховним правителем Руської держави. З далекого Переяслава разом з усіма своїми підданими він перебирається до першопрестольного Києва.

Одночасно на південній околиці міста набуває все більшої слави й процвітання Печерський монастир, заснований на князівських доменіальних землях, так званому «княжому полі»⁶⁰. Він швидко перетворюється на самий впливовий центр східноєвропейського православ'я, своєрідну духовну академію руського чернецтва. Недарма про нього казали: «*тѣмъже почтенъ есть манастирь Печерскый старей всѣхъ*»⁶¹. Слід підкреслити, що поруч розташовувалася великокнязівська резиденція на Берестові, яка протягом останньої чверті XI – початку XII ст. зберігала ключову роль в політичному житті Давньої Русі як своєрідний сакральньо-адміністративний центр, де відбувалося світське настолювання київських князів або приймалися важливі законодавчі ініціативи. У 1073 р., узурпувавши владу і вигнавши свого брата Ізяслава, Святослав і Всеволод Ярославичі «*внидоста в Кыевъ, мѣсяца марта 22, и сѣдоста на столѣ на Берестовомь...*»⁶² У 1115 р. перед своїм утвердженням на київському престолі, переяславський князь Володимир Мономах «*созва дружину свою на Берестовомь: Ратибора Киевського тысячьского, Прокопью Белозородского тысячьского, Станислава Переяславьского тысячьского, Нажира, Мирослава, Иванка Чюдиновича Олгова мужа...*»⁶³ і прийняв тут низку положень антилихварського законодавства, що стали своєрідним елекційним маніфестом під час захоплення влади⁶⁴.

Руські князі досить швидко збагнули, яку користь вони матимуть від протегування високоавторитетному у справах віри й добродієч

монастирю. У Печерській обителі гуртувалися справжні аскети й подвижники; високоерудованих й благочестивих печерських іноків стали згодом обирати навіть на єпископські кафедри⁶⁵. Крім того, вважається, що монастир зберігав повну автономію від митрополичого управління й не мав офіційного покровителя, тобто ніколи не був князівською патронімією. Цікаву думку висловив нещодавно відомий дослідник Ю.С.Асєєв, котрий дійшов висновку, що печерські ченці, розпочавши в 1073 р. будівництво кам'яного собору Успіння, реалізовували в ньому програмні засади своєї общини. Вони свідомо започаткували цілком новий архітектурний тип православного храму, змодельованого спеціально для монастирської літургії, тобто релігійних потреб не мирян, а чорноризців⁶⁶, що відповідало спіритуалістичній основі церковної назви. Існує припущення, що в подібний спосіб в давньоруській архітектурі відобразилося зародження і становлення цілком незалежної (національно-спрямованої) чернечої організації, яка потіснила нерозвинені первісні зразки, запозичені з Візантії⁶⁷. Звідси легко здогадатись, чому Шимон, «варяг» і «латинянин», за визначенням православних догматиків, прибувши до Києва з князем Всеволодом, вирішив опікуватися саме цією обителлю й захотів стати її офірувачем.

Іноземець, що автоматично вважався неблагонадійним⁶⁸, навряд чи міг вільно заснувати ктиторський монастир, але міг за церковним уложенням увійти до кола воцерковлених, патронуваних самою церквою (тобто тих, що перебували під її захистом) людей, якби захотів або був присилуваний офіційно легалізувати ці стосунки. Питання про правовий статус Шимона в княжому оточенні в умовах релігійної нетерпимості на Русі в останній третині XI ст. потребує окремого дослідження. Світська комендація військового командира-іноземця, тобто формальний акт, що встановлював залежні відносини між ним і його новим руським сеньйором, не гарантував захисту в питаннях віровизнання та обрядовірства, особливо, якщо згадати, що Всеволода Ярославича вважали відвертим філоромеем та грекофілом. Згідно з давньоруською юридичною термінологією, Шимон міг підпадати під категорію так званих прикладників, тобто людей, що уклали добровільну угоду про вступ у церковну громаду (іншими словами, під патронат монастиря чи кафедри) не внаслідок тяжкого соціального становища чи фізичних вад, а через потребу гарантованого захисту. Дослідники припускають, що в даному випадку інститут патронату міг охоплювати широко диференційоване за соціальним критерієм

кколо осіб, пов'язаних з княжою та церковною службою, що бажали використати вигоди або переваги від подібного союзу⁶⁹.

Слід звернути увагу, що фактично прикладники не являлися ні членами кліру (тобто церковними людьми у вузькому значенні цього слова), ні особами, зв'язаними з церквою за родом своєї діяльності, професії, або через умови матеріального забезпечення (прочани, богомольці, лікарі, каліки, люди з вродженими вадами тощо), проте їх навряд чи варто вважати виключно залежним сільським населенням, простою робочою силою. На думку митрополита Макарія, до цієї категорії входили також особи, що перебували під епітімією⁷⁰ (тут можна пригадати релігійне ренегатство, *«латынскую буеть»* Шимона). Окремі автори (К.Мисовський) розуміють під прикладниками «людей зайшлих або інокняжців, якими пізніше князі в своїх радчих грамотах дозволяли духівництву заселяти приналежну їм землю»⁷¹. В широкому розумінні в «зайшлих людях» можна вбачати переселенців, мігрантів, навіть іноземців; тут варто, зокрема, згадати полонених поляків, розселених Ярославом Мудрим після походу на Червенські міста в 1031 р. по річці Росі⁷².

Якщо виходити з подібного визначення, то прикладників можна трактувати як розряд людей, вибитих з колії узвичаєного укладу, що перетворилися на таких собі відщепенців-вигнанців. Дійсно, з формальної точки зору, Шимон був на Русі людиною чужою і зайшлою, без роду-племени, яка втратила родову спадщину-маєтність (одадь), а отже потрапляла під певне визначення ізгоя (*«а се четвертое изгойство...: аще князь осиротеет»*), тобто втратить засоби для існування). Як вже підкреслювалося раніше, в соціальному плані варяг мав досить високий статус віддаленого родича правлячої династії, але цей статус не був підкріплений спадковим титулом, ані фамільним маєстатом. Інші вихідці з Європи користувалися гостиною київського двору не більше кількох років й мали імунітет гостей або найманців, Шимон же залишився на Русі назавжди, а отже його юридичне становище мусило змінитися у відповідності до руського законодавства. Звичайно, поки що важко віддати перевагу якійсь одній з наведених характеристик, але не залишається жодного сумніву, що на схилі життя під тиском несприятливих обставин Шимон був змушений шукати заступництва у Церкві⁷³, підкріпивши його дуже багатими підношеннями.

Відомо, що він подарував Печерському монастирю не лише золотий пояс та вінець, які могли служити хіба що ювелірними прикрасами,

але й *«имѣннѣ многа на възграждение манастырю»*⁷⁴. Згідно Житію Феодосію, князь Святослав Ярославич також дав на будівництво Успенського кафедрального собору *«100 гривень злата»*⁷⁵, але цієї суми було явно замало для зведення всього храму – приміром на будівництво лише окремого Іоанно-Предтеченського приділу в 90-их рр. XI ст. пішло *«2000 гривень сребра и 200 гривень злата»* від боярського сина Захарія⁷⁶. Отже, можна цілком впевнено стверджувати, що головним будівничим храму був саме варяг Шимон, який після своєї пожертви удостоївся отримання нового хрестильного імені – Симон, – від самого преп. Феодосія, а отже й повторного хрещення. Згодом за свої заслуги перед Печерською обителлю новоспечений неопіт був навіть похований в Успенському соборі: *«сий убо Симонъ пръвый положень бысть в тои церкви»*⁷⁷. Як бачимо, легендарна історія мала напрочуд прозаїчне пояснення й укладалася в усталену схему взаємин між впливовим феодалом та церковним осідком. Точна дата смерті варяга невідома, але оскільки він не приймав участі в освяченні Успенського собору, а його поховання виявилось найдавнішим в некрополі цього храму, то можна припустити, що Шимон помер незадовго до 1089-91 рр., тобто до урочистого відкриття церкви й перенесення до неї останків преп. Феодосія.

Рід Шимона почав множитися у руських землях, хоча й все більше віддалявся від Києва, поєднавши свою долю з нащадками Володимира Мономаха. Після смерті київського князя Всеволода (1093) й зміни династичного правління його піддані мусили перебратися до фамільного уділу Всеволодовичів – Ростовського князівства. Син Шимона Георгій став тисяцьким у Юрія Долгорукого й офірував великі статки – *«500 гривень сребра и злата 50 гривень»*⁷⁸, – вже на окування раки преп. Феодосія в 30-і рр. XI ст. Реконструкція О.Пріцаком родослівної нащадків Шимона в кінці XI – сер. XII ст.⁷⁹ документально не підтверджена. Автор уводить в генеалогічну стемму цього клану одразу двох нових персонажів – онука і правнука, які буцімто мали такі самі імена, як і родоначальники династії. В уяві дослідника ця схема набуває такого вигляду: Шимон (нар. бл. 1016/20, пом. бл. 1078 р.); Георгій (нар. бл. 1040/50, пом. бл. 1100); Шимон II (нар. бл. 1060/70); Георгій II (нар. бл. 1080/90, пом. після 1157, тисяцький (з 1113 р.) і регент Суздаля (1150-бл. 1157))⁸⁰. Ця реконструкція ґрунтується на сумніві, що в XI ст. місцеві жителі могли прожити більше за 50-60 років. Проте з давньоруських літописних джерел відомі випадки, коли люди доживали до дуже поважного віку.

Сучасникігумена Феодосія старець Ієремія Прозорливий пам'ятав хрещення Русі⁸¹. На підставі вибіркового медичного дослідження 54 домонгольських поховань з лаврського пантеону було встановлено, що вік окремих печерських ченців, зокрема Євстратія, Миколи Святоші, Никона Сухого та одного з греків-будівничих Успенського собору, досягав 60-70 років. Зрозуміло, що ці дані не дозволяють встановити середню тривалість життя в Давній Русі (XI-XIII вв.), але навіть такі відносні показники, наявні в нашому розпорядженні, говорять про її значну протяжність для окремих суспільних груп та прошарків. Київський воєвода Ян Вишатич помер у 90 років⁸², ігумена Лазарева монастиря в 92 роки⁸³, боярин князя Олега Святославича Петро Ілліч у 90 років⁸⁴. В поважному віці померли багато руських князів: Ярослав Мудрий (76 чи 66), Володимир Мономах (72) й інші. Відтак Георгій Шимонович (друге покоління роду) міг народитися в останній третині XI ст. (фактично не пізніше смерті ігумена Феодосія в 1074 р.) й прожити 80 років, а отже уведення додаткових персонажів в генеалогічну схему є зайвим. В будь-якому разі він не міг стати ростовським тисяцьким при князі Юрії Володимировичі Долгорукому в 1096/1097 рр.⁸⁵, оскільки останньому на той час було ...6 років та й взагалі він отримав свій перший уділ в Суздалі не раніше 1108 р.⁸⁶

Нащадки Георгія Симеоновича були служилими боярами спочатку у володіннях володимиро-суздальських, а пізніше московських князів, але їхня історія – це вже історія пересічного феодального роду, що поступово втрачав свою героїчну харизму. Колишні вікінги не ходили більше в далекі походи й не відстоювали свого первородства перед далекими родичами з роду Рюрика, перетворившись на звичайних обивателів з далекої глушини. Ми не станемо розглядати тут генеалогію нащадків Шимона в післямонгольські часи, досить скрупульозно вивчену в багатьох роботах⁸⁷. Відзначимо лише одне: вони надовго пережили останніх Рюриковичів й усі злигодні й лихоліття, що випали на долю спадкової аристократії у Східній Європі в епоху нової та новітньої історії. І ще один цікавий факт: старшому поколінню людей, якому судилося здобувати освіту в Радянському Союзі, добре відомий шкільний підручник з астрономії. Він витримав кільканадцять перевидань й був написаний відомим вченим Б.А.Воронцовим-Вельяміновим⁸⁸, одним з останніх нащадків Шимона з клану норвезьких Семінгів.

1 Сапунов Б.В. Книга в России в XI-XIII вв. – Л., 1978. – С. 64.

2 Основну бібліографію наукової літератури, присвяченої Києво-Печерському патерику див. у книзі: Словарь книжников и книжности Древней Руси. – Л., 1987. – Вып. 1. XI – перв. пол. XIV в. – С. 312-313.

3 Толочко П.П. Влахернська легенда у Києво-Печерському патерику і Кловський Стефанич монастир // Археологія. – 1991. – № 2. – С. 60.

4 Толочко П.П. Там само. – С. 58-69. Це непорозуміння ґрунтується на тому, що обидва згадані храми – Успенський Печерський собор та церква Положення Ризи Богоматері на Клові були пов'язані з сакральною символікою константинопольської церкви Влахернської Богоматері; в першому випадку завдяки храмовій намісній іконі, принесеній в Лавру з Візантії, в другому – на підставі еклезиюніму (посвяти культової споруди).

5 Толочко А.П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. – К., 1992. – С. 113-121.

6 Згідно Подскальські Г., «окремі... частини (Патерику) були написані різними авторами або зазнали редагування різних редакторів. Тому для цього твору у сучасному його вигляді не властива цілісність (або поступальний, структурний чи мовний розвиток) ні в жанровому, ані у змістовному розумінні». Пор.: Подскальські Герхард. Христианство и богословская литература в Киевской Руси (988-1237) (Subsidia Byzantinorossica. Т. 1). – СПб., 1996. – С. 266.

7 Айналов Д.В. История древне-русского искусства. (Курс лекций). – К.-Пгд., 1915. – Вып. 1. – С. 245.

8 Цит. за: Саган Карл. Драконы Эдема. Рассуждения об эволюции человеческого разума. – М., 1986. – С. 14.

9 Демин В.Н. Загадки русского Севера. – М., 2000. – С. 73.

10 Проф. Дмитро Абрамович. Києво-Печерський патерик. (Вступ. Текст. Примітки). (Пам'ятки мови та письменства Давньої України. Том IV). – К., 1931. – С. 5 (далі ПКП).

11 У Касіянівській редакції Патерику 1462 р. Всеволод Ярославич з сином Володимиром Мономахом згадуються лише в якості свідків чудесного ознаменування місця під час закладки Успенського собору (ПКП. – С. 11); Ізяслав Ярославич виступає як нерозважливий гонитель печерної общини, а Святослав Ярославич представлений здебільшого в негативному контексті як узурпатор київського престолу та недобррозичливець ігумена Феодосія, і лише в одному місці він з'являється як офірувач земельної ділянки («княжого поля») під майбутній храм (там само. – С. 69).

12 Пріцак Омелян. Походження Русі. Стародавні скандинавські джерела (крім ісландських саг) (Київська бібліотека давнього українського письменства. Студії. Том II). – К., 1997. – Т. 1. – С. 448.

13 Памятники литературы Древней Руси. XI – начало XII века. Составление и общая редакция Л.А. Дмитриева и Д.С. Лихачева. – М., 1978. – С. 162 (далі ПЛДР). Листвин – містечко на річці Рудь, притоці Снову; сучасне село Малий Листвин Ріпкінського району Чернігівської області. Див.: Железняк І.М., Корепанова А.П., Масенко Л.Т., Стрижак О.С. Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. – К., 1985. – С. 81.

14 Там само. – С. 447. Окремі подробиці біографії Якуна-Гакона наведені також в книзі: Джонс Гвин. Вказ. робота. – С. 396, 398, 401, 405, 406.

15 За іншою, більш правдоподібною версією, Фріанд не є власним ім'ям, а лише спотвореним означенням *friandi*, «небіж» (іменникова форма від дієслова *fria-*, «любити»), тобто вихідна фраза з Патеріку мусила звучати так: «Якун вигнав свого *friandi* (племінника) на ім'я Шимон». Див.: Прицак Омелян. Вказ. робота. – С. 451-452. Цей лінгвістичний казус дуже нагадує ситуацію з міфічними братами Рюрика – Синеусом і Трувором, імена яких виявилися дослівною калькою із кількох затемнених за смислом термінологічних понять: *sine hus*, «свій рід» та *thru voring*, «вірна дружина».

16 Прицак Омелян. Вказ. робота. – С. 452. Вчений припускає, що Африкан був у спілці з норвезьким королем Олавом Гаральдсоном (1015-1030), який відняв родові володіння Якуна в центральній Норвегії. Разом з тим вчений забуває, що фактично ці землі виявилися втраченими й для Африкана, а отже політичне дворущництво останнього виглядає не вмотивованим. Більше того, згідно Прицаку, обидва брати до 1028 р. знаходилися разом на Русі й про конфлікт між ними нічого не відомо.

17 Недоречність цієї версії стає особливо помітною, якщо відносити прихід Шимона на Русь до 1030-х (О.О. Шахматов, Д.С. Лихачов) або навіть 1040-х рр. (Б.А. Воронцов-Вельямінов), коли ніхто вже не міг зазіхнути на його права.

18 ПКП. – С. 1.

19 История Норвегии. – М., 1980. – С. 93, 98, 132-133.

20 Лебедев Г.С. Эпоха викингов в Северной Европе. – Л., 1985. – С. 58-65. Різні версії з приводу етимології слова «вікінг» наведені в: История Норвегии. – М., 1980. – С. 100, прим. 4. Найбільш правдоподібно тлумачення цього терміну йде від слова «*vikja*» – «ухилитися», «повертати», тобто «вікінг» – це людина, що покинула вітчизну, відкинула осілий спосіб життя, повернула на шлях полювання за здобиччю. Зв'язок з давньоанглійським словом «*wic*» (лат. «*vicus*» – торгове місце, табір, місто) є примарним; це слово є лише фонетично спорідненим омонімом.

21 Джонс Гвин. Викинги. Потомки Одина и Тора. – М., 2003. – С. 247-248. Наймодернішу і разом з тим найкомпроміснішу концепцію скандинавської

інфільтрації на Русі запропоновано в книзі: Толочко О.П., Толочко П.П. Київська Русь. – К., 1998. – С. 40-55 і наст. (Серія «Україна крізь віки», т. 4).

²² Прицак Омелян. Вказ. робота. – С. 452-453.

²³ Качан Р.І. Варяг Шимон, легендарний ктитор Успенського собору // Велика Успенська церква Києво-Печерської лаври. Слід у віках. Матеріали міжнародної наукової конференції 1-2 жовтня 2001 р. – К., 2002. – С. 79.

²⁴ Орлов А.С. Владимир Мономах. – М., 1946. – С. 140.

²⁵ Котляр Н.Ф. Древнерусская государственность. – СПб., 1998. – С. 124-128.

²⁶ ПКП. – С. 1.

²⁷ Там само.

²⁸ Там само. – С. 5.

²⁹ Прицак Омелян. Вказ. робота. – С. 444, прим. 15. Характерно, що Рюрик, запрошений на князювання новгородськими словенами, теж прибув на Русь зі «своїм родом» (sine hus) та «вірною дружиною» (thru voring), які пізніший літописець, необізнаний в іноземних мовах, прийняв за власні імена братів цього правителя.

³⁰ Лебедев Г.С. Вказ. робота. – С. 21-22.

³¹ ПЛДР. – С. 164, 166, 168.

³² ПКП. – С. 3.

³³ Про форми феодального землеволодіння, поширеного на Русі й притаманного для різних верств тогочасного суспільства див.: Толочко А.П. Князь в Древней Руси... – С.150-171.

³⁴ Рыдзевская Е.А. К варяжскому вопросу (Местные названия скандинавского происхождения в связи с вопросом о варягах на Руси // Известия АН СССР. Серия общественных наук. – Л., 1934. – № 7-8. – С. 519.

³⁵ Воронцов-Вельяминов Б.А. К истории Ростово-Суздальских и Московских тысяцких // История и генеалогия: С.Б. Веселовский и проблемы историко-генеалогического исследования. – М., 1977. – С. 129.

³⁶ Плетнева С.А. Печенеги, торки, половцы. – В кн.: Археология СССР. Степи Евразии в эпоху средневековья. – М., 1981. – С. 213-222, 257, рис. 81; її ж. Половцы. – М., 1990. – С. 25-44. Бібліографія цієї теми висвітлена в огляді: Мавродина Р.М. Киевская Русь и кочевники. – Л., 1983. – 88 с.

³⁷ ПЛДР. – С. 180.

³⁸ ПКП. – С. 2.

³⁹ Сычев Н.П. На заре бытия Киево-Печерской обители. Сб. ст. в честь акад. Соболевского // Сборник отделения русского языка и словесности АН СССР. – Л., 1928. – Т. СІ. – №3. – 289-294.

⁴⁰ Реконструкція процесу розмітки майбутнього храму запропонована в

роботі: Афанасьев К.Н. Построение архитектурной формы древнерусскими зодчими. – М., 1961. – С. 72-75.

⁴¹ Про цю реліквію і її спірітуальне значення докладніше див.: Мурьянов М.Ф. Золотой пояс Шимона // Византия. Славяне и Древняя Русь. Западная Европа. Искусство и культура. Сборник статей в честь В.Н.Лазарева. – М., 1973. – С. 187-198.

⁴² ПКП. – С. 4.

⁴³ Браун Ф.А. Фрианд и Шимон, сыновья варяжского князя Африкана // Известия отделения русского языка и словесности имп. АН. – СПб., 1907. – Т. VII. – Кн. 1. – С. 359-365; Ruprecht Arndt. Die ausgehende Wikingerzeit im Lichte der Runeninschriften. – Gottingen, 1958. – С. 163; Brate Erik. Svenska runristare // Kunglige Vitterhets Histoire och Antikvitets Akademiens Handlingar. – 33:3. – Sthlm, 1925. – С. 15; Stender-Petersen Adolf // Varangica. – Aarhus, 1953. – С. 126, 137-138.

⁴⁴ Ярл – в Західній Європі доби раннього середньовіччя, зокрема Франції часів Меровінгів, звання королівського посадовця, що виконував судові, адміністративні та військові функції. В країнах Скандинавії перетворюється на спадковий титул начальника або намісника області, який відповідав у західноєвропейській традиції званню графа (нім. Graf, лат. comes, франц. comte, англ. earl). Існує припущення, що на Русі, де рангова номенклатура знаті не була настільки розвинутою, від цього терміну пішло звання боярин. В Росії графський титул уведений лише в XVIII ст. Петром I.

⁴⁵ Прицак Омелян. Вказ. робота. – С. 440-454.

⁴⁶ История Норвегии. – М., 1980. – С. 92, 94-95.

⁴⁷ Прицак Омелян. Походження Русі. Стародавні скандинавські саги і Стара Скандинавія. (Київська бібліотека давнього українського письменства. Студії. Том. III). – К., 2003. – Т. 2. – С. 947, мапа.

⁴⁸ Там само. – С. 521-523.

⁴⁹ Джаксон Т.Н. Исландские королевские саги о Восточной Европе (с древнейших времен до 1000 г.). Тексты, перевод, комментарий. (Древнейшие источники по истории народов Восточной Европы). – М., 1993. – С. 129, 138-139, 143-144, 147-148, 170-172, 179-182.

⁵⁰ Jackson T.N. The role of Olaf Tryggvason in the Conversion of Russia // Three studies on Vikings and Christianization. – Oslo, 1994. – P. 1-17.

⁵¹ Мельникова Е.А. Скандинавские рунические надписи. – М., 1977. – С. 113-114; її ж. Сведения о древней Руси в двух скандинавских рунических надписях // История СССР. – 1974. – № 6. – С. 175-178; її ж. Культ св. Олава в Новгороде и Константинополе // Византийский временник. – М., 1996. – Т. 56. – С. 92-106.

Младшая Эдда. Издание подготовили О.А. Смирницкая и М.И. Стеблин-Каменский (Серия «Литературные памятники»). – Л., 1970. – С. 33, 40, 103-105, 228, прим. 38.

⁵³ Прищак Омелян. Вказ. робота. – Т. 1. – С. 256-257.

⁵⁴ Hoffer O. Das Opfer im Semnonenheim und die Edda // Edda, Skalden, Saga: Festschrift Felix Genzmer. Heidelberg, 1952. – S. 1-67; Vries J. de. Die Helgilieder // Arkiv for nordisk filologi. – 1957. – В. 72. – S. 123-154. Цит. за: Мельникова Е.А. Олгъ/Ольгъ/Олег<Helgi>Вещий: к истории имени и прозвища первого русского князя // Ad fontem. У источника. Сборник статей в честь Сергея Михайловича Каштанова. – М., 2005. – С. 141, прим. 21.

⁵⁵ Пор., зокрема, одну з найостанніших генеалогічних розвідок, де Шимон загадується мимохить як майже сторонній, випадковий персонаж, що не має прямого відношення до роду Рюриковичів: Войтович Леонтій. Княжа доба на Русі: Портрети еліти. – Біла Церква, 2006. – С. 314.

⁵⁶ Штернберг Я.И. Анастасия Ярославна, королева Венгрии // Вопросы истории. – 1984. – № 10. – С. 180-184.

⁵⁷ Blondal S. The last exploits of Harald Sigurdsson in Greek service // Classica et Mediaevalica. – Copenhagen, 1939. – Vol. 2. – Fasc. 1. – S. 1-26.

⁵⁸ Подскальски Герхард. Вказ. робота. – С. 280-290, 298-301, 304-306.

⁵⁹ Русская историческая библиотека. – СПб., 1908. – Т. 6. Памятники древнерусского канонического права. – Ч. 1. Памятники XI-XV вв.- Ствп. 3, 7, 10-12, 15-16.

⁶⁰ ПКП. – С. 69

⁶¹ ПЛДР. – С. 174.

⁶² Там само. – С. 194, 196.

⁶³ Памятники русского права. – М., 1952. – Вып. 1. – С. 113.

⁶⁴ Зоценко В.М. Суспільно-економічні зрушення та киево-руська торгівля наприкінці XI – початку XII ст. // Історія Русі-України (історико-археологічний збірник). – К., 1998. – С. 120-129.

⁶⁵ Приселков М.Д. Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X-XII вв. – СПб., 1913. – С. 183-184.

⁶⁶ Асеев Ю.С. До питання про стильову періодизацію архітектури Київської Русі // Старожитності Русі-України. – К., 1994. – С. 92; його ж. Архитектура Древнего Киева. – К., 1982. – С. 78, 112.

⁶⁷ Голубинский Е.Е. История русской церкви. – М., 1901. – Т. 1/1. – С. 552-555.

⁶⁸ Всі іноземці, приналежні до західного, латинського сповідання віри, підпадали під визначення еретиків згідно церковному статуту князя Володимира. Див.: Щапов Я.Н. Древнерусские княжеские уставы. XI-XV вв. – М., 1976. –

С. 23 (за найдавнішим списком уставу 1280 р. так званого Синодального ізводу однойменної редакції).

⁶⁹ Про церковний патронат над різними категоріями населення на Русі див.: Юшков С.В. Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі. – К., 1992. – С. 160-167.

⁷⁰ митр. Макарий. История Русской церкви. – СПб., 1868. – Т. 1. – С. 121.

⁷¹ Мысовский К. Древнерусское церковное право [в связи с правом византийским] // Православный собеседник. – 1962. – Ч. 2. С. 266.

⁷² ПЛДР.- С. 164.

⁷³ Підтверджуваною формулою укладення подібного договору могла стати фраза, наведена в Патерику: *«И се убо прошу у тебе, да ми даси слово, яко да благословить мя душа твоя яко живеть в животъ, тако и по смерти твоєи и моєи ...от Господа свѣдѣтельствовань еси, сам бо от пречистых устъ святого образа слышахъ о тебѣ, и сего ради молотися, якоже о своихъ черноризцехъ, тако и о мнѣ грѣшнѣмъ помолися и о сыну моемъ Георгии, и до послѣднихъ рода моего»*. Див.: ПКП. – С. 4.

⁷⁴ Там само. – С. 3.

⁷⁵ Там само. – С. 8.

⁷⁶ Там само. – С. 13.

⁷⁷ Там само. – С. 5.

⁷⁸ Там само. – С. 84.

⁷⁹ Прицак Омелян. Вказ. робота. – Т. 1. – С. 453-454.

⁸⁰ Там само. – С. 454.

⁸¹ ПЛДР. – М., 1978. – С. 202.

⁸² Там само. – С. 272.

⁸³ Полное собрание русских летописей. – М., 1962. – Т. 2. Ипатьевская летопись. – Стб. 276.

⁸⁴ Там само. – Стб. 340.

⁸⁵ Качан Р.І. Вказ. робота. – С. 80-81.

⁸⁶ Войтович Леонтій. Вказ. робота. – С. 460.

⁸⁷ Воронцов-Вельяминов С.И. Род дворян Воронцовых-Вельяминовых. – Тула, 1903; Воронцов-Вельяминов Б.А. К истории Ростово-Суздальских и Московских тысяцких // История и генеалогия: С.Б. Веселовский и проблемы историко-генеалогического исследования. – М., 1977. – С. 124-139; Зимин А.А. Формирование боярской аристократии в России во второй половине XV – первой трети XVI в. – М., 1988. – С. 157-161.

⁸⁸ Боярське прізвище Воронцових-Вельяминових, що веде свою родослівну від Протасія (поч. XIV ст.), нащадка Шимона у 8 чи 9 коліні, започаткована на початку XVII ст.

**ФУНДАЦІЯ ТА ПЕРШІ РОКИ ІСНУВАННЯ
МИЛЬЧАНСЬКОГО РІЗДВА ПРЕСВЯТОЇ
БОГОРОДИЦІ МОНАСТІРЯ
(40-І РР. XVII СТ.)**

За архивними матеріалами простежується початковий період Мильчанської обителі. Дослідження допоможе краще зрозуміти деякі особливості функціонування монастирів в першій половині XVII ст.

Поділяючи дедалі зростаючу останнім часом зацікавленість науковців історією монастирів в Україні, зробимо свій внесок у цю важливу справу, обравши об'єктом дослідження Мильчанську обитель. Ще 150 років тому її згадував у своїй роботі дослідник М. Петров, але після того не маємо публікацій, які б містили нову інформацію про цю чернечу спільноту. Сподіваємося, що віднайдені нами і наведені тут документальні свідчення допоможуть не тільки у висвітленні початкової історії обителі, а й краще зрозуміти деякі особливості функціонування волинських монастирів у той час.

На початку зупинимося на питанні щодо локалізації села Мильча (нині село Дубнівського району Рівненської обл.). Дослідник О. Баранович вважав, що воно перебувало в Луцькому повіті Волинського воєводства, правда, неподалік кордону з Кременецьким повітом¹. Згадки про це знаходимо також у кількох документах, датованих 1603, 1613 і 1631 рр.² Однак у більшості використаних нами записках зазначено, що Мильча була розташована в Кременецькому повіті. Перейдемо тепер до історії місцевої обителі. Згадуваний уже М. Петров писав, що в архіві Почаївського монастиря зберігаються документи про *переступку* в 1602 р. Яковом Шкодою Мильчанській чернечій спільноті села *Дорошнок* і надання їй у 1622 р. панами Словницькими *фундушу* (зміст пожертви не зазначено), підтверженого в 1639 р. православними київським митрополитом Петром Могилою і луцьким владикою Атанасієм Пузиною³. Про існування монастиря в XVI ст. твердили В. Зверинський⁴ і польський дослідник Й. Гіжицький, який відзначав, що «*Milcza (Mala), wieś w powiecie Dubińskim, w gminie Werbowskiej, o 2,5 mili od Dubna. Monaster tutejszy istniał już w XVI w., a w następnym*

otrzymal fundusz od Bozenców-Jelowickich, do których ta miejscowość należała» (село Мильча (Мала), розташована в Дубенському повіті, на відстані 2,5 миль від Дубна. Монастир уже існував у XVI ст., а пізніше отримав фондуш від Боженців-Словицьких, власників маєтку)⁵. Таким чином, після М. Петрова історики не віднайшли нових документів, пов'язаних з існуванням монастиря, фактично лише повторюючи вже сказане ним. Однак не все так однозначно також зі свідченнями, наведеними цим дослідником, бо, згідно з фондушним записом кременецького войскового Олександра Миколайовича Словицького, обитель засновано ним у 1641 р. (докладніше про це далі). Щодо документів, які згадує М. Петров, то складно коментувати його посилання на них. Зауважимо тільки, що не можна відкидати можливість неточності або й помилки. Так, ми не знаємо, чи дослідник бачив оригінали записів, чи використовував описи, сумарії тощо. Крім того, можливо, Мильчанська обитель справді функціонувала в XVI ст. і припинила своє існування в першій половині XVII ст., після чого була відновлена Олександром Словицьким. Розглянемо ймовірність такого припущення докладніше. Відомо, що Словицькі володіли селом Мильча з середини XV сторіччя. У «Декрете межі Витвинским а Яловицким» (19 липня 1586 р.) згадано, що другий з них «покладал теж привилей великого князя Швтригайла» від 21 липня 1443 р., «которым Паику Яловицкому» були надані маєтки, серед яких і Мильча⁶. Що ж до XVI ст., то Дмитро Гнівошевич Словицький, судич кременецький, записом від 30 жовтня 1573 р. визнав позику ним 600 кіп литовських грошів у Степана Івановича Боговитина Шумського і передачу тому в трирічне заставне володіння «имене мое влосное отчизное, от брата моего мне в разделе от часов немалых zostалоє, Милче»⁷. Зауважимо, що в 1578 р. Степан Боговитин усе ще залишався посесором маєтку⁸. В 1599 р. Дмитро Словицький з дружиною Доротою із Орлова Раханською позичили у дубенського старости Бартоломея Шацького 8000 золотих, передавши йому Мильче в посесію терміном на три роки і того ж дня (24 березня) відбулося «увязане»⁹. Ймовірно, борг повернули передчасно, бо, як свідчив возний, 30 вересня 1599 р. він «ездилом до Милча, до имени и державы на тот час его млсти пана Бартоломия Шацкого», в яке «увезал» Дмитра Словицького («зо всіми пожитками, до него належачими, яко сам держал в певной суме»)¹⁰. Записом від 18 березня 1603 р. згаданий Дмитро з дружиною продали село Миколаю Антоновичу Словицькому¹¹. У червні 1612 р. «кнежна Александра Чарторыская Миколасвая Словицкая» за «полтет тисечи

золотых полских» передала Мильчу «з двором, з людьми, з ставом и всіми пожитками и при належностями» у заставне володіння Семену Новоселецькому¹². Невдовзі виникли якісь непорозуміння, бо в грудні 1614 р. цей посесор позивав князю Олександрю Чорторійську «о перешкоды в держаню села Милча»¹³. Мабуть, конфлікт залагодили, і село залишилося в посесії Семена Новоселецького, бо в червні 1620 р. він позичив у своєї доньки Анни з чоловіком Олександром Лепесовицьким 100 золотих (ще 1000 був їм уже винний), за що передав у трирічне заставне володіння частину Мильчі¹⁴. У запису від 17 травня 1623 р. зазначено, що цей масток Семен Новоселецький упродовж 11 років тримав у посесії від княжни Олександри Чорторійської¹⁵. Правда, вже через три місяці Новоселецький скаржився на Олександра Миколайовича Єловицького, який позичив у нього 400 золотих, але «при выкупне двора и села Милча» рідний брат відповідача Андрій його «у повода гвалтовне отнял и до сего часу держит»¹⁶. Беручи до уваги те, що в лютому 1626 р. Андрій Єловицький отримав трибунальський позов у цій справі, Семену Новоселецькому так і не вдалося повернути масток¹⁷.

Маємо свідчення про непорозуміння щодо права на володіння Мильчею між самими Єловицькими. Так, 24 квітня 1624 р. возний відніс судові позови королівському секретарю і писарю, київському стольнику Захарію, волинському підстолюю Криштофу, кременецькому військовому Даніелю та Героніму Єловицьким, «суцесорам и держачим добр» померлих Дмитра Єловицького з дружиною, яких позивали Олександр і Андрій «в справе до сознания» відповідачами запису про продаж Мильчі згаданим Дмитром батьку позивачів Миколаю Єловицькому¹⁸. Подальший перебіг подій нам невідомий, але під 1631 р. маємо свідчення про «маєтність дедичную село Милча, в повете Луцком лежачую» Андрія Єловицького¹⁹.

Брак згадок про монастир у наведених свідченнях, особливо у записах про заставу або продаж Мильчі, є вагомим аргументом на користь думки про те, що він у цей час не існував. Крім того, в останній чверті XVI ст. і до 1623 р. село практично постійно перебувало в посесії різних осіб, що також ставить під сумнів можливість заснування обителі кимось з Єловицьких упродовж цього періоду. Перейдемо тепер до фундушного запису Олександра Єловицького від 9 квітня 1641 р. Є цілком логічним, що лише по завершенні братами Олександром і Андрієм Єловицькими на свою користь конфлікту з своїми родичами щодо володіння Мильчею та після смерті Андрія, коли Олександр Ми-

У такому разі, той мав померти в 1647 р., принаймні не раніше 1646 р. На підтвердження сказаного може свідчити те, що в 1647 р. Марціян посів уряд кременецького войського, який перед тим обіймав його батько²². Відзначимо, що в запису від 8 березня 1650 р. Олександра Словицького згадано як померлого²³.

Однак повернемося до подій навколо монастиря. 11 квітня 1650 р. ігумен Йоасафат Куцевський позивав Марціяна Словицького, який чернечій спільноті *«кривды и шкоды чынити не перестает»*. Так, у вересні 1649 р. відповідач приїхав *«с посполитого рушення»* і дізнавшись, що настоятеля (попередника позивача) з ченцями *«татарове с козаками одных в церкве, а других в монастыре тиранско позабияли, помордовали и монастыр самый запаливши, тые тела попалили»*, відібрав у *«законников»* села Загірці та Волицю. У скарзі згадані також руйнація в жовтні 1649 р. монастирської греблі з млином (відповідач *«камен, кош и иныиє, до него належачыє потребы железныє и деревяныє, позабирати казал и тоє все тепер в своєм млыне маєт»*) і пограбування 5 квітня ченця, який їздив до князя Юрія Пузини *«по ялмужную и по певныє легата»* (відібрали віз збіжжя, коня і 50 золотих)²⁴. У ніч з 8 на 9 листопада 1650 р. Марціян Словицький влаштував напад на саму обитель. Як скаржився ігумен Йоасафат Куцевський, озброєні люди увірвалися до монастиря, почали стріляти по келіях, рубати церковну *«челяд»*. М. Словицький *«шкатулу одомкнувши, фундуше, записы и иныиє вси справы, монастырови помененому служачиє, забрал»*, крім того, шукав ігумена, *«абы го неживил»*. Під час нападу ченці розбіглися. У скарзі настоятель згадав також усі *«кривды»* монастирю від Марціяна Словицького, наведені нами раніше²⁵. Возний свідчив, що *«в целии отца игумена видил и огледал над ложком его там же над двермы и иныих месцах по стене знаки шаблями, сокирками посеченыє, порубаныє, кулями свежопостреляныє, также дверы, лавы, стол зсеченыє»*²⁶. Однак монастир не припинив свого існування. Так, 1 вересня 1653 р. ігумен Гаврило Жуковський з ченцями позивали граничного комірника Київського воєводства Миколая Тучаницького з дружиною Катериною Жданівною Делешкановною, які, *«будучи в реліи Грецькоє, и тут на Вольню зостаючы, а видечи часу недавного в тоє замешане в Речи Посполитой, иж неприятел коронный татарове и ребезизованое з хлопством козацтво, церков и монастыр в селе Милчу несмертелное памяти през урожоного негды с того света зошлого пана Александра Словицкого, войского кременецкого, святобливе фундованый, за добытем его гвалтовным*

без жадного респекту зніюшы и зруиновавши, в нем законников шести, а челяд немал всю монастырскую в самой церкви се схоронюных, а иных много людей тиранско позабивали, постинали, а других до избы побравишы [...] церков, то ест дом Божьей, скржавишы, спрофановавши, все, што колвек в ней было, а з монастыра кони, волю, быдло и розмаиты и супелектиа од мала до велика одны забравишы, а другие поповавишы, остаток огнем з грунту и тот монастыр зо всеми целями и будинками спалили, спустошыли, збожыли и внивеч обернули, с которого так несчастливого разу заледве за помощью Божею двоих законников, до леса ушедшы, живо zostали»²⁷. Ймовірно, тут згадані події 1649 р. Правда, незрозуміло, в чому полягали претензії ченців до подружжя Тучаницьких? Вірогідно, відповідачі забрали частину церковного майна (хоча, в такому разі постає питання, чому їх не позивали раніше, але, можливо, скарги з цього приводу були, однак нам вони невідомі). Цей конфлікт мав продовження. Як скаржився від імені свого пана «слуга» Миколая Тучаницького на ігумена Іларіона Завадзького, той з 13 на 14 січня 1654 р., «прибравишысе компани гултайства в мeste Дубне, упившис, з державы села Загорец пана его, впадиши обычаем неприятелским козацким албо татарским», здійснили пограбування²⁸. Бачимо, що М. Тучаницький тримав село Загірці, яким раніше володіли ченці. Можливо, це й було джерелом конфлікту. Про функціонування в цей час Мильчанського монастиря також свідчить скарга від 2 жовтня 1653 р. Олександра і Юзефа Вольських. Вони, «будучи виры рымское», в цьому ж році приїхали до обителі на свято Різдва Пресвятої Богородиці, а коли, по завершенні церковної служби, «з духовными монастыра того схат хотіли», на них напали Михайло Древецький з помічниками і поранили шаблею кількох людей²⁹.

Землеволодіння:

Село Волиця. Перебувало в посесії обителі, але її умови нам невідомі. У вересні 1649 р. було відібране Марціяном Єловицьким³⁰.

Село Загірці. Монастир тримав маєток у заставному володінні за 10 тисяч золотих від Марціяна Єловицького, який, згідно з скаргою ігумена, у вересні 1649 р. відібрав село разом з Волицею³¹. Однак у запису від 26 лютого 1650 р. дідичем Загірців названо М. Єловицького, але зазначено, що це – «держава отцов монастыра Милчанского»³². В інших документах під 1650 р. читаємо: «в селе Загорцах, добрах монастыра Милченского»³³, або «ченцов того ж монастыра, за правом заставным добр села Загорец, в повете Луцком лежачого, посессо-

ров»³⁴. У лютому 1653 р. згадується «*роботный Павел Лавринович з села Загорец, подданный его мл пана войскового и подстаростего кремьянецкого [Марціяна Словицького. – С. Г.] дедичный и велебных отцов законников милчанских заставный*»³⁵. Таким чином, навіть якщо Загірці були відібрані у монастиря Марціяном Словицьким восени 1649 р. і згадка про це в скарзі ігумена не була перебільшенням, то вже через кілька місяців знову бачимо село в посесії обителі.

У 1649 р. в Загірцях нараховувалося 9 димів, а в лютому 1653 р. – лише один³⁶, що було наслідком спустошення під час Визвольної війни 1648–1657 рр.

Мильчанські ґрунти. В наведеній уже скарзі (1649 р.) ченців на Марціяна Словицького зазначено, що батько відповідача при заснуванні обителі надав чернечій спільноті «*певные ґрунта, поля, сеножати*». Згадані піддані «*власные законников милецких*», яких вони «*на ґрунте своем осадили*». Відзначимо, що у згаданих фундушних записих 1641 р. ми не знайшли свідчень про надання монастиреві нерухомості.

Пожертви вірних

При заснуванні обителі Олександр Словицький у запису від 9 квітня 1641 р. згадає 3 тисячі золотих, але пошкоджена частина документа залишає відкритим питання про те, яким чином їх мали отримувати ченці: всі відразу, щорічний видеркаф тощо. Записом від 30 вересня 1641 р. фундатор відписав монастиреві щорічну десятину «*ze wszystkich lanow moich dwornych, tak oremych, iako u pustych, na ktorych iesli-by potym iakiego kolwiek zboza*» (з цих моїх ґрунтів, як засіяних, так і необроблених, у разі, якщо їх коли-небудь засіють збіжжям). Крім того, із села Пирятина щороку ченці мали отримувати 4 маці жита, мацу пшениці, півмаці гороху і стільки ж круп, фаску масла, копу сиру, бочку пива і дві «*ptci*» солонини³⁷. Про ймовірне забезпечення Олександром Словицьким монастиря ґрунтами ми вже казали (див. «Землеволодіння»). Із скарги ченців на Марціяна Словицького в січні 1648 р. дізнаємося, що його батько заповів монастиреві 20 тисяч золотих (щорічний видеркаф становив 1400 золотих) і 4 тисячі золотих «*на dokonчене валов и муров церкви Милецкоє*», а мати, Євфросинія «*Поцеповна*», відписала в тестаменті 2 тисячі золотих (відповідач не віддає згадані 6 тисяч золотих і видеркаф за 1647 р.)³⁸.

Відомі ще три пожертви на користь Мильчанської обителі, зроблені в духівництвах: 19 лютого 1649 р. кременецький підсудок князь Михай-

ло Пузин просив поховати його тут і заповів 300 золотих³⁹, 2 червня 1650 р. Анна Журковська також виявила бажання знайти вічний спокій у цьому монастирі й відписала ченцям 100 золотих⁴⁰, аналогічну грошову суму 3 січня 1651 р. заповів володимирський війський Філон Словицький⁴¹.

Настоятелі:

Феодосій Учерницький (Угерницький?): згадується під 11 квітня 1641 р.⁴²

Ісайя Груневський (Грушовський?): найдавніше свідчення маємо під 20 січня 1648 р., останнє – 26 червня 1649 р.⁴³

Олександр Мокосій Дениско: згадується під 23 листопада 1649 р. як «*архимандрит овруцкий, игумен монастыров братского Луцкого и милецкого*» [Мильчанського. – С. Г.]⁴⁴.

Йоасафат Куцевський: 8 березня 1650 р. возний був у монастирі, де «*по уступению добровольным отца Александра з Матфиевич Мокосия Дениска, архимандрита овруцкого и жьвидичинского, игумена луцкого и милецкого бывшего*», ченці «*за конфирмацією*» київського православно митрополита Петра Могили «*згодне отца Юзафата Куцевского за старшого себе игумена приняли*», а возний його «*яко игумена и старшого интромиттовал*»⁴⁵.

Гаврило Жуковський: згадується під 1 вересня 1653 р.⁴⁶

Ларіон Завадзький: маємо свідчення під 16 і 19 січня 1654 р.⁴⁷

Деякі дослідники згадують ще й таких настоятелів: *Paizy Hippolitowicz, pseudobiskup Chelmski* (1628 р.) і *Jozef Czapski, biskup Lucki* (1650 р.)⁴⁸. Однак документальних підтверджень цьому ми не віднайшли.

Ченці:

Касіян: згадується під 4 січня 1649 р.⁴⁹

Йосиф Рилевич (Дилевич?): нам відоме лише свідчення під 11 квітня 1650 р.⁵⁰

Мелетій Немировський: згадується під 10 липня 1653 р.⁵¹

Софроній Синячевський: маємо свідчення під 1 вересня 1653 р.⁵²

Таким чином, Мильчанський монастир засновано в 1641 р. кременецьким війським Олександром Миколайовичем Словицьким, який опікувався ним до самої смерті, ймовірно, в 1647 р. Прохання князя Михайла Пузини в лютому 1649 р., тобто ще до спалення обите-

лі, поховати його тут свідчить про її релігійний авторитет серед населення. Відзначимо також, що в XVI – першій половині XVII ст. нам відомо небагато монастирських шпиталів на Волині, хоча, на жаль, про Мильчанський ми знаємо лише те, що він існував. Свідчень, які б висвітлювали його діяльність, ми не віднайшли. На відміну від фундатора його син Марціян Михайло не вважав за потрібне допомагати чернечій спільноті і, навіть, припинив давати їй те, що було визначено відповідними записами його батьків. Більше того, він здійснив напад на обитель, яку пограбував та розігнав ченців. Однак монастир продовжував функціонувати. Відзначимо, що після 1650 р. нам невідомі скарги чернечої спільноти на Марціяна Єловицького (зрозуміло, що це не заперечує можливість їх існування). Отже, вірогідно, відбулося примирення обителі з своїм патроном. Упродовж розглянутого періоду монастир залишався православним.

¹ Баранович О. Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII століття. – К., 1930. – С. 128; див. також складену ним карту Волинського воєводства 1629 р.

² Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДАК України). – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 94. – Арк. 688; Спр. 178. – Арк. 52 зв.; Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 29. – Арк. 559.

³ Петров Н.И. Кракие сведения о монастырях Волынской епархии, в настоящее время не существующих // Волынские епархиальные ведомости. – 1867. – № 6 (Часть неофициальная). – С. 97.

⁴ Зверинский В.В. Материал для историко-топографического исследования о православных монастырях в Российской империи: В 3-х т. – СПб., 1897. – Т. 3: Монастыри, закрытые до царствования императрицы Екатерины II. – С. 150.

⁵ Giżycki J.M. Spis klasztorów unickich Bazylianów w wojewodztwie Wołyńskim. – Kraków, 1905. – S. 65–66.

⁶ ЦДАК України. – КМФ – 36 (Волинська метрика). – Оп. 1. – Спр. 198. – Арк. 295.

⁷ Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 456.

⁸ Там само. – Спр. 18. – Арк. 736 зв.

⁹ Там само. – Спр. 55. – Арк. 241; Спр. 56. – Арк. 126 зв.–127.

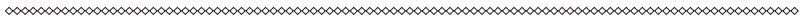
¹⁰ Там само. – Арк. 770 зв.

¹¹ Там само. – Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 29. – Арк. 559–562.

¹² Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 93. – Арк. 898.

¹³ Там само. – Спр. 97. – Арк. 71 зв.

- 14 Там само. – Спр. 120. – Арк. 57; Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 28. – Арк. 351–351 зв.
- 15 Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 134. – Арк. 637 зв.
- 16 Там само. – Спр. 135. – Арк. 395–395 зв.
- 17 Там само. – Спр. 148. – Арк. 130.
- 18 Там само. – Спр. 137. – Арк. 700.
- 19 Там само. – Спр. 178. – Арк. 52 зв.
- 20 Там само. – Ф. 21. – Оп. 1. – Спр. 111. – Арк. 189–190 зв. (Запис занесено до кременецької гродської книги 11 квітня 1641 р., однак більшість її аркушів не пронумеровано, або ж це зроблено хаотично. Наприклад, наш запис починається на аркуші № 189, продовжується на № 190 і закінчується на № 160, тому бажаним ознайомитися з оригіналом радимо шукати його в частині актової книги з підзаголовком “Месяц априль”).
- 21 Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 263. – Арк. 744 зв.–746 зв.
- 22 *Urzędnicy wołyńscy XIV – XVIII wieku. Spisy / Opracował M. Wolski. – Kórnik, 2007. – S. 165.*
- 23 ЦДІАК України. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 267. – Арк. 83.
- 24 Там само. – Арк. 84–88.
- 25 Там само. – Спр. 247. – Арк. 462 зв.–465 зв.
- 26 Там само. – Спр. 268. – Арк. 491 зв.–492.
- 27 Там само. – Спр. 215. – Арк. 223–223 зв.
- 28 Там само. – Арк. 356–356 зв.
- 29 Там само. – Арк. 294 зв.–295.
- 30 Там само. – Спр. 247. – Арк. 464; Спр. 267. – Арк. 86 зв.
- 31 Там само.
- 32 Там само. – Спр. 265. – Арк. 221–221 зв.
- 33 Там само. – Спр. 186. – Арк. 1436 зв.
- 34 Там само. – Спр. 215. – Арк. 223.
- 35 Там само. – Спр. 186. – Арк. 342.
- 36 Там само. – Спр. 186. – Арк. 342; Спр. 265. – Арк. 221–221 зв.
- 37 Там само. – Ф. 21. – Оп. 1. – Спр. 111, аркуші в книзі без нумерації, див. “Месяц сентябрь”.
- 38 Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 260. – Арк. 418–418 зв.
- 39 Там само. – Спр. 264. – Арк. 1104–1106 зв.
- 40 Там само. – Спр. 269. – Арк. 562.
- 41 Там само. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 87. – Арк. 503 зв.
- 42 Там само. – Ф. 21. – Оп. 1. – Спр. 111. – Арк. 190 (див. посилання № 20).
- 43 Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 260. – Арк. 418; Спр. 263. – Арк. 744 зв.
- 44 Там само. – Спр. 263. – Арк. 1198.
- 45 Там само. – Спр. 267. – Арк. 83–83 зв.

⁴⁶ Там само. – Спр. 215. – Арк. 223.

⁴⁷ Там само. – Арк. 350 зв., 356.

⁴⁸ Ostatnie Ks. Stebelskiego prace / Wydał W. Seredyński. – Kraków, 1877. – S. XCIX.

⁴⁹ ЦДІАК України. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 247. – Арк. 463 зв.; Спр. 263. – Арк. 746 зв.

⁵⁰ Там само. – Спр. 247. – Арк. 464; Спр. 267. – Арк. 86 зв.

⁵¹ Там само. – Спр. 186. – Арк. 1436 зв.

⁵² Там само. – Спр. 215. – Арк. 223.

ДО ПИТАННЯ ПРО ПОХОДЖЕННЯ ІМЕНІ БИЛИННОГО ГЕРОЯ ІЛЛІ МУРОМЦЯ (ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ)

Розглядається проблема первинності форм прізвиська билинного Іллі Муромця, найдавнішою з яких є “Моровлин”, “Муравленин”. Географічний розподіл форм прізвиська, засвідчених билинним, а також казковим матеріалом, вказує на первинність “в-форм”: “Моровлин”, “Муравец”. Розглядається кілька можливостей пояснення витоків прізвиська.

Ось вже майже двісті років на сторінках наукових праць не вщухають суперечки навколо питань про витoki і становлення билинного епосу, походження певних сюжетів билин, витoki образів їхніх героїв. З самого початку вивчення билин ніхто, практично, не сумнівався, що билинний князь Володимир є епічним відображенням історичного князя Володимира I Хрестителя, один з головних і кращих богатирів Добриня Микитич відповідає літописному Добрині – вуйку й опікуну того ж Володимира Святославича, билинний “татарський цар” Батиґа (Бутеян) це, звичайно, ніхто інший як руйнівник і поневолювач Русі монгольський хан Батий. Трохи згодом були виявлені літописні прототи́пи для героїв київського і новгородського билинних циклів: Альоші Поповича, Ставра Годиновича, Васи́лія Козаренина, Садка, Васи́лія Казимировича, Гліба Волод’євича, рівно як і для їхніх “татарських” супротивників – Тугарина, Азвяка (Азбука), Сартака, Скурли та інших¹.

Відповідність згаданих персонажів певним відомим з літописів історичним персонажам не викликає особливих заперечень. Якщо ж витoki ряду інших – зокрема, Вольги, Дуная, Солов’я Будимировича, Дюка Степановича тощо - лишуються об’єктом дискусій, то значною мірою саме тому, що для багатьох з них відшукуються відразу по декілька історичних постатей, які з більшим або меншим ступенем імовірності можуть бути трактовані як прототи́пи означених героїв².

Досить дивною на тлі сказаного виглядає та обставина, що для найбільш популярного і улюбленого сказителями билинного героя,

головного епічного захисника Русі, якому немає рівних як за кількістю присвячених йому сюжетів так і за кількістю згадок в билинах, не тільки не знайшлося надійного літописного відповідника, але, навіть, і віддалено подібної історичної фігури знайдено не було. Мова йде, звичайно ж, про Ілля Муромця, героя, що без перебільшення став головним символом епічного минулого Русі.

Звичайно було би помилкою керуватися набором притаманних Іллі чеснот в історичних реконструкціях, буквально сприймаючи змальований билинами образ. Втім, здебільшого епічний Ілля далеко не виглядає таким собі досконалим ідеалом борця з ворогами, іконописно-пафосним захисником скривджених, як його часто подають автори популярних праць і літературних антологій. Далеко не усі сюжети про Муромця скидаються на зразки героїчної патетики; з билин ми дізнаємось про специфічні і цілком людські риси характеру цього персонажа³.

В билинах Ілля здебільшого постає особою наближеною до верхнього правителя Русі (князя Володимира), він розпоряджається і керує богатирським військом, виявляючи більшу схильність до походів і військових пригод, ніж до наживання майна і багатства. Разом з тим, Ілля може виявляти неповагу до самого Володимира “Красна Сонечка”, що досить різко виділяє Іллю спосеред богатирства. Часом Ілля конфліктує з князем і навіть підозрюється оточуючими в узурпаторських нахилах. Ілля ненавидить бояр, які у свою чергу намагаються погубити його, але Муромець ні в якому разі не вступає з боярами у відкриту боротьбу, не кажучи вже про здобуття, здавалося б, очікуваної (відповідно законів жанру) перемоги над ненависним князівським оточенням.

Означені сюжетні деталі говорять про Муромця, скоріше, як про помітну та неординарну історичну особистість, ніж на абстрактно-збиральний, в усьому зразковий образ “богатиря-селянина”, що до кінця днів своїх належав середовищу простонароддя і виражав виключно його інтереси.

Ілля, подібно до інших богатирів, вважається билинами захисником православної віри, зокрема згадується побудова ним церкви (церков) у Києві (билина “Три поїздки”). Але той же Муромець в деяких, вельми поширених сюжетах (“Свара з Володимиром”, “Ілля і гультя”) *руйнує* київські церкви, збиваючи з них хрести і золочені “маковки”, він може докоряти священнослужителям і навіть насміхатися з них (билина “Ілля та Ідолище”). Усе це вказує на неоднозначність образу головного билинного героя, на складність шляхів його формування.

Отже, як бачимо, Ілля Муромець зовсім не виглядає “літературним ідеалом”, спеціально створеним лише для того, аби слугувати зразком для слухачів і відтіняти недоліки решти билинних персонажів. Здається імовірним, що якісь з притаманних билинному Іллі рис дійсно дісталися йому у спадок від його реального історичного прототипа (прототипів?).

В цій роботі ми не ставимо задачі з’ясувати хто міг бути історичним праобразом Іллі Муромця. Об’єктом нашого розгляду послугує тільки його прізвисько, яке, погодимось, є важливою складовою його образу і його, так би мовити, епічного іміджу.

Здавалося б, з цим не може бути якихось особливих проблем, адже билини чітко говорять, що Ілля народився в Муромській землі, конкретно в селі Карачарові (що дійсно є під містом Муромом), по місцю народження він і отримав своє прозвання. Однак, найдавніші відомі нам форми прізвиська билинного Іллі досить таки помітно відстають від звичного “Муромець”.

Вважається, що першу згадку про билинного Іллю містить датований 1574 роком лист литовського військового посадовця Філона Кміти Чорнобильського, який проходив службу в місті Орша (нині Білорусь), але, за деякими даними, був родом з України⁴. Серед адресованих колезі Кміти Остафію Воловичу з міста Тракаї скарг на буденну одноманітність служби міститься така фраза: *“Прийде час, коли буде потреба (послуг) Ілїи Муравленина (Ilii Murawlenina) і Соловія Будимировича, прийде час коли в нашії службі виникне потреба”*. З цих рядків дослідники роблять однозначний висновок, що, висловлюючи надію на потребу держави і суспільства в його воїнських послугах, Кміта, приводить алузію на епічних персонажів⁵.

Згадка імені Солов’я Будимировича – билинного персонажа, який, згідно тексту Кириши Данилова та деяких пізніших записів, вчасно прийшов на виручку до князя Володимира, не лишає сумніву в тому, що йдеться саме про героїв билин. Оскільки ж сумнівно, що в билинах міг фігурувати ще один Ілля крім “того самого” Муромця, виглядає очевидним (і це визнається всіма дослідниками), що під *Ілією Муравленином* слід розуміти саме персонажа краще нам відомого, як “Ілля Муромець”.

Наступна згадка походить з 1594 року і прив’язується до Києва, де проїздом на Запорізьку Січ побував посланець римського папи Еріх Лясота. До просторого опису своєї подорожі, Е.Лясота вмістив дуже цікаві згадки про Софійський собор, де, зокрема, зазначив: “У

ще одному з приділів (capella) церкви (св. Софії) знаходилась гробниця Елії Моровліна (Eliae Mogowlin), уславленого героя чи богатиря (bohater), про якого розповідають багато небилиць (fabeln)⁶.

Як бачимо, форма імені наведена Е.Лясотою майже збігається з формою відміченою К.Чорнобильським, що вказує на цілковиту достовірність прізвиська *Моровлин-Муравленін*. Треба думати, останнє досить широко побутувало у Подніпров'ї XVI ст. саме в якості прізвиська популярного епічного персонажа. Лясота прямо називає Елію Моровліна “богатирем”, слідуючи в цьому звичайній билинній нормі. Вказання на перебування (колись в минулому) станків “уславленого героя” у спеціальній каплиці біля церкви св. Софії знаходить аналогію в деяких варіантах билин з Поонежжя, які також вважають Іллю Муромця похованим у Києві поблизу церкви (нібито побудованої його коштом)⁷.

Отже, навряд чи є підстави сумніватись у тому, що Іліа Murawlenin він же Eliae Mogowlin є одним і тим самим персонажем з Іллею Муромцем. Натомість, незвичайна форма прізвиська і сам факт популярності персонажа на території литовського князівства, куди входив і Київ, вже в авторів перших праць, присвячених образу билинного Іллі, породжували сумнів у первинно муромській прив'язці цього персонажа і первинності форми прізвиська, утвореної, нібито, від назви “Муром”.

Цей сумнів збільшувався тим, що також і в російській глибинці були знайдені сліди вживання форми прізвиська билинного богатиря з –в- замість другого –м-: *Муровец*. Вже один з перших дослідників билин Орест Міллер відмітив форму імені “Илья *Муровец*”, що трапилась йому в епістолярній спадщині монаха Григорія Панікеєва (близько 1848 року)⁸.

В найранніших записах билинних сюжетів (XVII – XVIII ст.), що в основній масі походять з центральних і північних районів Росії, форма **Муромець**, щоправда, досить стійкою і зустрічається регулярно. Але і серед цих записів є один текст, де Іллю названо *Муровец*, а назву міста його народження подано як *Моров*. Текст датується XVIII ст., але може сягати більш раннього протографу⁹.

Ту ж саму, фактично, форму видатний дослідник давньої літератури і фольклору Александр Веселовський знайшов в нотатках іспанського мандрівника Луїса де Кастільйо, що відвідав Росію у 1788 - 1792 роках і відзначив збереження у росіян “романсів в редонділях” про давніх героїв (“гігантів”), зокрема, і з іменем Іліа Muravitz¹⁰. Заува-

жимо, що це спостереження Луїса де Кастильйо стосується, імовірно, не центральних регіонів, а північно-західних теренів Росії, зокрема, околиць Петербурга, де переважно проживав мандрівник.

Невдовзі форма з -в- - *Ила Мууровитса* – зустрілася тому ж А.Веселовському у створеній за мотивами билинного епосу фінській казці, записаній у XIX ст., але вельми архаїчній, сягаючій, на думку дослідника, досить ранніх контактів росіян з фіннами¹¹.

Форми прізвиська Іллі з -в- зафіксовані також серед казок про Іллю, записаних в Білорусі (прізвисько виглядає як *Мурывич*, місцем народження героя названо “горад Муров”)¹² і в Україні (*Илья Муравець*)¹³.

На початку XX ст. збирач билинного епосу А.Григорьев записав на Білому морі (в одному з *основних* районів поширення билинного епосу) низку билин, що також містять форми з -в- *Муровец*, *Муравець*¹⁴. Такі ж “*в-форми*” були пізніше відмічені в переказах з Пинежжя¹⁵, в зразках билинного епосу з Сибіру і Далекого Сходу¹⁶.

У вказаних місцевостях форми з -в- вживалися поряд з формами з -м-. Але відомі регіони, де наш герой був відомий виключно як *Муровец* (*Мурович*, *Муравиц*): тільки так він називається в піснях донських і терських (гребенських) козаків¹⁷. Зокрема, дослідник етнографії гребенських козаків М.Карпінський відмічав: “*Мне ни разу не приходилось слышать у гребенцов прозвища “Муромец”, а всегда “Илья Мурович”*”¹⁸.

Форма *Мурович* виступає виключно також в деяких важкодоступних районах Східного Сибіру (Іркутська обл.)¹⁹ і на Далекому Сході, зокрема, у пониззі ріки Індігірки²⁰.

Таким чином, маємо усі підстави констатувати, що, поступаючись формам на -м- за абсолютною кількістю фіксацій, варіанти прізвиська з -в- не поступаються їм за географією поширення, а за давністю переважають.

Цілком закономірно, що по мірі накопичення вказаних фактів, перед дослідниками билин все актуальніше поставало питання про первинність двох основних форм прізвиська головного епічного героя Русі *Муромець* або ж *Муровець* (*Муровлин*). Особливо гостра суперечка з цього приводу зав’язалася після появи 1889 року замітки Володимира Каллаша, який, зібравши відомі на той час факти вживання форм з -в-, висловив припущення, що первинно богатир Ілля вважався уродженцем не Мурому, а давньоруського міста Моровійськ (**Моровиѣскъ**, нині Морівськ) на Десні нижче Чернігова²¹. Численні

записи билин вказують на тісний зв'язок епічного Ілля з півднем – околицями Києва і Чернігова, що робить логічним пошук його коріння на півдні. Літописній назві *Моровійськ* мають відповідати засвідчені у деяких варіантах билин форми *Моров*, *Муров*, в якості назви рідного міста богатиря. Перевага *Моровійська* перед *Муромом* полягає і в тому, що, згідно тексту билини, Ілля подолав відстань між рідним місцем і Києвом за половину дня (між *заутренею* і *обіднею*).

Що стосується форми "*Муромець*", то вона, очевидно, виникла вже вторинно після переміщення епосу з півдня в центральні райони Росії, де незрозуміле "*Муровлин*" і "*Муровець*" було переосмислене під впливом назви міста *Мурома*.

Відповідаючи опонентам, які зауважили, що з таким же самим успіхом можна припускати вторинність перетворення *Муромець* на *Муровець* і *Муровлин*, В.Каллаш, зокрема, зазначив: "*Если наиболее древние известия согласно, но независимо друг от друга, дают иную форму имени, чем более поздние, то первую следует считать более близкой к первоначальной, чем вторую*"²².

Якщо вже упродовж 70 – 80-х років XIX ст. провідні билинознавці: О.Міллер, А.Веселовський, М.Дашкевич, М.Халанський - досить регулярно, але обережно висловлювались на користь первинності форм типу *Муровлин*, *Муровець*, то після заміток В.Каллаша, ціла плеяда дослідників рішуче переходить на бік визнання більшої давності "в-форм" і, відповідно, південної прив'язки витоків билинного Ілля.

Розвиваючи ідею В.Каллаша про *Морівськ*, Всеволод Міллер висловив припущення, що тема села *Карачова* в билинах, могла бути навіяна назвою міста *Карачев*, що знаходиться вище по Десні, так само як *Морівськ* було у XII – XIII ст. визначним центром Чернігівської землі²³. Учень В.Міллера, відомий збирач билин *Александр Марков* виявив у джерелах випадки помилкового вживання форми *Муромиеск* замість *Моровиеск*. На думку дослідника, фігурування в деяких билинах назви *Мурома* в ряду назв південних міст - *Київ*, *Чернігів*, *Путивль* – так само може означати вторинну заміну формою *Муром* первинного *Моров(иеск)*²⁴.

Таким чином богатир Ілля *Муромець* з північного прибульця у київському богатирстві *Володимира* перетворився у працях згаданих авторів на південноруського героя, земляка *Добрині*, *Потика*, *Дюка* та інших.

Звичайно, в означеній гіпотези знайшлося і чимало супротивників, які вважали форми прізвиська, що містять –в-, вторинними і помил-

ковими, продовжуючи триматись традиційного погляду на билинного Іллю, як на селянського сина з города Муром, села Карачарова²⁵.

Значно поколивав аргументи прибічників “в-форми” відомий київський філолог А.Соболевський, зазначивши, що в київському Синописі XVII ст. назва міста Муром представлена як *Муров* (так і в Густинському літописі). Ту ж помилку містить сербський текст XIV ст. (варіант “Життя Бориса і Гліба”), сягаючий імовірного південно-руського протографу. Отже, в Південній Русі вже досить рано виникла форма *Муров*, замінивши собою автентичну назву далекого північно-східного міста, яка послідовно зберігається у північноруських писемних пам’ятках²⁶. Отже, поширена помилка малознайомих з північною географією киян та інших мешканців південно-західної Русі і пояснить нам появу форм *Муровленин*, *Моровлин*. Наявність цих форм навряд чи може внести щось нове до уявлень про епічну біографію головного билинного героя.

Попри те, що мало хто з дослідників межі XIX – XX ст. визнав аргументи А.Соболевського безумовно слухними, та й сам їхній автор зовсім не наполягав на первинності “м-форми”, у 20 – 30-х роках минулого століття аргументи А.Веселовського, В.Каллаша, А.Маркова поступово забувалися і виходили з ужитку. Натомість трактування богатиря Іллі, як, насамперед, “муромського героя”, персонажа ростово-суздальського кола сказань, набуло рівня загальноприйнятої норми²⁷. “Моровійська гіпотеза”, якщо і згадувалася де-інде, то розглядалася, переважно, в критичному сенсі²⁸.

Нещодавно “Моровійська гіпотеза” була згадана і розглянута Сергієм Хведченею у його книзі про Іллю Муромця²⁹. Автор визнає, що у деяких аспектах версія народження Іллі в Моровійську виглядає навіть привабливішою за традиційну “Муромську версію”. І все ж таки, зваживши усі “за” і “проти”, автор схиляється на користь останньої, відзначивши, що “*на другому місці, що претендує на право називатися батьківщиною богатиря, стоїть українське місто Моровськ*”.

Слід погодитися з опонентами “моровійської гіпотези” у тому, що аргументів на її користь, крім певної співзвучності назви міста з прізвищем Муромця і його розташуванням поблизу *головних билинних міст* Києва та Чернігова, насправді небагато. Дійсно: весь контекст і пафос билини про “Першу поїздку Іллі” вказує на прибуття героя з віддаленої, відокремленої від Києва нехоженими лісами і топучими болотами (але все ж таки “руської”) землі. Незрозумілими би в разі прийняття “моровійської версії” ставали тема битви Іллі з ворожою

раттю під Черніговом “проїздом на Київ” і розповідь про його сутичку із “солов’їною заставою”, що містилась саме між Черніговом і Києвом (чи не в районі того ж Морівійська ?), яка призводить до очищення тривалий час перекритого загадковим ворогом шляху.

Але хиткість “Морівійської версії” не слід переносити на питання про первинність “в-форм” і “м-форми” прізвиська Іллі. В цьому разі “нетрадиційне” трактування виглядає якраз вельми аргументованим. Достатньо зважити на те, що практично усі провідні дослідники билинного епосу дореволюційної (до 1917 р.) доби – О.Міллер, А.Веселовський, М.Халанський, В.Міллер, А.Марков та ін. – схилилися на користь первинності “в-форм”. При цьому вони не могли мати якоїсь упередженості, адже майже усі були росіянами. Наведені ними аргументи ніхто насправді і не намагався спростовувати.

Звичайно, не можна не визнати і слушність зауваження А.Соболевського, про те, що Наддніпрянські форми типу *Моровлин, Муравленин, Муравич* можуть завдячувати місцевій специфіці вимови назви Мурома *Муров*, яка у свою чергу могла виникнути під впливом слів *мурований, муравлений* або ж *муравий* “зелений”, *мурава* “трава”. Однак південно- і західноруська специфіка не пояснить нам розповсюдженість “в-форм” у багатьох взаємовіддалених регіонах Росії – на Біломор’ї, на Пінезі, у козаків Дону й Терека, біля гирла Індігірки і в районі витоків Ангари. Навряд чи можливо пояснити появу і широку вживаність цих форм лише тільки помилкою у назві Мурома.

Більше того, якщо ми нанесемо на карту різновиди прізвиська Іллі Муромця, включно з найбільш ранніми фіксаціями, то побачимо, що форми на -в-, які зустрічаються: а) у Фінляндії, б) у Подніпров’ї (Білорусь, Україна), в) на Дону, г) на Терезі, д) у Східному Сибіру, е) на Далекому Сході, ж) на Білому морі - *оточують мало не замкнутим колом* область форм на -м-. Останні утворюють компактний ареал, що займає Центральну Росію, Поонежжя, приуральські та західносибірські області, частину Архангельського краю, де форми з -в- невідомі, або майже невідомі.

Перед нами, таким чином, відкривається яскравий випадок явища, відомого в ареальній лінгвістиці як прояв центрального й маргінального (периферійного) ареалів у поширенні варіантів назви (лексеми)³⁰. Більш архаїчна форма (в нашому випадку *Муровец(ь)*) розкидана по віддаленим і окраїнним (периферійним), щодо загального простору поширення слова, областям, виявляючи тенденцію до зникнення. Натомість новотвір займає компактний, неперервний ареал між цими

периферійними областями і виявляє тенденцію до витіснення і заміщення архаїчних форм тієї ж назви.

Відмічений перерозподіл в розміщенні форм прізвища *Муромець* і *Муровець* міг виникнути лише в тому випадку, якщо останнє не лише було більш давнім, а й *вживалося повсюдно*. Можемо констатувати, таким чином, що географія поширення варіантів імені билинного героя підтверджує висновки зроблені вже 120 років тому.

Виходячи з означеної географіної дистрибуції форм прізвища Іллі, маємо підстави вважати, що місцем зародження інновації *Муромець* замість *Муровець* і *Муровл(ен)ин* були, очевидно, області які знаходились у безпосередній близькості до Муром і Муромської землі. Звідси, починаючи з XVII століття (але не раніше, з огляду на добре збереження в-форм на Дні й Тереці), носії нової форми - і відповідно переробленої сюжетики – поширювались по різних напрямках, але переважно на північ і схід, що, власне, відповідає історично відомому колонізаційному руху великоруського селянства. Перемогу нової форми забезпечувала зрозумілість асоціативного рівняння: *руський богатир Муромець – руське місто Муром* (достатньо широко відоме), тоді як “в-форми” або нічого не говорили слухачеві XVII – XIX століть, або ж викликали асоціації, які погано вкладалися в уявлення про Іллю, як про щирого руського воїна, захисника рідної землі³¹.

Надавши, таким чином, перевагу давності форм Муровлин, Моровлин, Муровець, ми, зрозуміла річ, незапобіжно стикаємось з питанням про їхнє значення.

Про слабкість аргументів прив’язки Іллі до Моровійська, як місця його народження, вже сказано вище. На перший погляд, утворення *Моровлин, Муровленин* від Моров(іє)ськ виглядає правомочним: як *куряни* від *Куреськ, смол(ьн)яни* від *Смоленеськ* тощо. Однак, варто зауважити, що якщо вважати форму Еріха Лясоти *Могowlin* аутентично переданою, то вона вкаже нам не на відойконімне, а на відетнічне походження прізвища. Дійсно, суфікс *-ин* широко використовується в етніміах однини: *рус-ин, литв-ин, греч-ин, татар-ин, болгар-ин, печеніж-ин*, рівно як і в утворених на основі етнімів прізвищах: *Торчин, Козарин, Жидовин, Німчин* тощо, тоді як в позначенні мешканців (вихідців з) міст використовується завжди *-анин, -янин*: *киянин, галичанин, смол(ьн)янин, ладожанин, варшавянин*. Не спостерігаючи *-ин* у відойконімних утвореннях, знаходимо натомість *-анин, -янин (-енин)* у відетнічних формах однини: *сівер-янин, черкешенин,*

Козар-енин, з огляду на що виступання Моровл-ин поряд з Муравленин виглядає правомірним.

Виступання *Муровець* (*Муравець*) поряд з *Моровлин*, *Муравленин* теж вкладається в імовірність відтотожнення походження прізвиська: порівняймо *угрин* і *угорець*, польське *Dupin* – мешканець Данії (в літописах *Доньская земля, Донь*)³² і сучасне українське *данець*, літописне *а(н)гляне* - звідки форма однини була би *англянин* - і *англісьць*.

С.Хведченя розглядає у своїй книзі ще одну версію походження прізвиська билинного Іллі – від історичної області, колись потужної слов'янської держави Моравії³³.

Никонівський літопис та деякі інші літописні списки знають форму *моравляне, моровляне* в якості позначення мешканців цієї країни. Зокрема в розповіді про розселення слов'ян: “**седоша на реце именем Морави... и прозвашася Моравляне...**”. В польських весільних піснях засвідчені форми *Murawiec, Murzawiec* (імовірно від *Моравія, Морави* ?), як позначення одного з учасників обряду³⁴. Додамо до цього, що в писемних пам'ятках XV – XVII ст. замість *Моравія* часом фігурує форма *Муравія*. Таким чином, відомі нам історичні варіанти назви моравців-морован фактично збігаються з варіантами прізвиська Іллі: *Моровлин, Муравленин, Муравець*.

Проте, власне билинний матеріал і взагалі усі наші дані про билинного персонажа Іллю не дають нам підстав вважати, що найсильніший руський богатир міг бути за походженням моравцем, мати західнослов'янське чи взагалі *неруське* коріння. Так само писемні пам'ятки давньоруських часів не дають певних вказань на перебування на Русі вихідців з Моравії і не згадують осіб з прізвиском, утвореним від назви цієї країни. Вочевидь для далекосяжних висновків одного тільки прізвиська недостатньо.

Але існувала ще одна країна (земля і народ), назва якої дуже подібна до *Морави, Моравія*, і при цьому ця земля *не знаходилась поза межами давньоруської держави*.

Насамперед мається на увазі відома з новгородського літописання область (“волость”) *Морева* (вар. *Марева, Морави*) південніше оз. Ільмень біля однойменної річки. В прилеглих місцевостях відомі також села *Моровино, Мереве, Моревское*, місто *Моравин*, в літописанні згадується також *Руси-Морева* і т. п.³⁵ Імовірно усі ці назви, що згадуються починаючи з XIII – XIV ст., слід співставляти з відомою етнічною назвою *морева* (вар. *морова, морави*), яку деякі літописні списки наводять в переліку північних данників Русі: “...и данн ем-

люще на Чюди... на Веси, на Муромѣ, на Черемисѣ, на Перми, на Печерѣ,... на Земиголѣ, на Корси, на Моравѣ, на Неломи, на Либи”³⁶. В ряді списків на місці *морав*, *морева* фігурує *нерева*, *не-рорма*, з якою пов’язують назву Неревського кінця - одного з районів давнього Новгороду. Звідси деякі дослідники роблять висновок про те, що морова-морева і нерева-неорорма є варіантами назви однієї й тієї етнічної групи фінно-угорського походження, що проживала безпосередньо на теренах Новгородської землі³⁷.

Зібравши усі відомі дані про мореву-морову-нереву і зіставивши їх з археологічними даними, петербурзький дослідник Д.А.Мачинський дійшов висновку, що носії означеного етноніму вже у VI – IX ст. займали досить значну територію в південній частині майбутньої Новгородської землі. Рано увійшовши до політичних і соціальних структур Новгородського князівства, морова-нерева на XII – XIII ст., імовірно, вже повністю розчинилася в його слов’яномовному середовищі, лишивши своє ім’я в ряді місцевих топонімів. Але у IX – X ст. морова-нерева мала становити суттєвий етнополітичний чинник в регіоні, про що свідчить розміщення цього племені на річкових шляхах і волоках, що вели до басейнів Дніпра і Волги, фігурування назви *Неревской конец* нарівні зі *Славенский конец* у Новгороді (при тому, що, за літописами, Новгород – місто племені словен), а також прізвисько *Неревин* (пор. *Моровлин!*), що зустрічається в ряді новгородських документів³⁸.

Враховуючи тісні зв’язки, що об’єднували Київ і Новгород упродовж усього періоду існування Даньоруської держави, і, особливо, у IX – XI століттях, виглядає цілком вірогідним, що вихідець з новгородської землі, осівши у Києві (пор. *двор Чюдин*, відмічений у Києві Нестором-літописцем), уславився тут як непересічний полководець і політичний діяч і запам’ятався під прізвиськом, яке вказувало на його етнічне коріння.

На підтвердження висунутої тут гіпотези, можемо навести свідчення одного іноземного джерела, досить відомого в науковій літературі, але недостатньо ще вивченого.

Обґрунтовуючи давність і непересічне значення фінно-угорського племені морови-нереву в історії Новгородської землі, Д.Мачинський обережно співставляє його назву із загадковою назвою *моровват*, приведеною в унікальному перському географічному творі кінця X століття “Худуд-ал-Алам”³⁹. Анонімний автор твору, спираючись на інших східні джерела IX – початку X століть, досить детально описує

народи Східної Європи. При описі Русі (“русів”) міститься наступна фраза: “Серед них (русів) є група (плем’я?) із мороват” (інший варіант перекладу: “В одному з їхніх (русів) племен перебувають мурват (мурават)”)40.

Припущення про те, що загадкові моров(в)ат можуть бути тотожні фінно-угорським групам півночі Русі, насамперед згаданій вище *морові-нереві*, виглядає цілком слушним, адже фінські племена чудь, весь, меря, згідно літописів беруть активну участь у політичних подіях IX – початку X століть, входять до складу дружини Олега в його походах на Київ і Царгород. В розповіді про вокняжіння Олега у Києві 882 року автор “Повісті минулих літ” зазначає: “**И бѣша у него варязи и словѣни и прочи прозвашася русью**” - під “прочими” тут слід розуміти у першу чергу представників фінських (чудських) племен, міцно з’єднаних в єдиний етнополітичний альянс з новгородськими словенами і кривичами.

Можна сказати, що свідчення перського Аноніма і літопису в даному разі майже тотожні, адже після слів “серед них (русів) є група з мороват”, в “Худуд...” трохи нижче зазначено: “серед них (русів) є (також) група сакаліба (слов’ян)...”41. Враховуючи, що під власне “русами”, автори східних джерел IX – X розуміли, насамперед, норманів (= варягів літопису), можемо констатувати, що джерело називає нам фактично ті самі три основні етномовні складові “русів”, що про них йдеться і в літописанні. Назва “мороват” (= літописна *морова* ?) виступає тут, вірогідно, у якості загального позначення фінно-угорського компоненту русів, аналогічно до літописного *чудь*. Останнє має вказувати на дійсно непересічне місце морови-нереві в ранній історії Русі.

Пропонуючи, таким чином, ще одну версію пояснення походження прізвища билинного Іллі, не можемо відкидати повністю “Моровійську гіпотезу”. Не виключено, що і “Моравський напрямок пошуків” теж заслуговує на подальшу увагу. Але маємо констатувати з цілковитою певністю: форми *Моровлин-Муравленин-Муровець* є давнішими від *Мурамець* і, очевидно, ближчими до первинної форми прізвища головного билинного героя.

¹ Майков Л. О былинах Владимирова цикла. – Спб., 1863. *Халанский М.* Великорусские былины киевского цикла. – Варшава, 1885. *Миллер В.Ф.* Очерки истории русской народной словесности. – Т.І. – М., 1897, Т. II. – М., 1910, Т. III. – М., 1924. *Грушевський М.* Історія української літератури. – Т.IV. Кн.1.– К.,1994. *Плисецкий М.М.* Историзм русских былин. – М., 1962. *Рыбаков Б.А.*

Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи. – М., 1963. *Азбелев С.Н.* Историзм былин и специфика фольклора. – Л., 1982.

² *Лященко А. И.* Былина о Соловье Будимировиче и сага о Гаральде // Сборник в честь профессора А.Н.Малеина. – Т. II. – М., 1922. – С. 94 – 136. *Лященко А.* Былина о Дюке Степановиче // Известия отделения русского языка и словесности АН СССР 1925 года – Т. XXX. – Л., 1926. – С. 45 – 142; *Смолицкий В.Г.* Былина о Дунае // Славянский фольклор и историческая действительность. – М., 1965. – С. 109 – 131.

³ Див. збірники былин: Древние российские стихотворения, собранные Киршею Даниловым. – М. - Л., 1958; Песни собранные П.В.Киреевским. Изданы Обществом любителей русской словесности. – М., 1860 – 1862. – ТТ. I – IV; Песни собранные П.Н.Рыбниковым. Изд. 3-е. – ТТ. 1 – 2. – Петрозаводск, 1989; Онежские былины, записанные А.Ф.Гильфердингом летом 1871 г. Изд. 4-е. – ТТ. 1-3. – М.-Л., 1949 – 1951; Беломорские былины, записанные А.В.Марковым. – М., 1901; Онежские былины. Сост. Ю.М. Соколов, В.И. Чичеров. – М., 1948; Былины Севера. Сост. А.М. Астахова. – Т. I. – М. – Л., 1938, Т. II. – М. – Л. 1951; Былины Сибири. Сост. В. Сидельников – Томск., 1968; Былины в 25 томах. Под ред. А.А. Горелова. – ТТ. 1 – 5. – СПб. – М., 2001 – 2006.

⁴ *Левченко М.* Казки та оповідання з Поділля в записках 1850-60-х років. – Вип. 1-2. – К., 1928. – С. 280.

⁵ *Веселовский А.Н.* Южно-русские былины. I – II. – СПб., 1881. – С. 61 – 64; *Лобода А.М.* Русский богатырский эпос (опыт критического библиографического обзора). – К., 1896. – С. 14 – 15; *Миллер В.Ф.* Очерки истории русской народной словесности. – Т. I. – М., 1897. – С. 397 – 401; *Хведченя С.* Илья Муромец. Святой богатырь. – К., 2005. – С. 63 – 64.

⁶ Дневник Эриха Ляссоты из Стеблева // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Под ред. В.Антоновича. – Вып.1.– К.,1890. – С. 157. Див. також: *Миллер О.* Илья Муромец и богатырство киевское. – СПб.,1869. – С. 800; *Хведченя С.* Илья Муромец... – С. 68 – 72.

⁷ Онежские былины, записанные А.Ф.Гильфердингом...– Т.III.- № 221 (2-е вид., с. 150).

⁸ *Миллер О.* Илья Муромец... – С. 261.

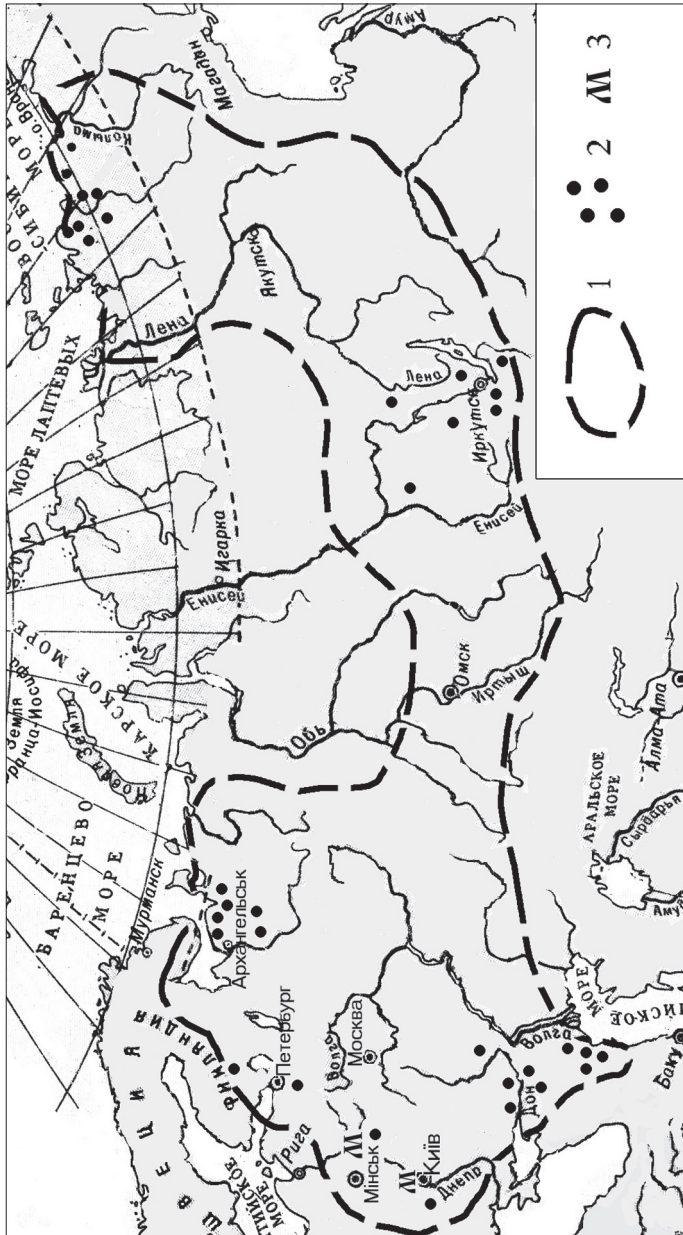
⁹ Былины в записях и пересказах XVII – XVIII веков. Сост. А.М.Астахова, В.В.Митрофанова. – М., 1960. – С. 79 – 81.

¹⁰ *Веселовский А.Н.* Исполин Илья Муромец у Луиса де Кастильо // Журнал Министерства народного просвещения. – Апрель, 1883. – С. 216 – 220.

¹¹ *Веселовский А.Н.* Мелкие заметки к былинам. // Журнал Министерства народного просвещения. – Март, 1890. – С. 7 – 10.

- 12 *Миллер В.Ф.* Очерки истории... - С. 378.
- 13 Українські записи Порфірія Мартиновича. – К., 1906. – С. 242 – 247.
- 14 Архангельские былины и исторические песни, собранные А.Д. Григорьевым в 1899 – 1901 гг. – Т. I. – СПб., 1904. - №№ 75 – 77, 102, 117, 119, 144 и проч.
- 15 Пинежские сказки. Собраны и записаны Г.Я. Симиной. – Архангельск, 1975. - С. 181 – 183.
- 16 Былины Сибири. Сост. В. Сидельников – Томск., 1968. – №№ 58, 80, 81, 110.
- 17 Песни гребенских казаков. Сост. Путилов Б.Н. – Грозный, 1946. *Листонадод А.М.* Былинно-песенное творчество Дона. – Ростов-на-Дону, 1948.
- 18 *Карпинский М.* Старинные песни гребенских казаков. - Ставрополь, 1897. – С. 22.
- 19 *Копержинский К.А.* Былины Восточной Сибири // Русский фольклор. - Вып. 2. - 1957. – С. 246 – 250.
- 20 *Шуб Т.А.* Былины русских старожилов низовьев р. Индигирки // Русский фольклор. - Вып. 1. - 1956. – С. 220, 227.
- 21 *Каллаш В.В.* К вопросу о прозвании Ильи Муромца // Этнографическое обозрение. – 1889. – №. 3. – С. 204 - 205, 1890. – №. 2. – С. 248 – 252.
- 22 Этнографическое обозрение. – 1890. – №. 2. – С. 250.
- 23 *Миллер В.* Экскурсы в область русского народного эпоса. – М., 1892. – С. 181 – 190.
- 24 *Марков А.В.* К вопросу о прозвище Ильи Муромца // Этнографическое обозрение. – 1900. – №. 1. – С. 159 – 161.
- 25 *Иловайский Д. И.* Богатырь-казак Илья Муромец как историческое лицо // Русский архив. – 1893. – Кн. 2. – С. 38 – 39.
- 26 *Соболевский А.И.* К вопросу о прозвище былинного Ильи // Этнографическое обозрение. – 1890. – №. 3. – С. 230 – 231.
- 27 Пор., зокрема: *Пропт В.А.* Русский героический эпос. – Л., 1958. – С. 243 – 257; *Рыбаков Б.А.* Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи. – М., 1963. – С. 72 – 75; *Аникин В.П.* Русский богатырский эпос. – М., 1964. – С. 81 – 87 і далі.
- 28 *Астахова А.М.* Илья Муромец в русском эпосе // Илья Муромец – М.-Л., 1958. – С. 409 – 410.
- 29 *Хведченя С.* Илья Муромец. Святой богатырь. – К., 2005. – С. 121 – 127.
- 30 Пор., зокрема: *Порциг В.* Членение индоевропейской языковой области. – М., 2003 (Пер с нем., 2-е изд.). – С. 87.
- 31 Зокрема, форми *Моров(л)ин*, *Моровец* могли викликати асоціацію з *моровица* “морова пошесть”, “епідемія”, *Муровлин* – з *моровель*, *муравель* – давня форма слова *муравей* або з *муравий* “зелений” і т. ін.

- 32 *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка. – Т. II: “Дания”.
 33 *Хведченя С.* Илья Муромец... – С. 125 – 127.
 34 *Каллаш В.В.* К вопросу...// Этнографическое обозрение. – 1890. – №.2. – С. 251 – 252.
 35 *Мачинский Д.А.* Этносоциальные и этнокультурные процессы в Северной Руси (период зарождения древнерусской народности) // Русский Север: проблемы этнокультурной истории, этнографии, фольклористики. – Ленинград, 1986. – С. 10 – 11.
 36 *Гиляров Ф.* Предания русской начальной летописи. – М., 1878. – С. 77.
 37 *Мачинский Д.А.* Этносоциальные... – С. 7 – 11.
 38 Там само. – С. 9 – 13.
 39 Там само. – С. 28.
 40 *Бартольд В.В.* Введение / Худуд-ал-Алем. Рукопись Туманского. Л., 1930. – С. 28 – 29. *Новосельцев А.П.* Восточные источники о славянах и Руси VI – IX вв. // Древнерусское государство и его международное значение. – М., 1965. – С. 399.
 41 *Новосельцев А.П.* Восточные источники... – С. 399.

Поширення билінного епосу і розподіл форми прізвиська Іллі Муромця

1 – загальний ареал поширення билінного епосу XIX – поч. XX ст. (включно з казками на билінні сюжети) – приблизно відповідає поширенню прізвиська “Муромець”; 2 – фіксації прізвиська “Муровець”, “Мурович”; 3 – фіксації прізвиська “Муравленін” (1574 р.) і “Муровлін” (1594 р.)

ОСНОВОПОЛОЖНИК ГРЕЦЬКОЇ ХРИСТИЯНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ – ЄВСЕВІЙ КЕСАРІЙСЬКИЙ

У статті розглядається життя і творчість видатного грецько-церковного історика Євсевія Кесарійського. Проаналізовано основні віхи його життєвого шляху; розглянуто головні праці дослідника; показана його позиція стосовно однієї з найбільших суперечок християнського світу – аріанства.

Кесарійського єпископа Євсевія (бл. 260-339 рр.) дослідники цілком справедливо називають батьком християнської історіографії¹. Ф. Вінкельман, характеризуючи значення його творчості, зазначив: “Спеціальний узагальнений церковно-історичний опис, ініційований палестинським греком Євсевієм, залишився, перш за все, грецьким феноменом і знайшов тут (на Сході) своїх кращих представників. Рідкісні церковно-історичні праці іншими мовами з’явилися тільки завдяки грецькому впливу”².

Постать Євсевія Кесарійського завжди привертала до себе увагу істориків. Так, ще у V ст. візантійський церковний історик Ермій Созомен Схоластик написав про Євсевія, що він надзвичайно вчена людина, знавець як божественних писань, так і грецьких поетів та істориків³. Видатний знавець візантійської історіографії Гельцер називає Євсевія церковним вчителем, ерудитом та багатогранним вченим⁴.

В російській історіографії дослідженням життя і творчості Євсевія займався видатний історик, професор Московського університету О. П. Лебедев, котрий у своїй праці «Церковная историография в главных ее представителях с IV века по XX» досить повно розкрив життєвий та науковий шлях вченого, дав чіткий аналіз його робіт⁵. В сучасній історичній науці зберігається тенденція до виявлення зацікавленості церковною історіографією взагалі і постаттю Євсевія Кесарійського зокрема. Так, 2006 р. вийшла монографія російської дослідниці І. В. Ващевої⁶, присвячена життєвому і творчому шляху вченого.

Євсевій походив з Кесарії Палестинської (звідси і його прізвище Кесарійський). Найближчим другом, соратником і вчителем майбут-

нього історика став пресвітер Кесарійської церкви Памфіл, який відомий в історії як засновник та упорядник церковної бібліотеки в м. Кесарії. Вплив Памфіла на духовний та інтелектуальний розвиток особистості Євсевія був настільки великий, що останній приєднав після смерті свого друга його ім'я до свого на знак глибокої поваги і вдячності⁷.

Дружба Памфіла і Євсевія головним чином ґрунтувалася на однаковому захопленні науковим християнством. Про це свідчить їх спільна робота над збиранням і систематизацією творів Оригена та інших ранньохристиянських авторів для Кесарійської бібліотеки. Ідентифікуючи і корегуючи рукописи, готуючи довідкові посібники, до яких можна віднести твори Євсевія “Хроніка”⁸ та “Ономастикон”, він під впливом Памфіла поступово став не просто архіваріусом, а архіваріусом-дослідником. Маючи такого наставника як Памфіл, Євсевій отримав належну освіту, яка дала йому можливість стати найвідомішим церковним істориком християнського світу.

Досить спокійне і безтурботне життя Євсевія закінчилося на початку IV ст., коли едиктом імператора Діоклетіана 303 р. було розпочато серію жорстоких антихристиянських гонінь⁹. Історик на власному досвіді пережив усі жахи переслідувань християн за період правління Діоклетіана та його наступників. Так, Євсевія було заарештовано і ув'язнено в Палестині через відкрите сповідання християнства¹⁰.

З кінця 307 р. до початку 310 р. Євсевій розділяв тюремне ув'язнення в Кесарії з Памфілом, працюючи разом з ним над “Апологією Оригена”. Саме там майбутній церковний історик побачив і болісно пережив мученицьку смерть свого вчителя і наставника. Після смерті Памфіла Євсевій змушений був виїхати з Кесарії та поневірятися різними країнами, шукаючи безпечного і спокійного життя¹¹.

Припинення гонінь дозволило істориком переїхати до Тіру Фінікійського. Там він затоваришував з місцевим єпископом Павліном, котрий, очевидно, і рукопоکлав його близько 313 р. у сан настоятеля Кесарійської Церкви. Є підстави вважати, що попередник Євсевія зрікся віри, тому на долю історика випало нелегке завдання відновити дезорганізовану християнську общину в Кесарії¹². Здобувши сан Кесарійського єпископа, Євсевій взяв участь у христологічній суперечці, спричиненій вченням Арія.

Серед тих майже двадцяти єпископів, котрі підтримували Арія, особливо помітними були Євсевій Нікомедійський, Феогніс Нікейський, Маріс Халкедонський¹³, Феона Мармарикський, Секунд Пто-

лемаїдський, Митрофан Ефеський, Павлін Тіррський¹⁴. Деякі дослідники вважають Євсевія безумовним прибічником Арія¹⁵, в той час як інші піддають цю думку сумніву¹⁶. Ми вважаємо, що Євсевій належав до проаріанської партії з самого початку “аріанської суперечки”. Однак, така позиція придворного історика, на нашу думку, не виражає його політичні погляди. Євсевій не був втягнутий в інтриги Александрійської Церкви. Він абсолютно свідомо прийняв аріанство як близьку йому по духу філософську християнську доктрину.

Кесарійський єпископ завжди рагував за єдність в Церкві¹⁷. Він сприймав два опозиційні вчення як рівноправні течії християнства, не вбачаючи в аріанстві ересі. На нашу думку, скликання Нікейського собору сприймалося ним як шанс примирити обидві сторони конфлікту і не допустити розколу в Церкві. Однак у своїх творах Євсевій подає лише факти та основний хід соборних засідань, намагаючись уникати суперечливих питань, пов'язаних з «аріанською суперечкою»¹⁸. Аріанські тенденції простежуються у двох основних працях Євсевія Кесарійського – «Церковній історії» та у «Житті Константина». Незважаючи на свої симпатії до аріанства, історик намагається бути об'єктивним і неупередженим автором. Його толерантність по відношенню до проафанасіанської партії зумовлена, на наш погляд, прагненням миру і злагоди у церковних справах.

Євсевій Кесарійський став впливати на імператора Константина майже з самого початку утвердження останнього на престолі об'єднаної імперії (близько 323 р.) Цей вплив був настільки сильним і тривалим, що Євсевія ще за життя стали називати придворним істориком, а в подальшому ще й історіографом епохи Константина. Ймовірно, і лояльність імператора до аріан на початковому етапі роботи Нікейського собору була продиктована впливом поглядів Євсевія. Константин ще не надто добре розбирався у всіх тонкощах церковних питань, щоб мати своє власне судження з цієї проблеми. Він звик довіряти своїм впливовим радникам та приближеним особам. А серед них, як відомо, згоди теж не було. Так, Осій Кордубський підтримував Александра, а Євсевій Кесарійський і Нікомедійський єпископ Євсевій – Арія. Звідси випливає і деяка невпевненість у заявах, а потім і діях імператора.

Довіра Константина до Євсевія багато в чому була продиктована особистісними якостями історика. Він умів промовчати, улестити і підхвалити у тих ситуаціях, де це було потрібно. Однак саме через це вміння Євсевія на свій розсуд розставляти акценти, нам лишилися не

відомими деякі сторінки життєдіяльності імператора. Зокрема, правдиві факти перетворення християнства на державну релігію. А багато з того, про що писав придворний історик, піддається сумніву через необ'єктивність і заангажованість автора. Замість правдивого портрета Константина Євсевій створив ідола, ікону.

Коли за підтримку проаріанської партії Євсевія було засуджено Антіохійським синодом у 324 р., на Нікейському соборі 325 р. його реабілітовано завдяки прихильності імператора Константина. Однак, незважаючи на усі свої спроби пом'якшити соборну постанову проти Арія, Євсевій все ж таки поставив підпис під Нікейським символом.

Після цього собору історик став одним з найвпливовіших єпископів імперії. Помірна позиція Євсевія в “аріанській суперечці” забезпечила йому підтримку імператорського двору у суперництві з патріархами Антіохії та Александрії. Так, його прихильникам вдалось домогтися усунення з посади у 330 р. Євстафія Антіохійського, а в 335 р. – Афанасія Александрійського. Свій авторитет при дворі Євсевій зберіг і після смерті Константина у 337 р., переживши імператора на два роки.

Перу Євсевія належать багато різних творів, які можна класифікувати як апологетичні, історичні, біблійно-екзегетичні та догматично-полемічні. До перших відносяться наступні: “Приготування до Євангелія”¹⁹, “Доказ на користь Євангелія”²⁰ “Проти Ієрокла”²¹. До історичних творів дослідника належать “Історія палестинських мучеників”²², Похвала Константину²³, “Хроніка”²⁴ тощо. Однак найбільш популярними і значимими для дослідження розвитку християнської церкви є дві його історичні праці – “Церковна історія”²⁵ та “Життя Константина”²⁶. Серед біблійних творів помітно виділяється “Ономастикон”²⁷, з екзегетичних праць збереглося лише пояснення кількох псалмів. До догматичних книг автора належить трактат “Проти Маркелла”²⁸, спрямований проти антиаріанського твору Анкірського єпископа Маркела, що побачив світ 335 року.

Одну з основних праць Євсевія становить “Церковна історія”. Вона створювалася протягом багатьох років і остаточно була завершена між 323 р. і 325 р.²⁹. Очевидним є те, що робота закінчена не раніше 323 р.³⁰, адже у 10-й книзі автор повідомляє, що імператор Константин перебував у стані війни з Ліцинієм і останній перестав співчувати християнам³¹. Свідченням того, що твір був написаний не пізніше 325 р., є відсутність згадок про Нікейський собор. Це говорить про те, що роботу було завершено ще до його початку.

“Церковна історія” охоплює період від появи християнства до смерті Константина 337 р. Текст збагачений фактичним матеріалом і доведений до 325 р. Твір написаний грецькою мовою і складається з 10 книг, кожна з яких має кілька глав. Матеріал присвячений, в основному, історії Східної Церкви і в ньому дуже мало приділено уваги церковному життю в Західній частині імперії. Це, на думку автора, пояснюється тим, що дослідник не достатньо володів латиною, якою подана вся інформація щодо Заходу³².

Праця Євсевія – цінне джерело для вивчення антихристиянського гоніння за часів правління Діоклетіана та його наступників. Очевидець і безпосередній учасник сумнозвісних подій, Євсевій першим серед церковних істориків подає відносно достовірні та реальні факти вищезгаданих процесів³³. Наступні історики і хроністи використовували його праці та продовжили його роботу. Завдяки широкій обізнаності автора, “Церковна історія”, окрім легендарних елементів, складає основу наших знань з історії ранньої християнської Церкви. Західному світові даний твір став відомим у латинському перекладі Руфіна Аквілейського, зробленому близько 400 р. Перекладач продовжив текст Євсевія до 395 р.

Твір Євсевія був і залишається унікальним історичним джерелом для вивчення багатьох проблем християнської церковної та римської світської історії. Незважаючи на певні недоліки та деякі неточності у викладі фактичного матеріалу, він став одним з основних джерел для дослідження подій, що відбувалися на Сході Римської імперії на початку IV ст.³⁴.

Іншим важливим для висвітлення епохи імператора Константина джерелом є праця Євсевія “Життя Константина”. Першу частину твору можна ідентифікувати як панегірик імператору Константину Великому. У наступних розділах розглянуто розвиток “аріанської суперечки”, мелетіанський розкол, детально описується Нікейський собор. Особливість цього джерела полягає в тому, що автор, поряд із панегіричними і легендарними оповідями, наводить документи та офіційні акти, нічого не змінюючи в їх текстах.

У своїх працях Євсевій проявив себе як хроніст і політолог, богослов і філософ, екзегет і філолог, бібліофіл і географ. Його закономірно вважають основоположником церковної історіографії. Твори Євсевія Кесарійського – в грецькому оригіналі, у вірменському перекладі для Сходу імперії і в латинських перекладах з хронологічним продовженням для Заходу імперії – стали першими оригінальними і

найбільш інформативними роботами широко розвинутої у IV-VI ст. християнської історіографії.

Незважаючи на суперечливі оцінки особистісних переконань Євсевія та його неоднозначного і подекуди упередженого трактування історичних фактів та подій, він залишається одним з найсвітліших дослідників християнського світу. Саме Євсевій був першим істориком, котрий спромігся на написання історії, що усебічно висвітлює життя християнства за досить великий і насичений важливими подіями проміжок часу. Такі видатні його твори як «Церковна історія», «Життя Константина» та інших праці, вкрай важливих для вивчення історії зародження і становлення Візантії – першої християнської імперії.

¹ Drake H.A. In Praise of Constantine. A Historical study and new translation of Eusebius Tricennial Orations // University of California Publications: Classical Studies, vol. 15, – Berkle, 1975. – P. 4; Кривушин И.В. Ранневизантийская церковная историография. – Санкт-Петербург: Алетейя, 1998. – С. 8-10; Лебедев А.П. Церковная историография в главных её представителях с IV до XX в. / Под ред. М. А. Морозова – Санкт-Петербург: Алетейя, 2001. – С. 27.

² Winkelmann F. Die Kichengeschichtswerke im ostromischen Reich // Byzantinoslavika. – Vol. 37. – 1976. – S. 184.

³ Sozomen. I, 1; Ekklesiastikes historias: Eusebiou tou Pamphilou, episkopou kaisareias tes palaistines biblia i, tou autou eis ton bion tou makariou Konstantinou basileos logoi e, Sokratis Scholastikou biblia Z, Theodoritou episkopou Kyrou biblia e, eklogon apo tes ekklesiastikes historias Theodorou biblia b, Hermeiou Sozomenou Salameniou biblia th, Euagriou Scholastikou ekklesiastikes historias biblia s = Ecclesiasticae historiae : Eusebii Pamphili lib. X, eiusdem de vita Constantini lib. V, Socratis lib. VII, Theodoriti episcopi Cyrensis lib. V, collectaneorum ex historia eccles. Theodori Lectoris lib. II, Hermii Sozomeni lib. IX, Euagrii lib. VI. Lutetiae Parisiorum: Ex officina Roberti Stephani. – 1544. – 353 p.

⁴ Gelzer. Julius Africanus und die Bysantin. – Chronographie. – Theil II, Abtheil. I. - Leipzig, 1885. - S. 23.

⁵ Лебедев А.П. Церковная историография в главных её представителях с IV до XX в. / Под ред. М. А. Морозова – СПб: Алетейя, 2001. – С. 26-98.

⁶ Ващева И. В. Евсевий Кесарийский и становление раннесредневекового историзма. – СПб.: Алетейя, 2006.

⁷ В історичній традиції за Євсевієм закріпилися обидва прізвиська – Євсевій Кесарійський і Євсевій Памфіл. Хоча найчастіше його іменують просто Євсевієм. Ми схилиємося до останнього варіанту іменування історика. – Авт.

8 Euseb. *Chronicon* / Ed. A. Schone. *Eusebi chroniconum canonum quae supersunt*. – 2 vols. – Berlin: Weidmann, 1875. – 286 p.

9 Euseb. H.E., VIII. 2.4; Лебедев А.П. Эпоха гонений на христиан и утверждение христианства в греко-римском мире при Константине Великом. – Москва: Церковно-историческая библиотека, 1997. – С. 146.; Буркхард Я. Век Константина Великого. – Москва: Центрполиграф, 2003. – С. 238.

10 Euseb. H.E., VIII. 7-9.

11 Там само.

12 Lowlor H.L., Oulton J.E.L. *Eusebius Bishop Of Caesarea: The Ecclesiastical History And The Martyrs Of Palestine*. – London, 1928. – Vol. 2. – P. 263; Chesnut G.F. *The First Christian Histories: Eusebius, Socrates, Sozomen, Teodoret And Evagrius*. Second edition / Macon (Ga), 1986. – N. 28 – P. 122.

13 Socrat. H.E., I, 8.

14 Theod. H.E., I, 4.

15 Williams G.H. *Christology and Church*. – State Relations in the Fourth century // *Church History*. – Vol. 20. – 1951. – P. 3-26; Аверинцев С.С. Порядок космоса и порядок истории в мировоззрении раннего средневековья (Общие замечания) // *Античность и Византия* / Под ред. Л.Н. Фрейберг. – Москва: Наука, 1975. – С. 274-275; Кривушин И.В. *Ранневизантийская церковная историография*. – Санкт-Петербург: Алетейя, 1998. – С. 10.

16 Chesnut G.F. *The First Christian Histories: Eusebius, Socrates, Sozomen, Teodoret And Evagrius*. Second edition / Macon (Ga), 1986. – P. 159.

17 Drake H.A. *In Praise of Constantine. A Historical study and new translation of Eusebius Tricennial Orations* // *University of California Publications: Classical Studies*, vol. 15, – Berkle, 1975. – P. 7.

18 О. Терновский, С. Терновский. *Грековосточная Церков в период Вселенских соборов. Чтения по церковной истории Византии от императора Константина Великого до императрицы Феодоры (312-842)*. – Киев, 1883. – С. 21.

19 Euseb. *Praeparatio evangelica* / Ed. K. Mras, *Eusebius Werke*. – Band 8: *Die Praeparatio evangelica*. – Berlin: Akademie-Verlag, 1954. – 239 p.

20 Euseb. *Dimostrazione evangelica* / Eusebio di Cesarea; introduzione, traduzione e note di Paolo Carrara. – Milano: Paoline Editoriale Libri, 2000. – 343 p.

21 Euseb. *Contra Hieroclem* / Ed. C.L. Kayser, *Flavii Philostrati opera*. – Vol. 1. – Leipzig: Teubner, 1870. – 369-413 pp.

22 Euseb. *De martyribus Palaestinae* / Ed. G. Bardy. *Eusebe Cesaree. Histoire ecclesiastique*. – Vol. 3. – Paris: Cerf, 1958. – 319 p.

23 Euseb. *De laudibus Constantini* / Ed. I.A. Heikel. *Eusebius Werke*. – Vol. 1. *Die griechischen christlichen Schriftsteller 7*. – Leipzig: Hinrichs, 1902. – 195-259 pp.

МІСЬКА ГЕРАЛЬДИКА ХОЛМСЬКОЇ ТА БЕЛЗЬКОЇ ЗЕМЕЛЬ XV–XVIII СТ.

Вивчення міської геральдики Західної Волині, терени якої наприкінці XIV ст. опинилися під контролем польських королів (Холмська земля) та мазовецьких князів (Белзька земля), дотепер перебуває на узбіччі наукових інтересів істориків-геральдистів. Подібний стан речей пояснюється тією обставиною, що територію цих земель розрізав сучасний україно-польський державний кордон, внаслідок чого більша частина західно-волинських земель перебуває сьогодні в складі Польщі.

Оскільки сучасні українські науковці, як правило, обмежуються вивченням геральдичної спадщини лише тих теренів, які входять безпосередньо до складу теперішньої Української держави¹, а польські колеги, в першу чергу, ставлять за мету дослідження геральдичних пам'яток власне польських земель, то геральдика колишніх руських земель Корони Польської², територія яких опинилася поза межами сучасної України, знаходиться у своєрідному вакуумі між національними історіографіями.

Між тим, очевидним є те, що вивчати історичне минуле тієї чи іншої території з огляду на сучасні державні кордони, означає припускатися невинуватеної модернізації. На наше переконання, науково коректні результати можна одержати лише при вивченні геральдичних комплексів певних регіонів в їх історичних межах, без огляду на сучасні політичні та територіально-адміністративні поділи. Виходячи з цього, вивчення міської геральдики Західної Волині обмежуємо хронологічно XV–XVIII ст., коли Холмська і Белзька землі існували як окремі територіальні комплекси в складі Корони Польської. На сьогодні в нашому розпорядженні наявна інформація про герботворення 27 міст Західної Волині (13 – Холмської та 14 – Белзької землі). В основному, ця інформація одержана зі сфрагістичних джерел (зображення гербів на міських печатках): всього виявлено 67 печаток (46 – міст Холмської землі, 21 – Белзької).

Міська геральдика руських земель бере свій початок ще в XIV ст.³ Імовірно, в цей же період могли з'явитися і перші міські герби на

західно-волинських землях. Втім, перші достеменні відомості про геральдичні пам'ятки з цих теренів походять, допіру, з XV ст. Найдавнішим, з відомих на сьогодні, витвором міського герботворення на території Холмської землі є очевидно зображення на міській печатці Грубешова, яка, судячі з палеографії довколавого напису (+ sigillum civitatis de rvbesovie), що зроблений мінукульним шрифтом, була виготовлена саме в XV ст. В її полі (круглої форми, розміром 35 мм) бачимо малюнок голови оленя з двома хрестиками між рогами⁴. На пізнішій печатці Грубешова (цього разу овальної форми, розміром 36x31 мм), яка походить від середини XVI ст., знаходиться подібне зображення в супроводі довколавого напису: SIGILVM CIVITATIS RVBIESZOV та дати виготовлення печатки: 1550⁵.

В XV ст. з'явилася також печатка містечка Савин, яка перебувала при документі 1534 р. В її полі (круглої форми, розміром 21 мм) містилося зображення щита іспанської геральдичної форми з родовим гербом Рава (Rawa), тобто – панна під короною, що сидить на ведмеді, в супроводі частково збереженого напису: sig sawi ...⁶.

Цілком вірогідно, що з XV ст. походила і найдавніша печатка міста Красностава, сфрагістичний комплекс якого представлено відразу вісьмома печатками. В її полі також бачимо щит іспанської форми, на якому зображено дві риби в пояс⁷. На наступних двох печатках цього міста, що ними користувалися в 1-й пол. XVI ст. (в 1538 р. та 1546 р. відповідно)⁸, також бачимо дві риби, але цього разу їх розміщено в стовп (доземо)⁹,

Печатка Красностава від 1569 р. (кругла розміром 34 мм) знову має зображення двох риб в пояс, які розміщено в ренесансному щиті у супроводі напису: SIGIL • SCABINORVM • CIVITA • CRASNISTAW. Натомість, на трьох наступних печатках кінця XVI–XVII ст. (1570 р.,¹⁰ 1646 р.¹¹ та 1678 р.¹²) бачимо малюнок двох риб в стовп безпосередньо в полі печатки. І лише наприкінці XVIII ст., на печатці 1792 р., що має овальну форму розміром 44x40 мм та напис: * SIGILLVM : CONSVLA ... : CRASNOSTAVIENSIS :, бачимо первісну форму герба (з двома рибами в пояс) на овальному бароковому щиті в супроводі шоломової корони та двох перехрещених здолу пальмових галузок.

Найдавніші відомості про міський герб столичного міста Холмської землі сягають 2-ї пол. XVI ст. Так, в гербовнику Б.Папроцького "Gniazdo spoty"¹³, який було видано в Кракові 1578 р., представлено холмський герб: міський мур з прочиненими воротами та піднятими ґратами, над яким розміщено три вежі – вища, і кожна має по три

стрільниці та зубці (Miasto Chełm nośi za herb trzy wieże). Аналогічну інформацію містить і пізніший гербовник того ж автора “Herby gycerstwa Polskiego”: “Miasto naprzedniejsze Chełm używa za herb trzech wież¹⁴”.

Крім того, міський герб Холма широко представлено на сфрагістичному матеріалі: всього відомо 15 міських печаток, але інформація, яку знаходимо на них, цілком відрізняється від тієї, що подав у своїх гербовниках Б.Папроцький. На найдавнішій міській печатці 1565 р., яка мала круглу форму розміром 28 мм та напис: + SIGILLVM + CIVITATIS + CHELMENSIS, зображено ренесансний щит з фігурою ведмеда, який виходить¹⁵. В подальшому зображення ведмеда (який, очевидно, з’явився в міському гербі під впливом земельного гербоворення, адже Холмська земля ще від початку XV ст. користувалася гербом із зображенням ведмеда між деревами) в різноманітних комбінаціях незмінно присутнє на всіх наступних міських печатках.

Так, на печатці (кругла, 30 мм) 1631 р. в картуші півкруглого барокового щита вміщено малюнок ведмеда, що виходить в супроводі напису: SIGILLVM • CIVITATIS • SRM • CHELMENSIS¹⁶. Аналогічне зображення, але цього разу в щиті іспанської геральдичної форми, представлено на ще одній печатці 1-ї пол. XVII ст., яка має овальну форму розміром 32x29 мм і довколавий напис: SIGILLVM • CIVITATIS • SRM • CHELMENSIS¹⁷. На наступній печатці 1681 р. (овальна, розміром 30x25 мм) – зображення ведмеда, що виходить, розміщено на ренесансному щиті в супроводі напису: SIGIL • OTT • ADVO • CIVITA • CHELM та дати: 1681¹⁸. Подібний сюжет бачимо також на кількох міських печатках XVIII ст.: на першій з них – 1736 р. – ведмеда, що виходить, розміщено в півкруглому бароковому щиті, над яким зображено королівську корону¹⁹, на наступній – 1765 р. – герб розташовано в овальному бароковому щиті²⁰.

Іншим варіантом міського герба було повне зображення ведмеда. Вперше його бачимо на вїтївській печатці 1647–1652 рр.: ведмеда розміщено на ренесансному щиті в супроводі дати: 1647²¹. Міська печатка 1650–1668 рр. має подібне зображення в півкруглому бароковому щиті²². Від 1674 р. збереглися відбитки двох печаток з зображенням ведмеда в щиті: на меншій (кругла, розміром 20 мм, з написом: SIGILLVM ADVOCATI CIVITATIS CHELM) – щит має ренесансну форму²³, на більшій (овальна, розміром 33x30 мм, з написом: SIGILLVM • CIVITATIS • S • R • M • CHELMENSIS ^) – півкруглу, в оточенні барокового картуша²⁴.

Певні паралелі з варіантом герба, вміщено в гербовниках Б.Папроцького, знаходимо в зображеннях на двох холмських печатках 2-ї пол. XVII ст. Так, на війтівській печатці, яка перебувала в ужитку впродовж 1657–1670 рр. (овальна, розміром 35x29 мм), розташовано ведмедя під трьома вежами, в супроводі напису: + SIGILLVM ADVOCATI • CIVIT • SRM • CHELM • 1657²⁵. Аналогічно представлено міський герб також на печатці 1686–1692 рр., яка має овальну форму розміром 40x30 мм і напис: SIGILLVM CIVITATIS S • R • M • CHELMIV разом з датуванням: 1686²⁶.

Від середини XVIII ст. холмський міський герб взоровано на зображенні герба Холмської землі (ведмідь між трьома деревами – “Chelmska ziemia białego Niedzwiedzia miedzy drzewy zielonymi”, як його описує Б.Папроцький)²⁷. На печатці 1740р. дане зображення розміщене в овальному бароковому щиті, який вінчає корона²⁸. На пізнішій печатці – 1787 р. (кругла, 45 мм) – ведмедя між трьома деревами під короною розміщено безпосередньо в полі печатки в супроводі напису: + PIECZEC + MAGISTRATU + MIASTA + CHELMA²⁹. Нарешті, на печатці 1785 р. (кругла, 27 мм) герб подано в рококовому щиті в супроводі шоломової корони та напису: SIGIL • ADVOCATIALE • CIVITATIS • CHELMENSIS³⁰.

XVI ст. сягають відомості про герботворення ще кількох міських поселень Холмської землі. Зокрема, при документі 1553 р. зберігся відбиток печатки, що нею користувалося містечко Ізбиця. В полі цієї печатки (кругла, розміром 27 мм) було розміщене зображення хреста в супроводі напису: SIGILVM •• CIVITAT : IZBICA ••³¹. Інше містечко Холмської землі – Скербешів – 1565 р. використовувало печатку (круглої форми, розміром 25 мм) із зображенням родового герба Остоя (довгий хрест між двома півмісяцями, що лежать рогами в різні боки), розміщеного геральдичної форми в супроводі напису: + SIILVM CIVIT SKNEK³². Аналогічне зображення присутнє і на пізнішій печатці цього міста 1787 р³³.

Інший родовий герб (цього разу – Лодя) був присутній на гербі містечка Туробин. На печатці, що нею містечко користувалося впродовж 2-ї пол. XVI ст. – 1-ї чверті XVIII ст. (до 1719 р.), в щиті ренесансної форми було зображено човен під літерами: SCAG³⁴. Пізніша міська печатка 1772 р. має зовсім інше зображення: в овальному бароковому щиті на червоному полі розташовано три списа в зірку, над щитом вміщено шоломову корону, в нашоломнику виникає козел (герб Єліта)³⁵.

Наприкінці XVI ст. міські права, а разом з тим і герб, одержало Замостя. В привілеї короля Степана Баторія на магдебурзьке право цьому місту від 28 лютого 1585 р. (див. додаток) щодо герба говорилося наступне: “На офіційальную эмблему даемъ этому мѣстечку икону Святого Фомы Апостола съ копьемъ, съ тѣмъ чтобы сіе изображение находилось на печати которую городъ и его Магистратъ будутъ прилагать къ ихъ грамматамъ и важнѣйшимъ актамъ. И мы указали этому гербу или отличительному знаку быть на-вѣки присвоену этому городу”³⁶.

Зображення на міських печатках у цілому відтворюють цей опис, але щоразу з невеликими відмінностями. Так, на печатці кінця XVI ст. – початку XVII ст. (до 1605 р.) святий Тома зображений з сивом за головою та списом в лівиці, крім того в долішній частині поля печатки було розміщено щиток із зображенням родового герба власників міста – Замойських: три списа в зірку (герб Єліта)³⁷. На наступній міській печатці, що датується 5.1.1660 – 22.12.1755, зображення трьох списів перемістилося зі щитка в ліву руку святого, натомість спис – в правицю³⁸. Аналогічне зображення в супроводі довколового напису: SIGNVM MAGISTRAT CIVITAT ZAMOSCIENSIS бачимо також на печатці від 1788–1789 рр.³⁹

Несподівано точне відображення описаного в привілеї герба знаходимо на війтівській печатці 1-ї пол. XVII ст. (використовувалася впродовж 1621–1707 рр.)⁴⁰, хоч зазвичай печатки війтів та лави містили модифікації міського герба, тоді як подані в привілеях видозміни зображувалися на магістратських та расцьких печатках. У випадку ж з міськими печатками Замостя – лише наприкінці XVIII ст. на печатці магістрату з’являється описане в привілеї 1585 р. зображення⁴¹.

Інші міські печатки Замостя XVIII ст. містили в собі дещо відмінні сюжети. Так, на печатці 1746 р. (овальної форми, розміром 38x35 мм) було зображено святого зі списом в правиці та предметом у вигляді серця в лівиці, в супроводі частково збереженого довколового напису: SIGIL ... ZAMOSCENSIS⁴². На печатці 1772 р. (кругла, 34 мм) святий в правиці тримав ваги, а в лівиці – меч (напис: SIGILLVM ... ZAMOSCENSIS).⁴³ Крім того, з XVIII ст. (1720–1731 рр.) походить печатка вірменської громади міста Замостя (кругла, 33 мм), на якій було зображено святого над щитком з трьома списками в зірку⁴⁴.

Низка міст Холмської землі, які набули міські права ще впродовж XV–XVI ст., представлено відбитками печаток, які походять з XVII–XVIII ст. Наприклад, місто Ратно, яке одержало магдебурзьке право

ще 1440 р., користувалося в XVII (1634 р.)⁴⁵ і XVIII ст. (1782–1785 рр.)⁴⁶ гербом із зображенням в ренесансному щиті вепра між трьома деревами. 1484 р. магдебурзьке право було надане місту Ухань⁴⁷, печатка якого знаходилася при документі 1678 р. В її полі зображено мур з прочиненими воротами, на тлі яких вміщено лапчастий хрест, над муром розташовано три вежі, середня з яких вища, над кожною вежею знаходиться два страусових пера⁴⁸.

Містечко Терногора, яке здобуло магдебурзьке право 1548 р.⁴⁹, користувалося гербом (бачимо його на міській печатці від 1780–1784 рр.), який було взоровано на гербі сусіднього Красностава: в полі печатки вміщено дві риби в пояс під шоломовою короною.⁵⁰ Маціїв магдебурзьке право надано за правління Жигимонта Августа⁵¹. Відтоді місто користувалося печаткою (її відбиток знаходиться при документі 24 травня 1712 р.) із зображенням герба тогочасних власників Маціїва – князів Вишневецьких: на ренесансному щиті вміщено знак у вигляді хреста над півмісяцем, що лежить рогами дотолу над шестипроменевою зіркою⁵². Наприкінці XVIII ст. (1782 р.), коли власниками міста стали представники роду Міючинських, на міській печатці з'явилося інше зображення: мисливський ріжок під хрестиком, згори шоломова корона (герб Ковнаги, до якого належав рід Міючинських)⁵³. Нарешті, місто Щебрешин впродовж 1656–1676 рр. користувалося печаткою із зображенням в щиті німецької геральдичної форми трьох врубів (герб Корчак) в супроводі літер над щитом: SN та дати обабіч щита: 1656. Печатка мала круглу форму, розміром 26 мм та довколовий напис: + SIGILLVM • ADVOCAE • SCBM⁵⁴.

Найдавнішою відомою на сьогодні міською печаткою, що походить з теренів Белзького воєводства, є печатка міста Городило. Палеографія довкологового напису печатки (мінускульний шрифт) вказує на XV ст., як час її виготовлення (відбитки знаходилися при документах 1565–1566 рр.). В її полі зображено мур з чотирма зубцями під вежею з гострим дахом. Печатка має круглу форму розміром 30 мм та частково збережений довколовий напис: + s • chrodlec ... • civita⁵⁵. На пізнішій печатці 1684–1707 рр. (кругла, розміром 27 мм) бачимо аналогічний сюжет в супроводі напису: + SIGILLUM • CIVITATIS * HRODLENSIS •⁵⁶.

Столичне місто Белзької землі також користувалося гербом із зображенням міських укріплень. На печатці, якою міський уряд скріплював документи впродовж 1565–1667 рр., було розташоване зображення вежі з чотирма зубцями, чотирма стрільницями і прочинени-

ми воротами, крім того на вежі було розміщено воїна, який стріляє з гармати кулею вліво. Печатка, круглої форми розміром 33 мм, мала довколловий напис: + SIGILLUM + CIVITATIS + REGIE + BELZ⁵⁷. На пізнішій міській печатці (кругла 37 мм) бачимо аналогічне зображення в супроводі довколлового напису: SIGILA : CIVITATIS BELSESIS⁵⁸.

Герб Белза зафіксовано також в гербовниках Папроцького, однак ці відомості, як і в разі з гербом Холма, суттєво різняться з сфрагістичним матеріалом. Так, в “Herbach gycerstwa Polskiego” автор вміщує наступну інформацію: “Miasto naprzedniejsze Belz nośi trzy wieże o jednej bronie”⁵⁹, натомість в “Gniazdzie snoty” опис герба дещо розширено, що наближає його до видозмін, які бачимо на міських печатках: “Miasto Belz nośi herb trzy wieże takim kształtem ... ma byc działo na wierzchu wież u Puszkarz”⁶⁰. Зображення міського муру під трьома вежами, але цього разу з гострими дахами, бачимо також на печатці містечка Грабовець від 1564–1571 рр⁶¹.

Друге за значенням місто Белзької землі – Буськ – користувалося впродовж 1542–1778 рр. печаткою із зображенням герба в щиті німецької геральдичної форми, поле якого було розтяте: в першій частині виходить орел, в другій частині літера В⁶². Аналогічно представлено буський герб також на водяних знаках Буської папірні 1550 р.⁶³ Характерно, що зображення літер представлено і на гербах інших міст Белзької землі. Так, місто Любачів 1566–1567 рр. користувалося печаткою, на якій в ренесансному щиті було розміщено літеру L⁶⁴. На печатках Стоянова 1565 р.⁶⁵ та 1570 р.⁶⁶ бачимо зображення літери S під трьома з половиною страусовими пір’ями.

Зображення буквоподібного знаку (у вигляді двораменного хреста з трикутником в правій горішній частині) присутнє на міській печатці Добротвора 1566–1570 рр.⁶⁷ На пізніших печатках цього міста XVII (кругла 31 мм, напис: * CIVITATIS *** DOBROTICI) та XVIII ст. (кругла 24 мм, напис по колу: ... DOBROTICI) маємо подібне зображення знаку, але цього разу в перевернутому вигляді та в супроводі літери D⁶⁸. Використання знакоподібної фігури виявилось не поодиноким в герботворенні Белзької землі. Так, на міській печатці Августова (Великих Мостів) 1566 р. (кругла, 22 мм) знак у вигляді перехрещеної стріли вістрям вгору зображено в щиті німецької геральдичної форми, в поєднанні з фігурою топора (герб Топор)⁶⁹.

Від середини XVI ст. (1565 р.) походить також найдавніша печатка міста Потилича (кругла, 26 мм, напис по колу: * SIGILVM * CIVITATIS * POTILICZ). В її полі вміщено німецький щит під хрестиком, на

якому перехрещено два ключа⁷⁰. Подібний сюжет бачимо і на пізнішій печатці цього міста 1758 р. (овальна, розміром 32x27 мм, напис: SIGILLVM CIVITATIS POTHILICENSIS), але цього разу герб розміщено в овальному бароковому щиті, який підтримує згори ангел⁷¹.

При створенні міського герба Сокаля використано гласний символ – зображення сокола. На печатці 1565 р. (кругла, 29 мм) його розміщено в ренесансному щиті в супроводі частково збереженого напису: ... SOKAL ...⁷². Натомість, на печатці, якою місто користувалося впродовж 1578–1666 рр. (кругла, 31 мм), сокола розміщено в овальному бароковому щиті в супроводі напису: • SIGILLVM • CIVITATIS • SOKAL • 1578⁷³. Містечко Тишовці 1566 р. користувалося печаткою із зображенням павича в ренесансному щиті⁷⁴.

XVII ст. датуються відомості про герб міста Магерова, що в якості герба використовував зображення погруддя святого, яке бачимо на печатці 1650 р. (кругла, 35 мм) в супроводі напису: SIGILLVM * ... MAGIERoW.⁷⁵ Нарешті, XVIII ст. сягають печатки міст Томашова (1784 р.)⁷⁶ і Чесанова (1778–1781 рр.)⁷⁷, на яких бачимо зображення родового герба Єліта (три списа в зірку) в овальному бароковому щиті, в супроводі шоломової корони та нашоломника у вигляді козла, що виникає.

Додаток:

Копія привілею короля Степана Баторія
на магдебурзьке право місту Замостю від 28 лютого 1585 р.

Во имя Господне. Аминь. Такъ какъ во всѣхъ человѣческихъ дѣлахъ и актахъ, въ особенности же такихъ, которые производятся не съ той целью чтобы имѣть важность извѣстное короткое время, но съ намереніемъ обеспечить имъ постоянную силу едва ли бы можно достигъ до какого либо вѣрнаго результата безъ благотворительнаго пособія грамматы, которая одна только среди толикихъ измѣненій и перемѣнъ которыя производитъ время сохраняетъ и сберегаетъ память о событіяхъ человѣческаго рода и внушаетъ довѣріе въ ихъ происшествіе, то и Мы чтобы увѣковѣчить память о настоящемъ дѣлѣ Стефанъ Божьей Милостию Король Польскій Великій Князь Литовскій, Русскій, Пруссскій, Мазовшскій, Самогитскій, Кіевскій, Волынскій, Подляссскій, Лифляндскій, Князь Трансильванскій, сей нашей настоящей грамматою Изъявляемъ всѣмъ которыхъ это можете касаться и каждому изъ нихъ особю, что когда Ясневельможный Іоаннъ съ Замосцья

Канцлеръ и Гетманъ нашего Королевства Краковскій, Маріенбургскій, Мендзыржечскій и Кнышинскій нашъ Староста, увѣдомилъ насъ о своемъ желаніи построить новое Мнстечко Замосецкѣ на Вепршечѣ, около замка того же имени, который онъ на мнсто родового и стариннаго называемаго Скоковской въ Хелмской землѣ на Руси съ камня и кирпича воздвигать началъ, и доложилъ намъ что онъ весьма объ томъ заботится, чтобы исполнить свое намѣреніе, тогда мы по истинѣ не только изъ уваженія доблестныхъ заслугъ прерѣченнаго Ясневельможнаго Канцлера Короннаго, его отца и предковъ, но еще принимая къ соображенію интересъ государства, пользу даже его безопасность, отнесли съ полнымъ одобреніемъ къ такому его старанію что приняли постановленіе настолько насколько можемъ такой его // [арк. I зв.] трудъ нашей властью и благодѣянїями поощрять, и оно очень справедливо, ибо преимущественно Ясневельможный Канцлеръ столь удостоился нашей и Рѣчипосполитой признательности, отличившись самымъ блистательнѣйшимъ и безпорочнымъ вершеніемъ длѣть по своему вѣдомству, такъ и по военной, въ свѣжемъ нашемъ походѣ противъ Москвитиновъ, а также и отецъ его Хелмскій Каштелянъ столь похвально служилъ въ должности военачальника Веспресвѣтлѣйшаго Короля покойнаго Сигисмунда-Августа, что справедливо чтобы и мы считали долгомъ длѣтать охотно и съ большимъ удовольствіемъ все что можетъ клонить къ отличенію рода Ясневельможнаго Канцлера, а главно въ длѣлѣ, которое, какъ сказано выше, общей содѣйствуетъ пользѣ. Ибо, кому это можетъ быть неизвѣстнымъ какъ важное имѣютъ значеніе въ государствѣ, города многочисленные, укрѣпленные и хорошо снаряженные, и какою прибыль получить Республика оттого ежели ихъ численность въ ея территоріи будетъ возможно большая особенно же въ мнстахъ ближе въ сосѣдствѣ неприятелей даже въ прерѣченный замокъ Скоковку, во время татарскихъ нашествій стекалось многочисленное сосѣднее шляхетство ища въ немъ убѣжища, да это мнсто и облагоустроено побѣдой сихъ неприятелей. Это ясно, что ежели будетъ воздвигнуто сіе новое укрѣпленіе, то оно по своему объему несомнѣнно еще полезнѣе бедеть всему Государству, сосѣднему шляхетству и каждому частному человѣку. Поэтому охотно соглашаясь чтобы означенное мнстечко или Городъ осталось такъ какъ его прерѣченный Ясневельможный Канцлеръ Коронный основалъ, то его намѣреніе считаемъ похвальнымъ и намъ прїятнымъ, и желая чтобы оно мнстечко постоянно увеличивалось, мы положили пожаловать его особенными преимуществами и права-

ми. И такъ во-первыхъ даемъ и даруемъ этому мѣстечку и всѣмъ его настоящимъ и будущимъ жителямъ Нн- // [арк.2] -мѣское право Магдебургскимъ называемое и всѣ права которыми пользуется нашъ Городъ Львовъ, исключая народныхъ резолюцій, которыя послѣдній городъ принимать можетъ по особу ему присвоенному праву, отстраняемъ отъ прерѣченнаго мѣстечка всѣ права земскія польскія, всѣ формы и обыкновѣнія вообще нарушавшія Ннмецкое право, это мѣстечко, его Предмѣстныхъ гражданъ и всѣхъ лицъ жившихъ въ его предѣлахъ теперь или въ будущее время, увольемъ отъ всякой подчиненности и повиновѣнія нашимъ и нашего королевства служащимъ, всѣмъ и каждому изъ нихъ особу, т.е. Воеводамъ, Каштелянамъ, Старостамъ, Судьямъ, Подсудкамъ и какимъ бы то ни было Должностнымъ чиновникамъ и ихъ вознымъ, и они означенные граждане по какимъ-либо дѣламъ буде-ли они важныя или мелкія, или по причинѣ какихъ-либо безчинствъ или по какому-нибудь другому происшествію къ нимъ нашимъ чиновникамъ шли къ кому-либо изъ нихъ позваны, ни слушать ни переносить и перетерпѣвать кондеманату или испытывать какое-либо за неявку наказаніе не должны, и только по Ннмецкому праву къ Войту и Магистрату ихъ города могутъ быть позваны къ отвѣту. На оффиціальную эмблему даемъ этому мѣстечку икону Святого Фомы Апостола съ копьемъ, съ тѣмъ чтобы сіе изображеніе находилось на печати которую городъ и его Магистратъ будутъ прилагать къ ихъ грамматамъ и важнѣйшимъ актамъ. И мы указали этому гербу или отличительному знаку быть на-вѣки присвоену этому городу. Всѣхъ гражданъ того новаго мѣстечка или Города Замосцьа и каждого изъ нихъ особу такъ же Корпораціи и всѣ Ремешленничьи Цѣхи уже учреждены въ томъ мѣстечкѣ и тѣ которыя будутъ тамъ впредь учреждены сравниваемъ в правахъ и чести съ Гражданами корпораціями и Цѣхами города Львова и другихъ // [арк.2 зв.] городовъ въ нашемъ Королевствѣ, и мы указали Замосцкіе граждане и означенныя его сословія симъ послѣднимъ равны. Въ этомъ мѣстечкѣ или Городѣ Замосцьѣ такъ какъ хорошее распоряженіе касательно Недѣльнаго торговаго, и Ярмарокъ не мало вообще содѣйствуетъ возрасту и возвеличенію Городовъ и мѣстечекъ устанавливаемъ и учреждаемъ торгъ который будетъ производиться каждую недѣлю въ среду, торговаго же годичныя или ярмарки три. Первый въ воскресенье Еханді, первое послѣ праздника Возшествія Господня. Другой въ праздникъ святаго Марка Папы и духовника, то есть седьмага дня мѣсяца октября. Третій гдѣ главнымъ предметомъ торговли соленья будутъ рыбы въ праздникъ

Обращения Святого Павла въ Январѣ. Мы указали всѣ купцы, фурманы, негодяны ремесленники и прочія лица какого бы они ни были происхождения и націи на тѣ ярмарки прибывать могутъ, ежели они только не суть такого рода люди что ихъ законы сносить не позволяютъ, и имъ дозволено въ томъ мѣстечкѣ отъ опредѣленного дня для начатія ярмарки до времени его окончанія которое назначить Магистратъ вышеупомянутаго мѣстечка заниматься торговлей всякаго рода, продавать лошадей, быковъ, овецъ, свиней, козъ и всякихъ животныхъ какъ побольше такъ и поменьше, такъ же и другіе товары, какъ то сукно, полотно, ароматы, живности, всякую домашнюю утварь, и всѣ вообще безъ малѣйшаго изъятія товары какъ домашніе такъ и иностранные, продавать, мѣнять, заключать контракты по торговымъ касательно ихъ дѣлкамъ, и всѣ прочія и каждое изъ нихъ особо безъ никакого исключенія дѣла совершать и производить, которыя случаются на извѣстнѣйшихъ торгахъ или ярмаркахъ, и чтобы тѣ ярмарки были болѣе посѣщаемы и болѣе на нихъ стекалось народа, всѣмъ купцамъ большихъ нашего Королевства городовъ, какъ то Краковскимъ, Гданскимъ, Эльбинскимъ, Торуньскимъ, Познаньскимъ, Львовскимъ, Виленскимъ, Варшавьскимъ и прочихъ также Городовъ, не исключая иноземныхъ куп- // [арк.3] -цовъ, какъ Христіанъ такъ и погань, даруемъ и жалуемъ право пользоваться на тѣхъ ярмаркахъ тѣми преимуществами, какія имъ обыкновенно служатъ въ Люблинѣ и Торунѣ, и тѣ ярмарки означеннаго мѣстечка сравниваемъ безъ изъятія съ извѣстнѣйшими ярмарками въ нашемъ Королевствѣ. Сверхъ того, такъ какъ прежде вель путь въ Польшу съ земель Волинскихъ и Львова черезъ тѣ мѣста гдѣ состоитъ сіе новое мѣстечко, то мы указали купцамъ, фурманамъ, и всѣмъ прочимъ и впредь тщательно той же самой держаться дороги не только пообыкновенію но также въ силу сей привилегіи, и чтобы когда-либо отъ той дороги не отвращали людей какими-либо новыми пошлинами, моствыми или плотинными сборами, мы указали: предупреждается сей нашей привилегіей прерѣченному городу Замосцю на Вепршечѣ дарованной что впредь между Владимиромъ, Белзомъ, Потылицемъ, Хелмомъ, Люблиномъ и вообще по Вислу не будетъ ни-какихъ новыхъ пошлинъ или сборовъ мостовыхъ либо плотинныхъ, и объявляемъ что таковыя учрежденія ни-какой важности имѣть не будутъ ежели когда-нибудь и послѣдуютъ. Но чтобы сіе положеніе касательно означенной дороги не было въ ущербъ нашимъ пошлиннымъ доходамъ мы указали быть въ ономъ мѣстечкѣ или Городѣ Таможнѣ и ее содержать для сбора платы пошлинъ которыя

обыкновенно требуются въ другихъ мѣстахъ. Учреждаемъ также въ томъ же мѣстечкѣ на вѣки Торжище или складочное мѣсто вывозимыхъ товаровъ съ Волини, съ Белзского Воеводства и Хелмской земли въ Польшу: воску, смолы, шкуръ какъ большихъ такъ и поменьше, меду который съ той стороны Львова въ тотъ новый Городъ Замасцье довозять. Льну коноплю селитры [...] соли и рыбъ такъ же и тѣхъ товаровъ которые съ Гданска и съ Польши и въ тѣ мѣста отправляютъ на судахъ или сухимъ путемъ. Это торжище и // [арк.3 зв.] Складочное мѣсто тѣмъ обуславливается что, всѣ купцы и фурманы прибывая къ означенному мѣстечку съ вышеупомянутыми товарами и прочими не будутъ его миновать подь опасеніемъ потери ихъ товаровъ, но они въ немъ должны пробывать три дня чтобы Граждане купить могли у нихъ товары, и только тога дозволяется имъ дальше съ ними хѣзть куда захотятъ, ежели ихъ не могутъ продать въ продолженіе того времени. Желая чтобы въ этотъ Городъ (который не намалыя деньги будетъ укрѣплять онъ самъ вышеупомянутый Ясневельможный Канцлеръ Коронный), увеличалось народонаселеніе, и такимъ способомъ образовался Городъ болѣе многолюдный и служащій болѣе сильной оградой Королевству отъ всѣхъ непріятелей, мы сочли нужнымъ принять мѣры въ слѣдствіе которыхъ приглашение жить и поселяться въ Замосцье встречало бы большую симпатію и люди охотнѣе бы на то склонялись, почему онъ Городъ и всѣхъ его жителей пользующихся гражданскими правами увольняемъ и освобождаемъ на вѣки отъ платы пошлинъ мостовыхъ, плотинныхъ и всѣхъ прочихъ подь какимъ бы они ни были названіемъ учреждены, и потому они отъ всякаго взысканія пошлинъ за перевозъ товаровъ какихъбы то ни было и какогобы они ни были названія какъ сухимъ путемъ такъ и по судоходнымъ рѣкамъ въ вѣрхъ либо внизъ въ королевствѣ и всѣхъ нашихъ владеніяхъ на вѣки уволены и освобождены, за исключеніемъ однакожъ пограничныхъ и капитальныхъ, но и въ платѣ пограничныхъ пошлинъ то означенному городу т.е. его гражданамъ дѣлаемъ облегченіе что, съ платы отъ нихъ слѣдуемой ежегодно триста флориновъ сбавляемъ общаемъ даже сей нашей настоящей грамматой ту сбавку разрѣшаемъ, въ слѣдствіе чего Замосцкіе граждане каждый годъ получать будутъ того рода уступку въ продолженіе десяти лѣтъ начиная отъ истечения срока аренды или откупа которымъ еще пользуются откупщики нашихъ Пошлинныхъ доходовъ, въ будущее же время, по окончаніи означенной аренды не иначе мы или наши преемники какой-либо контрактъ по откупу Пошлины заклю- // [арк.4] -чать будемъ какъ только съ тѣмъ условіемъ

что каждый годъ триста флориновъ уступки даваемы будутъ жителямъ означеннаго города, и ежели бы даже то условіе по забвенію или по какой-нибудь другой причинѣ было даже и пропущено, тѣмъ не менее однакожъ откупщики соображаясь съ нашей волей къ нему примѣняться обязаны такъ, какъ будто оно и было въ контрактъ внесено и въ немъ находилось. Ежели же будетъ требоваться плата пошлинъ не въ пользу какого либо посторонняго лица, но въ нашу, то это какъ мы такъ и Преемники нашего королевства будемъ считать справедливымъ. Мы указали сіе наше рѣшеніе довести до свѣденія нашихъ Пошлинъ Откупщиковъ, и приказали отъ вышеозначеннаго времени, тѣмъ изъ прерѣченныхъ гражданъ которые предъявлять свидѣтельство скрѣпленное печатью вышенаименованнаго Города Замосця или ихъ господина дѣлать во взысканіи пограничныхъ пошлинъ такое какъ сказано облегченіе. На послѣдокъ желая щедро придавать благодѣнія къ благодѣніямъ это мѣстечко или Городъ такъ какъ оно ново и только теперь дано ему начало, на пятнадцать лѣтъ срокомъ освобождаемъ и увольняемъ отъ публичныхъ платы податей, какого бы они ни были названія, на основаніи государственныхъ правилъ теперь или впредь назначенныхъ. Мы общаемъ означенному мѣстечку или Городу что все выше выраженное и описанное будетъ на вѣки неприкосновенно и сохраняемо постоянно, и въ удостовѣреніе и болѣе ясное засвидѣтельствованіе этого всего, мы собственноручно сію грамоту подписали и скрѣпить вытисненіемъ Коронной печати приказали. Дано въ Варшавѣ на великомъ Коронномъ сеимѣ дня двадцать восьмага мѣсяца Февраля Года Господня Тысяча Пятьсотъ Восьмьдесятъ Пятаго Царствованія нашего Девятаго.

Стефанъ Король
А. Цихоцкий.⁷⁸

¹ Гречило А. Українська міська геральдика: тенденції розвитку. Дисертація... кандидата історичних наук. – К., 1996; Гречило А., Савчук Ю., Сварник І. Герби міст України (XIV – перша половина XX ст.). – К., 2001.

² Adamczewski M. Heraldyka miast wielkopolskich do końca XVIII wieku. – Warszawa, 2000; Seroka M. Herby miast małopolskich do końca XVIII wieku. – Warszawa, 2002.

³ Гречило А. Вказ. пр. – С.20-23; Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти. – Львів, 2004. – С.164; Центральний державний історичний архів України у місті Львові (далі – ЦДІАЛ України). – Ф.52. – Оп.1. –

Спр. – 238. – Арк.15; Ф.131. – Оп.1. – Спр. 80; Спр.100; Спр. 308; Спр.724; Львівський історичний музей. – Сфр. 902; Сфр. 2380; Muzeum Narodowe w Krakowie. – Rkps 1468; Rkps 1489; Rkps 1520.

⁴ MNK, Rkps 911, Tom III/3, karta 2; Rkps 1465, karta 116; Rkps 1484, Tom VIII, karta 19; Rkps 1508; Rkps 1509, Tom II, tabl.VII, il.87; Gumowski M. Herby miast polskich.- Warszawa, 1960.- C.45; мал.35; Wittig W. Pieczęcie miast dawnej Polski.- Kraków – Warszawa, 1905.- C.88; мал.1 (прикладена до документу від 1565 р.).

⁵ Гречило А. Українська міська геральдика.- С.36; Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Zbiór Aleksandra Czołowskiego, Sygn.138, st.30; MNK, Rkps 911, Tom III/3, karta 2; Rkps 1465, karta 116; Rkps 1484, Tom VIII, karta 19; Wittig W.- C.88; мал.2 (при серії документів 1560 – 1788 р.р.).

⁶ MNK, Rkps 563, n.119742; Rkps 1469, karta 20; Rkps 1491; Rkps 1508; Rkps 1509, Tom II, tabl.XIX, il.240.

⁷ MNK, Rkps 1485.

⁸ Там же (перша з цих печаток має круглу форму розміром 27 мм та довколишній напис: + S IVRAT CIV CRASNO•STA, друга – кругла розміром 20 мм, з написом: * SIGILV • CIVITATIS • CRASNSTA).

⁹ MNK, Rkps 1485.

¹⁰ MNK, Rkps 556, n.118544; Rkps 1466, karta 127; Rkps 1485 (кругла розміром 21 мм, з написом: * SIGILV • CIVITATIS • CRASNISTA).

¹¹ MNK, Rkps 1485 (кругла, 20 мм, напис: SIGILV • CIVITATIS • CRASNYSTA).

¹² MNK, Rkps 1485 (восьмикутна розміром 36x32 мм, напис: SIGILLVM : ADVOCACIALE : CRASNOZ :).

¹³ Paprocki B. Gniazdo cnoty skąd herby rycerstwa sławnego Królestwa Polskiego, Wielkiego Księstwa Litewskiego, Ruskiego y inszych panstw początek swoy maia.- Kraków, 1578.- C.1224.

¹⁴ Paprocki B. Herby rycerstwa polskiego.- Kraków, 1858.- C.915.

¹⁵ Климкевич Р. Герби і печаті міста Холма // Літопис Волині.- Число VII.- Вінніпег, 1964.- С.48.

¹⁶ MNK, Rkps 1484, Tom III, karta 12.

¹⁷ MNK, Rkps 1484, Tom III, karta 13.

¹⁸ MNK, Rkps 1484, Tom III, karta 14.

¹⁹ Там же (овальної форми розміром 36x30 мм з написом: + : SIGILLVM + CIVITATIS + CHELM).

²⁰ Там же (овальна розміром 27x22 мм з написом: SIGILVM • IOAN • CISER • ADVO • CHELME •).

²¹ Там же (овальна розміром 35x28 мм, напис: SIGILLVM ADVOCATIALE ... SRM • CHELM).

22 Там же (кругла, 29 мм, напис: SIGILLVM • CIVITATIS • S • R • M • CHELM • 1650 :).

23 ЦДІАЛ, ф.132, оп.1, спр.225, арк.1. На думку Р.Климкевич (див.: Герби і печаті міста Холма // Літопис Волині.- Число VII.- Вінніпег, 1964.- С.49-50), матрицю цієї печатки було виготовлено в XVI ст., що є цілком вірогідно з огляду на характерну стилізацію зображення та палеографію літер.

24 MNK, Rkps 1484, Tom III, karta 14.

25 MNK, Rkps 1484, Tom III, karta 13, 14.

26 MNK, Rkps 1484, Tom III, karta 14.

27 Paprocki B. Gniazdo cnoty.- С.1224.

28 MNK, Rkps 1484, Tom III, karta 12; Wittyg W.- С.35; мал.1 (кругла, 35 мм).

29 MNK, Rkps 1464, karta 110; Rkps 1484, Tom III, karta 12; Wittyg W.- С.36; мал.2.

30 MNK, Rkps 1484, Tom III, karta 14.

31 MNK, Rkps 1484, Tom VIII, karta 51; Wittyg W.- С.92; мал.1 (автор невірно ідентифікував цю печатку як приналежну до Ізбиці Куявської, див.: Adamczewski M. Heraldyka miast wielkopolskich.- С.342).

32 MNK, Rkps 564, n.119823; n.119824; Rkps 1469, karta 62; Rkps 1491.

33 MNK, Rkps 564, n.119825; Rkps 1469, karta 62; Rkps 1491 (кругла розміром 33 мм з написом: • STEMMA • CIVITATIS • SKIERBIESZOWIENSIS).

34 MNK, Rkps 1470, karta 144; Rkps 1492 (кругла 28 мм з написом: * SIGILVM * CIVITA * THVROBIN).

35 MNK, Rkps 566, n.162682; Rkps 1470, karta 144; Rkps 1492 (овальна 39x34 мм з написом: + PIECZEC URZEDU WOITOWSKIEGO : MIAS TVROBIN).

36 Національна бібліотека України ім. В.І.Вернадського Національної академії наук України, Інститут рукописів, ф.2, спр. 2669, арк.1-4.

37 MNK, Rkps 1472, Tom I, karta 22; Rkps 1493; Gumowski M. Herby miast polskich.- Warszawa, 1960.- С.62; мал.48 (кругла 30 мм з написом: * SIGILVM • CONSVLATVS • CIVITA • ZAMOSCZIAE).

38 ЦДІАЛ, ф.132, оп.1, спр.153, арк.1; спр.154, арк.2; спр.155, арк.2; MNK, Rkps 1472, Tom I, karta 22; Rkps 1493 (кругла 39 мм, напис: SIGILLVM • N • CONSVL ... CIVITAT • ZAMOSCII ••).

39 MNK, Rkps 1472, Tom I, karta 22; Rkps 1493; Sochaniewicz K. Geneza herbu miasta Zamościa // Przewodnik naukowy i literacki.- Том 46.- Львів, 1920.- С.626; Sochaniewicz K. Święty Tomasz Apostol Patron Zamościa.- Zamość, 1918.- С.5.

40 ЦДІАЛ, ф.52, оп.2, спр.178, арк.939; спр.184, арк.1012; MNK, Rkps 1472, Tom I, karta 22; Rkps 1493 (святий Тома зі списом в правиці розміщувався на круглій печатці розмір 35 мм в супроводі напис: • SIGILLVM • ADVOCATIALE • CIVITATIS • ZAMOSC).

41 MNK, Rkps 1472, Tom I, karta 22; Rkps 1493; Sochaniewicz K. Geneza herbu miasta Zamościa.- С.626 (з написом по колу: SIGNVM MAGISTRAT CIVITAT ZAMOSCIENSIS).

42 ЦДІАЛ, ф.52, оп.1, спр.344, арк.34, 44; MNK, Rkps 1472, Tom I, karta 22; Rkps 1493.

43 ЦДІАЛ, ф.52, оп.2, спр.586, арк.1151; MNK, Rkps 1472, Tom I, karta 22; Rkps 1493.

44 ЦДІАЛ, ф.52, оп.2, спр.585, арк.366; спр.586, арк.3; MNK, Rkps 1472, Tom I, karta 22; Rkps 1493.

45 ЦДІАЛ, ф.132, оп.1, спр.214, арк.2; MNK, Rkps 563, n.119609; Rkps 1490; Гречило А. Українська міська геральдика.- С.36 (кругла 41 мм, напис: + SIGILLVM + CIVITATIS + RATHNOENSIS ^).

46 AGAD, Archiwum Piłsudskich-Giniewowiczów, Sfragistyczny zbiór pieczęci miast polskich, Sygn.D 547; MNK, Rkps 563, n.119610; Rkps 1468, karta 130; Rkps 1490 (кругла, розмір 39 мм).

47 Словник географічний Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich.- Tom XII.- С.736.

48 MNK, Rkps 566, n.162698; Rkps 1470, karta 132; Rkps 1492 (кругла 31 мм, напис: • S • CIVITATIS • VCHANENSI).

49 Словник географічний.- Tom XII.- С.186.

50 AGAD, APG, SZ, Sygn.D 644; Sygn.D 645; MNK, Rkps 566, n.162618; Rkps 1470, karta 6; Muzeum Narodowe w Warszawie, n.9782 (кругла 28 мм, напис: ... SIGNVM : CIVITAS : TARNOGUR ...).

51 Словник географічний.- Tom V.- С.883.

52 Центральний державний історичний архів України у місті Києві, ф.1260, оп.1, спр.1, арк.8 (кругла 24 мм).

53 MNK, Rkps 1487, karta 2 (кругла 50 мм, напис: PIECZĘC + MIEYSKA + MACIEJOWSKA).

54 ЦДІАЛ, ф.52, оп.2, спр.494, арк.194; MNK, Rkps 1491.

55 MNK, Rkps 1465, karta 115; Rkps 1484, Tom VIII, karta 12; Rkps 1508; Rkps 1509, Tom II, tabl.VII, il.86; MNW, n.49581 (3553/15099); Wittyg W.- С.88; мал.1.

56 MNK, Rkps 1465, karta 115; Rkps 1484, Tom VIII, karta 12; Rkps 1487, karta 2; Wittyg W.- С.88; мал.2; Маркевич О. Печатки міст України як джерело для дослідження мистецтва і архітектури // Третя республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін.- Друга секція.- К., 1968.- С.365-а; мал.5.

57 ЦДІАЛ, ф.52, оп.2, спр.183, арк.1493; MNK, Rkps 1464, karta 11; Rkps 1484, Tom II, karta 34; Wittyg W.- С.12; мал.1; Маркевич О. Печатки міст України.- С.365-а; мал.1; Гречило А. Українська міська геральдика.- С.35.

- 58 Маркевич О. Печатки міст України.- С.365-а; мал.2.
- 59 Paprocki V. Herby gycerstwa polskiego.- Kraków, 1858.- С.910.
- 60 Paprocki V. Gniazdo cnoty.- С.1223.
- 61 MNK, Rkps 1465, karta 83; Rkps 1484, Tom VII, karta 113; Wittyg W.- С.81; мал.1 (кругла 28 мм, напис: • SIILVM CIVI GRABOVIEC).
- 62 ЦДІАЛ, ф.52, оп.1, спр.60, арк.39; оп.2, спр.178, арк.783, 1118; AGAD, Archiwum Piłsudskich-Giniatowiczów, Sfragistyczny zbiór pieczęci miast polskich, Sygn.D 68; Sygn.D 69; Zbiór dokumentów papierowych 2659; MNK, Rkps 1484, Tom II, karta 279; Гречило А. Українська міська геральдика.- С.35; Wittyg W.- С.34; мал.1 (кругла 21 мм, напис: + SIGILLVM CIVITATIS BVSKO).
- 63 Мацюк О. Папір та філіграні на українських землях (XVI – початок XX ст.).- К., 1974.- С.29, 99; Гречило А. Українська міська геральдика.- С.39; мал.1.
- 64 AGAD, Zbiór Aleksandra Czołowskiego, Sygn.139, st.57, 61; MNK, Rkps 558, n.118804; Rkps 1486, Tom I, karta 71 (кругла 23 мм, напис: SIGILVM : CIVITATIS : LIVBACZOW).
- 65 MNK, Rkps 565, n.119991; Rkps 1469, karta 148; Rkps 1491 (кругла 21 мм, напис по колу: S ... STO ...).
- 66 MNK, Rkps 565, n.119990; Rkps 1469, karta 148; Rkps 1491 (кругла 21 мм, напис: + SIGIL + CIVITAT + STOIAN).
- 67 AGAD, Archiwum Piłsudskich-Giniatowiczów, Sfragistyczny zbiór pieczęci miast polskich, Sygn.D 108; Sygn.D 109; MNK, Rkps 1464, karta 181; Rkps 1484, Tom IV, karta 52, 53; Гречило А. Українська міська геральдика.- С.35; Сварник І. Колекція грамот АГАД у Варшаві // Друга наукова геральдична конференція.- Львів, 1992.- С.67; Wittyg W.- С.54; мал.1 (кругла 26 мм, напис: SIGIL OPP1).
- 68 MNK, Rkps 1484, Tom IV, karta 53.
- 69 MNK, Rkps 911, Tom III/3, karta 3; Tom III/4, karta 12; Rkps 1464, karta 5; Rkps 1484, Tom I, karta 19; Rkps 1516, st.3; Wittyg W.- С.10; мал.2 (над щитом літери: AS).
- 70 AGAD, Archiwum Piłsudskich-Giniatowiczów, Sfragistyczny zbiór pieczęci miast polskich, Sygn.D 512; MNK, Rkps 562, n.119443; Rkps 1489; Гречило А. Українська міська геральдика.- С.26; мал.2.
- 71 MNK, Rkps 1489.
- 72 MNK, Rkps 565, n.119914; Rkps 1469, karta 93; Rkps 1491.
- 73 ЦДІАЛ, ф.52, оп.1, спр.61, арк.85; AGAD, Zbiór Aleksandra Czołowskiego, Sygn.139, st.56; MNK, Rkps 1469, karta 93; Rkps 1491.
- 74 MNK, Rkps 566, n.162697; Rkps 1470, karta 134; Rkps 1492 (кругла 24 мм).

Ольга Друг,
Валерій Томазов

КИЇВ, ШОВКОВИЧНА, 19: ІСТОРІЯ ОДНОГО БУДИНКУ

У статті за архівними матеріалами відтворюється історія однієї з найцікавіших будівель історичної частини Києва – прибуткового будинку на вул. Шовковичній, 19, спорудженого київським архітектором М.А. Вишневським на замовлення барона В.А. Іксюля фон Гільденбанда.

Вулиця Шовковичній існує з кінця XVIII ст. і носила різні назви: спочатку Аптекарьська, згодом – Садова, Шовковична, у 1869–1919 рр. – Левашовська, в 1919–1993 рр. – Карла Лібкнехта, а з 1993 р. – знов Шовковична. Вона знаходиться у місцевості, яка за часів Київської Русі була околицею міста та мала назву «Клов». У XI–XIII ст. тут існував Кловський чи Стефанич монастир, який, вірогідно, разом з храмом Влахернської Божої Матері був знищений під час навали на Київ орд Батия в 1240 р.

На початку XVIII ст. Печерський монастир створює на Клові своє замське подвір'я, а в 1752–1755 рр. будує Кловський палац (нині споруда належить Верховному суду України, сучасна адреса – вул. П. Орлика, 8) за проектом петербурзького архітектора Петра Івановича Нейолова. Закінчував будівництво київський зодчий Степан Дем'янович Ковнір¹.

Біля Кловського палацу було висаджено великий та затишний липовий гай, до якого примикали виноградники та шовковичний сад на схилах Кловського урочища. Тоді ж ця історична місцевість отримала назву, що збереглася до сьогодні – «Липки».

За першими розробками генерального плану Києва, що датуються 1785 р., центром міста планувалося зробити Поділ. Однак паводки скорегували замисли архітекторів, і за новим генеральним планом 1787 р. центром Києва було визначено Печерськ. Передбачалося, навіть, повне переселення мешканців Подолу в район Кловського палацу. Тоді ж було спроектовано вулицю Липську з прилеглими кварталами.

1806, 1809 та 1811 рр. архітектор Андрій Іванович Меленський проектував забудову Палацової частини (Липок), намагаючись поєднати її з Хрещатицькою долиною. Але забудова Печерська розпочалася лише

згідно з генеральним планом 1837 р., авторами якого були архітектори В.І. Беретті, Л.В. Станзані та землемір Л.І. Шмигельський. Печерськ стає аристократичною частиною міста. Ділянки розміром у десятину і більше поблизу від Царського палацу та адміністративних будівель отримують граф М. Румянцев, Д. Трощинський, княжна С. Хованська². На Липській вулиці садиби придбали губернський предводитель дворянства Д. Оболонський (згодом – власність генерал-лейтенанта Г. Білоградського), генерал С. Репнінський, генерал П. Константинович, Сулими, Веселицькі. На вулиці Шовковичній знаходився особняк генерал-губернатора київського, волинського і подільського, який, на жаль, не зберігся. Садиба генерал-губернатора займала нинішні домоволодіння Шовковична, 8-10. Будинок був кам'яний, у два поверхи. Спочатку він належав полковнику артилерії Андрію Захаровичу Іванову, а 1833 р. був придбаний державою для генерал-губернатора графа В.В. Левашова. З цього часу особняк став резиденцією для всіх генерал-губернаторів, аж до 1917 р.

У путівниках по Києву XIX ст. писалось: «В Липках исстари были расположены особняки киевской знати и этот свой, аристократический характер, Липки сохраняют доныне... Липки собственно были распланированы при г. губернаторе Левашове, причем строго соблюдались прямые линии; благодаря этому все главные улицы идут в одном направлении параллельно Днепру, а остальные их пересекают». «При Левашове началось распланирование бывшего урочища Клов (Липки), назначены были места под постройку частных домов и вскоре явились здесь деревянные постройки, хотя это обстоятельство заставляло киевлян сожалеть о старинной липовой роще, бывшей некогда украшением города». «От Печерской возвышенности отделена Кловским оврагом меньшая ее доля, которая и составляет ныне особую часть города, называемую Дворцовой частью, или иначе Липками. Благодаря обширности усадеб, множеству садов и вообще чистоте воздуха, эта часть города самая благоприятная для жизни в гигиеническом отношении: почему она и обитаема зажиточными людьми и почитается у киевлян аристократическою... Здесь имеет свое местопребывание высшая администрация не только Киевской губернии, но и всего Юго-Западного края»³.

Садиба на вулиці Шовковичній, 19 (з 1898 р. її адреса – Левашовська, 15, а з 1900 р. – Левашовська, 15-б, сучасна нумерація – з 1916 р.) у XIX ст. входила до єдиного міського землеволодіння (сучасні номерами 17 та 19), яке належало генералу П.Х. Константиновичу. На не-

датованому плані Палацової частини м. Києва (вірогідно, 1837–1840 рр.) садиба П.Х. Константиновича вже позначена. З тилу до неї при- микала садиба викладача Першої київської гімназії Максима Берлін- ського (зараз це вул. П. Орлика, 4-6), а далі – Кловський палац, де тоді містилася гімназія⁴. За планом Палацової частини м. Києва, складе- ним землеміром Л.І. Шмигельським у 1854 р., володіння Константи- новичів видно чітко – у кутовій садибі помічені дві будівлі⁵.

Петро Христофорович Константинович (1785–1850) належав до старовинного козацько-старшинського роду грецького походження. Він брав участь у війні 1812 р., відзначився під Смоленськом та Бро- родіном. 1836 р. П.Х. Константинович був призначений командиром Київського артилерійського гарнізону, 1848 р. отримав чин генерал- майора, а 1849 р. вийшов у відставку⁶.

Історія його садиби нерозривно пов'язана з іменем всесвітньо відомого вченого Володимира Івановича Вернадського (1863–1945), оскільки його мати – Ганна Петрівна Константинович (1837–1898) – була дочкою генерала та народилася в Києві. Саме тут, на Липках, у садибі її батька на Шовковичній пройшло її дитинство та юність. В.І. Вернадський писав про свою матір: «Родилась она в Кieve в помещицъей семье, уже тогда почти исключительно состоящей из военных. Ее отец – артиллерийский генерал, был служака, но человек хороший, судя по рассказам, оригинальный тип старого малорусского казачества (он говорил почти только по малороссийски)»⁷.

Ганна Петрівна закінчила пансіон графині Є.В. Левашової, який спочатку знаходився на Липках, на розі сучасних вулиць Кловський узвіз та Інститутської (за планом Палацової частини 1840-х рр.)⁸, а пізніше був переведений на вулицю Володимирську. Г.П. Константи- нович мала сильний голос – мецо-сопрано, мріяла виступати на сцені, але мати мала іншу думку щодо долі своєї дочки. Лише пізніше, вже перебуваючи у шлюбі, Ганна Петрівна все ж співала у Петербурзі в хорі М.О. Балакірева.

1862 р. у Петербурзі вона побралася з киянином Іваном Васильо- вичем Вернадським (1821–1884), який також походив із козацько- старшинського роду. Після закінчення Університету св. Володимира в Києві, Іван Васильович став професором політекономії та статистики. Пізніше, він працював у Москві та Петербурзі, де 1863 р. народився майбутній академік. В.І. Вернадський у дитячому віці разом з батька- ми гостював у мастку на Липках. Він згадував: «Отец и мать мои были киевляне. В обеих семьях были живы национальные украинские тра-

диции. Мои детские годы (1868–1876) я провел на Украине, в Полтаве и в Харькове, бывал и в Киеве...»⁹.

Після смерті у 1862 р. дружини генерала Вікторії Мартинівни Константинович, народженої Красицької, садибу успадкували дочки Константиновичів: дружина статського радника Ганна Петрівна Вернадська, дружина генерал-майора Єлизавета Петрівна Нейолова та дружина колезького асесора Олена Петрівна Кравченко. За купчою, здійсненою в Київській палаті Цивільного суду 11 вересня 1870 р., власницею садиби у Палацовій частині, 2-го кварталу, на розі Левашовської та Виноградного провулку стала дружина полковника Генерального штабу барона Людвіга-Августа Карловича Ікскуль фон Гільденбанда (1807–1887) Софія Володимирівна, народжена Єргольська (1820–1897). Остаточне придбання права власності на садибу відбулося 17 серпня 1874 р.¹⁰

Архівні матеріали свідчать, що на території маєтку був сад площею близько 200 кв. сажнів, два одноповерхових дерев'яних будинки: фасадний і флігельний, а також господарчі споруди. Всі будівлі маєтку були застраховані.

1881 р. нові господарі садиби вирішили перебудувати існуючі споруди. З цією метою баронеса С.В. Ікскуль-Гільденбанд звернулася з клопотанням про зарахування її в члени Київського товариства взаємного кредиту, щоб отримати позику під залог нерухомості. Дозвіл на здійснення всіх фінансових операцій баронесі надав її чоловік – Август Карлович Ікскуль-Гільденбанд¹¹.

Було складено план ділянки та оціночний опис всієї нерухомості¹². За описом всі споруди були дерев'яними. Будинок – кутовий, «глаголем», дерев'яний на кам'яному фундаменті, критий залізом. Вздовж Левашовської вулиці він був довшим (11 сажнів), ніж вздовж Виноградного провулку ((нині – вулиця Орлика) – 8 сажнів), а з боку «глаголя» в саду – 3,5 сажнів. З боку подвір'я була скляна, крита залізом галерея довжиною 5,8 сажнів, шириною в один сажень. Це було характерно для Києві – прибудова галереї чи тераси з виходом до саду. Парадні двері кутового будинку виходили на вулицю, ще одні двері вели на подвір'я. У будинку було 8 кімнат, 2 передпокої, 3 кімнат шість оббиті шпалерами, а дві – білені. У будинку містилося 6 печей: 4 – білі глянцевої кахельні та 2 – прості. Флігель також дерев'яний, одноповерховий, на кам'яному фундаменті: з одного боку – вздовж всієї ширини будинку, а з другого – вздовж довжини флігеля, протягом 8 сажнів тягнулася скляна, крита залізом галерея, з парадними дверима на вулицю

та дверима на двір. Шість кімнат флігеля оформлені скромніше, ніж у кутовому будинку: стіни покрито шпалерами, підлога соснова, стелі гладенько поштукатурено, без жодних прикрас. У кімнатах – три кахельні пічки¹³.

Сад знаходився на площі 180 кв. сажнів, у ньому – 5 фруктових дерев, що плодоносили, та кілька інших, а також близько 20 кущів різного роду. 1881 р. інженер-механік Сергій Іванович Каменєв спорудив кам'яну кухню та прибудови, а 1883 р. цеглою було обкладено зовнішні стіни будинку та флігеля¹⁴.

За статистичними даними на грудень 1884 р. садиба на Левашовській, власницею якої стала баронеса С.В. Ікскуль-Гільденбанд, складала 612 кв. сажнів. Тут містився одноповерховий будинок, критий залізом, дерев'яний, облицьований цеглою, з кам'яною прибудовою. У будинку – одна квартира із 8 кімнат. Домовласниця здавала її в найом за 1500 рублів щорічно. Витрати на утримання маєтку на той час були такі: ремонтні роботи коштували 500 рублів щорічно, утримання двірника обходилося у 156 рублів на рік. Кошти також витрачалися на чистку димових труб, вивіз сміття з подвір'я та вулиці. Щорічно сплачувались податок казні та місту у розмірі 95 рублів, страхування від пожежі – 71 рубель, за водопостачання – 46 рублів, вивіз нечистот – 80 рублів. Газу на 1884 р. у будинку не було. Сама домовласниця мешкала в одноповерховому дерев'яному шестикімнатному флігелі. Ця квартира оцінювалася в 600 рублів на рік¹⁵.

Родина Ікскуль-Гільденбандів у Києві володіла ще однією садибою – на вулиці Фундуклеївській, 25. Її 1867 р. придбав з торгів відставний полковник Август Карлович Ікскуль-Гільденбанд. На території садиби містився двоповерховий фасадний будинок та недобудований флігель, який у 1880 р. закінчив вже новий господар. Садиба перебувала у власності родини до 1890-х рр. Сьогодні на цьому місці розташовано будівлю Посольства Німеччини в Україні¹⁶.

Після смерті Софії Володимирівни Ікскуль-Гільденбанд рішенням Київського окружного суду від 14 липня 1897 р. власниками садиби на Липках у різних частинах стали дві її дочки та син: удова дійсного статського радника Софія Августівна Коленко, дружина дійсного статського радника Анна Августівна Тихомирова та барон Володимир Августович Ікскуль-Гільденбанд. Цю нерухомість було оцінено у 22 тисячі рублів. За обоюдною згодою вона переходила у цілковиту та виключну власність Володимира Августовича, який брав на себе зобов'язання протягом двох місяців сплатити своїм сестрам вартість

майна, що належало їм через розподіл спадку: 5 тисяч рублів кожній, а загальну суму – 10 тисяч. Роздільний акт між спадкоємцями був закріплений 25 червня 1898 р.¹⁷

12 грудня 1898 р. Микола Петрович Коленко, який мешкав за адресою: Київ, вул. Несторівська, 31, за дорученням своєї матері С.А. Коленко та тітки А.А. Тихомирової засвідчив у київського нотаріуса розписку про отримання від підполковника барона В.А. Ікскуль-Гільденбанда 10 тисяч рублів, по п'ять тисяч для кожної з сестер відповідно до роздільного акту.

За купчею, затвердженою 9 квітня 1899 р., частину нерухомості на Левашовській, 15, а саме кутову садибу, що складала 321 кв. сажень, було продано київському 1-ої гільдії купцю Семену Семеновичу Могилевцеву¹⁸. Садиба С. Могилевцева отримав адресу: Левашовська, 15-а (сучасна адреса – Шовковична, 17), а садиба барона: Левашовська, 15-б (Шовковична, 19).

Тут В.А. Ікскуль-Гільденбанд спорудив прибутковий будинок особнякового типу, намагаючись з невеликої земельної ділянки отримувати як можна більші доходи. На початку ХХ ст. це ще було рідкістю для аристократичних Липок, які ще років десять зберігали садибний характер – значні присадибні ділянки навколо будинку.

Взагалі ж наприкінці ХІХ в. різко змінюється тип садибних комплексів: просторі міські двори з малоповерховими житловими та господарчими будівлями зникають. Бурхливий економічний розвиток Києва призводить до значного стрибка цін на землю та квартири, домоволодіння стає вигідним розміщенням капіталу, а подальший розвиток будівельної техніки створив можливості для спорудження так званих «прибуткових будинків», призначених для здачі в оренду з метою отримання прибутку. Надзвичайно багато з'явилося прибуткових будинків на Володимирській, Маріїнсько-Благовіщенській (нині – Саксаганського), Прорізній та інших вулицях центру міста. Поступово прибутковий будинок став визначаючим елементом міських ансамблів, що характеризуються щільною периметральною забудовою кварталів.

Липки же довго зберігали садибо-особнякову забудову, оскільки ще діяли «еспланадні правила» (еспланада – відкритий простір перед фортецею). Наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. і на Липках починають зростати прибуткові будинки, але путівник Києва початку ХХ ст. продовжував наполягати на особливостях цього району Києва: «Липки начали застраиваться частными домами с 1830 годов. Большинство домов этой местности совершенно не похожи на дома центральной

части Києва. Преобладают удобные особняки, окруженные красивыми палисадниками и приспособленные для жилья самих владельцев. Это в полном смысле слова аристократическая часть города, с ровными и широкими улицами, содержащимися не в пример улицам других частей города, очень чисто. Квартир, предназначенных для сдачи в наймы здесь очень немного и они дороже, чем даже в центре города. Кроме того, Липки благодаря своему возвышенному местоположению считаются самой здоровой частью города»¹⁹.

Одночасно з будинком В.А. Ікскюль-Гільденбанда на Левашовській почалося спорудження ще чотирьох особняків: два належали цукропромисловцям М.Б. Гальперіну (сучасна адреса – вул. Шовковична, 2) та М.І. Зайцеву (вул. Шовковична, 1), один лісопромисловцю С.С. Могилевцеву (вул. Шовковична, 17), а один дочці професора Субботіна – К.В. Шталь (вул. Шовковична, 12).

Два особняки на початку Левашовської будувалося за проектом архітектора Володимира Миколайовича Ніколаєва. Особняк Гальперіних споруджувався у стилі венеційського палаццо, на два поверхи. У ньому крім житлових приміщень розмістилася контора і правління цукрових заводів родини. Одноповерховий будинок Зайцевих В.М. Ніколаєв створив у неокласичному стилі. Поруч з садивою барона В.А. Ікскюль-Гільденбанда на замовлення С.С. Могилевцева у 1899-1901 рр. за участю архітектора В.М. Ніколаєва у стилі ренесансного палаццо було побудовано розкішно оздоблений особняк.

Обличчя Левашовської вулиці різко змінилося у 1910-ті рр., після ліквідації 25 липня 1909 р. «еспланадних правил», які діяли на Печерську та Липках²⁰.

Слід за триповерховим особняком Ікскюль-Гільденбандів виросло відразу кілька шести- та чотириповерхових прибуткових будинків: Шовковична, 3²¹; Шовковична, 16, Шовковична, 30 та Шовковична, 36/7 за сучасною нумерацією.

Триповерховий прибутковий будинок В.А. Ікскюль-Гільденбанда створювався у 1901-1902 рр. за проектом цивільного інженера М.О. Вишневського. Микола Олександрович Вишневський (1874 – ?) народився у Києві, походив з міщанської родини (свідчення київського цивільного губернатора від 14 серпня 1895 р.), навчався тут у реальному училищі, а з 1895 р. став студентом Інституту цивільних інженерів у Санкт-Петербурзі, повний курс якого закінчив у 1900 р. з правом на чин 10-го класу²². Після закінчення навчання, М.О. Вишневський повернувся до Києві, де за його проектами були споруджені будин-

ки на Малій Житомирській, 14-а (1899 р.), Андріївському узвозі, 34 (1900 р.) та Шовковичній, 19 (1901 р.), а також на Жилинській, 120²³ та будинок для Товариства аматорів-велосипедистів (1905 р.)²⁴. Микола Олександрович на початку ХХ ст. мешкав на вулиці Пушкінській, 29 та 31. У 1905 р. він переселився на вулицю Рейтарську, 25, а у 1910 р. влаштувався у відомому та любимому киянами будинку на вулиці Володимирській, 39, де на першому поверсі була кондитерська «Маркиз»²⁵.

У міському архіві зберігся проект фасаду триповерхового будинку у садибі барона В.А. Ікскуль-Гільденбанда, плани поверхів та план підвалу. На проекті фасаду є автограф цивільного інженера М.О. Вишневецького і дата: «1901, червень»²⁶.

Барон Володимир Августович Ікскуль фон Гільденбанд (1855–1914) походив із дворян Ліфляндської губернії лютеранського віросповідання. Виховувався в Київській 1-й гімназії та Михайлівському артилерійському училищі. 10 серпня 1876 р. випущений прапорщиком у 16-у кінно-артилерійську батарею. Потім служив у Київському міському арсеналі, а з 28 жовтня 1886 р. – начальник креслярні. 30 жовтня 1890 р. барон отримав чин капітана²⁷. За наказом начальника Київського арсеналу від 18 жовтня 1899 р. В.А. Ікскуль-Гільденбанд вийшов у відставку у чині полковника²⁸. З 1902 р. він обирався гласним міської думи. 21-22 березня 1902 р. обраний членом Міської управи та перебував на цій посаді до 1910 р.²⁹ Барон був також членом Опікунської ради Київського відділення сліпих (Інститутська, 29). Від шлюбу з Марією Йосипівною Любинською, дочкою відставного ротмістра, Володимир Августович мав дітей: дочку Ксенію, яка народилася у Києві 26 листопада 1881 р.³⁰ та успішно закінчила Київську міністерську жіночу гімназію і додатковий педагогічний 8-й клас, а з 1901 р. стала вільною слухачкою Київського художнього училища³¹, та сина Олександра, який народився в Києві 12 грудня 1883 р., став директором Російського імператорського банку та помер 5 липня 1937 в Медоні (Франція). Його нащадки також емігрували після більшовицького заколоту³².

Для будівництва свого особняка барон був вимушений тричі брати позики у Київському товаристві взаємного кредиту: 1) за залоговим свідоцтвом від 1 серпня 1898 р. на суму 13 тисяч рублів; 2) 18 100 рублів за залоговим кредитом від 29 липня 1902 р.; 3) 17 500 рублів – від 16 березня 1905 р. 1911 р. Володимир Августович вирішив отримати позику на 75 тисяч рублів у Київському міському кредитному това-

ристві на 36 років та 4 місяці. Правління цього товариства доручило архітектору Є.О. Толстому скласти план садиби, зробити опис та матеріальну оцінку нерухомого майна. Виходячи з цих описів, можна говорити про влаштування будинку та садиби, а також про їхню прибутковість. На території садиби, площею 291 кв. сажень, станом на 14 січня 1911 р. знаходився фасадний будинок з «глаголями» на двір, спорудження та облаштування якого коштувало господарю 72 640 рублів, сарай, а також павільйон та дворова каналізація. Будинок мав вздовж фасаду чотири балкони з бетонними баласинами і п'ять балконів на двір. У середині були одні гранітні сходи з площадками та поручнями та двоє чорних дерев'яних. Підлога у кожній квартирі – паркетна, стелі – з ліпним оздобленням. Споруда – кам'яна, триповерхова, з підвалом, з цегляною стильною відділкою на фасаді, місцями прикрашена ліпним орнаментом, з баштами на даху, покритому цинком. З боку двору два «глаголя» та підвал покрито склепінням. Брама та парадний в'їзд у цегляній стрілчастій арці. Поруч з описом будинку є примітка архітектора: «Дом прочный, с хорошей, как внутри, так и снаружи, отделкой»³³.

Для економії місця ворота для в'їзду у двір було влаштовано у вигляді арочного проїзду скрізь будинок. Розміри такого проїзду, характерного для київської забудови, були обумовлені відповідною постановою міської управи: «Крытые въезды к усадьбам и проезды, а также крытые проезды, соединяющие внутренние дворы в усадьбах должны быть в каждом месте не уже 4 аршин и не ниже 4 аршин и не иметь изгибов по оси меньше 135 градусов»³⁴.

У будинку було 93 вікна, 126 дверей, 31 кахельна і теракотова піч, 7 кахельних плит, 7 кахельним російських печей та 3 прості, а також 7 теракотових камінів³⁵. Стелі у всіх кімнатах – з ліпними прикрасами, у семи кімнатах пофарбовані олією, в інших – покриті шпалерами, коридори, ванні, клозети та кухні до половини пофарбовані олією. Підлога у всіх кімнатах і передпокої – паркетна; у коридорах і клозетах – асфальтована та з метласької плити; в коридорі підвального поверху – просто фарбована. У підвалі – стелі бетонні, на залізних балках³⁶.

Вестибuly та гранітні сходи оформлено в готичному стилі, з багатою ліпниною, стелі та стіни фарбовані олією. У всіх квартирах був водогін із підводкою до ванних та кранами із гарячою та холодною водою; у всіх квартирах і у дворі влаштовано каналізацію³⁷.

За описом від 11 березня 1905 р. на території садиби містилася кам'яна будівля довжиною 13,4 сажнів та шириною – 3 сажені. У ній

з знаходилося два каретних сараї, дві конюшні, один корівник та велике приміщення для двірника й кучера, під яким влаштовано велику льодовню. Двір відгороджено кам'яними стінами, вимощено каменем, а проїзд на довжину 14 метрів заасфальтовано. Між «глаголями» розташовано невеликі палісадники. На дворі також містилася невелика кам'яна споруда надвірної каналізації.

За описом 1911 р. вказувалося: на підвальному поверсі – одна квартира із 4-х кімнат, коридору, передпокою, з клозетом та кухнею; у підвалі також містилися дві пральні з котлами, одна швейцарська та одна кучерська. У підвалі було 7 дров'яників та 7 льохів, тобто для кожної квартири; на кожному поверсі розташовувалося по дві квартири. На першому – квартира №1 – п'ятикімнатна, з передпокоєм, коридорами, ванною, клозетом та кухнею; оренда такої квартири складала 1200 рублів щорічно. З купчої від 15 листопада 1912 р. відомо, що будинок продавався разом із ванними, рукомийниками, а також меблюю на парадних сходах та електричною арматурою, що містилась в квартирі №1 та сходах особняка. Квартира №2 – шестикімнатна, також зі всіма зручностями, коштувала 1500 рублів щорічно. На другому поверсі квартира №3 була шестикімнатною, квартира №4 – семикімнатною, на третьому – одна квартира семикімнатна, а друга – п'ятикімнатна.

За описом же 1905 р. на другому поверсі було дві семикімнатні квартири, а на третьому – одна шести, а друга – восьмикімнатна, всі, звичайно, зі всіма зручностями.

Порівнюючи два опису – 1905 р. та 1911 р. – можна виявити значні зміни, як у плануванні квартир, так і в оцінці земельної ділянки та орендної вартості житла. Якщо у 1905 р. оренда квартири №1 складала 700 рублів щорічно, то у 1911 р. – 1200 рублів, квартири №2 – 1300 рублів у 1905 р. та 1500 рублів у 1911 р. Восьмикімнатна квартира №5, зі всіма зручностями, каретним сараєм та конюшнею на 11 березня 1905 р. коштувала 1600 рублів на рік³⁸.

У кожній квартирі була ванна, клозет, печі кахельні та по одному теракотовому каміну. Будинок був електрифікований, але центрального опалення ще не було. За описом відомо, що в особняку було чотири вікна кольорового скла.

За спогадами сучасників, ворота будинку було прикрашено різнокольоровим склом. Микола Володимирович Стороженко, директор 1-ої гімназії, пише, що в будинку на Левашовській, 19 мешкав та у 1917 р. помер граф Микола Моріцович О'Рурк, предводитель дворянства Пирятинського повіту Полтавської губернії: «У самоті закінчив свій

живіт один з останніх могіканів російського дворянства випадково у будинку барона Іксюля фон Гільдебанда на Левашовській вулиці у Липках у Києві, що було збудовано у готичному стилі з різнофарбованими шибками у воротах, – як який-небудь предок його, середньовічний ірський лицар, у своєму палацові, усіма забутий»³⁹.

На даху було три цегляні парапети із залізними ґратами; 7 дерев'яних гостроконечних башт, з яких одна велика, покрита цинком, з фігурами. Оздоблення парадних сходів багате, з ліпниною. Освітлення електричне. Двоє воріт дерев'яні.

На території садиби стояв сарай кам'яний, критий залізом, одноповерховий, з камінною льодовнею під ним та жилим приміщенням на горищі, що складалося з 4-х кімнат. У сараї містилося три конюшні та два каретні сараї. Поріч був кам'яний каналізаційний павільйон та дворова каналізація. Був водогін, двір потужний.

За описами кредитних товариств можна прослідкувати, як поступово зростає вартість земельних ділянок в Липках. Так, у 1902 р. один сажень землі оцінювався у 50 рублів, у 1905 р. – в 100 рублів, а у 1911 р. – в 150 рублів⁴⁰.

На будинку Іксюль-Гільденбандів містився їхній родовий герб, що стало деякою модою серед домовласників-аристократів. Тем більш, що на початку ХХ ст. різко змінювався соціальний склад мешканців Липок. Все більше представників буржуазії купляло нерухомість у цьому районі міста. І у вихідців із старовинних родів була можливість шляхом розміщення родових гербів на фасадах своїх особняків акцентувати увагу на своєму походженні. Так, герби прикрашали будинки Мавріних (нині – Шовковична, 16) та Вишневської-Савченко (Шовковична, 30).

15 листопада 1912 р. садибу на вулиці Шовковичній, 19 було продано ставропольському купецькому сину Василю Прокопійовичу Меснянкіну за 131 тисячу рублів. Згідно із угодою враховувався і залишок боргу Київському міському кредитному товариству, який переводився на покупця. На момент продажу борг складав 59 537 рублів. В.П. Меснянкін недоплатив Володимирі Августовичу 30 тисяч рублів. Цю суму покупцеві відстрочили під 5% річних на термін з 20 листопада 1912 р. по 20 травня 1914 р., з умовою сплати по півріччям наперед. Новий власник будинку у 1916-1917 рр. тричі позичав великі суми під залог нерухомості. Так, 13 травня 1916 р. В.П. Меснянкін отримав від київського купця Клавдія Сергійовича Рогинського 30 тисяч рублів під 8,5% річних терміном на три роки під залог майна на

Левашовській, 19. Залогова угода була засвідчена нотаріально та діяла з 28 квітня 1916 р. по 28 квітня 1919 р. Крім цього, 2 грудня 1916 р. В.П. Меснянкін заکлав майно дворянці Анні Павлівні Мухортової на 4 роки (з 1 грудня 1916 р. по 1 грудня 1920 р.), взявши у неї в борг 65 тисяч рублів. Зимомою 1917 р. В.П. Меснянкін звернувся до Київського кредитного товариства за дозволом на третю позику під заставу майна з 1 лютого 1917 р. по 1 люте 1921 р. Він знов позичив у А.П. Мухортової 25 тисяч рублів. Правління кредитного товариства дало згоду на цю позику, але повідомило В.П. Меснянкіну, що його майно на вулиці Левашовській, 19 кредитним товариством призначено до публічного продажу з торгів 12 червня 1917 р.⁴¹ В.П. Меснянкін вживав заходів, щоб попередити публічні торги. Він подав 22 березня 1917 р. клопотання у Кредитне товариство про дозвіл на продаж садиби. Наступного дня такий дозвіл було отримано⁴². Скоріше за все, В.П. Меснянкіна підштовхнули до продажу і політичні події у країні – у березні 1917 р. влада в уже колишній Російській імперії належала Тимчасовому уряду. Після В.П. Меснянкіна власники садиби на вулиці Левашовській, 19 змінювалися часто.

15 квітня 1917 р. В.П. Меснянкін продав особняк за 222 тисячі рублів. В цю суму було включено і борг Кредитному товариству, що переводився на покупця. Купча між В.П. Меснянкіним та дворянкою Марією Адамівною Новаковською була затверджена 26 квітня 1917 р.

М.А. Новаковська володіла будинком всього кілька місяців, а вже 5 жовтня 1917 р. новим власником особняка на вулиці Левашовській, 19 стає київський купець Гірш Шльомович (Соломонович) Бобер, що мешкав у Києві на вулиці Маріїнсько-Боговіщенській, 34 (нині – вулиця Саксаганського). Г.Ш. Бобер придбав нерухомість за 300 тисяч рублів, з переводом на нього боргу Кредитному товариству. На 30 грудня 1917 р. цей борг складав 55 778 рублів. При заключні угоди було утримано мито – 12 008 рублів, яке розподілили між покупцем та продавцем. За оформлення акту на нерухомість покупець сплатив 4 листопада 1917 р. гербовий збір у сумі 1,5 тисяч рублів⁴³.

Всі операції з купівлі-продажу здійснив за дорученням Марії Адамівни Новаковської її чоловік – Новаковський Іван Людвікович. Власники садиби мешкали у селі Мала Клитенка Старокостянтинівського повіту Волинської губернії та у своєму будинку квартири не мали. За архівними документами, І.Л. Новаковський по приїзді до Києва зупинився в готелі «Франсуа» на вулиці Фундуклеївській, 17 (нині – Б. Хмельницького, 17).

3 5 жовтня 1917 р. по 30 вересня 1918 р. власником особняка був київський купець Г.Ш. Бобер.

3 30 вересня 1918 р. до 1919 р. домовласницею була княжна Ядвіга Адамівна Любомирська. В архівах збереглися страхові документи на цей будинок до 1920 р. включно.

В 1922 р. садибу було націоналізовано у відповідності до Декрету ЦВК України «Об отмене права собственности на недвижимость в городах» від 29 червня 1919 р.

Будинок використовувався як житловий. Спочатку у ньому проживали діячі мистецтв. Так, у 1939-1941 рр. в одній з квартир мешкав видатний український поет, академік АН УРСР М.П. Бажан. Згодом будинок було передано у відомство НКВС. У 1943 р. він горів, в результаті цього сильно постраждав, наприклад, згоріли шість башт, що його прикрашали. Відновлювали будинок військовополонені у 1944 р. У післявоєнні часи тут були комунальні квартири, що довершило нищення внутрішніх інтер'єрів.

Будинок на Шовковичній, 19 за своєю художньою цінністю належить до категорії неординарних споруд, що сприяють створенню образно-стилевої забудови центральної частини Києва. Споруду внесено до «Зводу пам'яток історії та культури України» як міську пам'ятку. Рішенням Київського міськвиконкому №49 від 21 січня 1986 р. будинок на вулиці Шовковичній, 19 визнаний пам'ятником житлової архітектури початку ХХ ст. місцевого значення, охоронний номер 175.

¹ Див.: Кальницький М.Б. Кловський палац. Історична довідка. – К., 2002. – Т. 2. – С. 6-8.

² Щітківський І. До історії забудування м. Києва на початку ХХ століття // Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва. – К., 1931. – Збірник перший. – С. 319-343.

³ Щероцкий К. Киев. Путеводитель. – К., 1917. – С. 339; Захарченко М. Киев теперь и прежде. – К., 1888. – С. 161-163.

⁴ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДАК України). – Ф. 2194. – Оп. 1. – Спр. 391.

⁵ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі – ІР НБУ ім. В.І. Вернадського). – Ф. ХХVІІІ. – № 861.

⁶ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – К., 1910. – Т. 2: Е-К. – С. 431; Томазов В.В. З генеалогії козацьких родів: Костян-

тиновичі та Вернадські // Історія українського середньовіччя. – К., 1995. – Ч. 2. – С. 52-69.

⁷ Страницы автобиографии В.И. Вернадского / Сост. Н.В. Филиппова. – М., 1981. – С. 9.

⁸ ЦДІАК України. – Ф. 2194. – Оп. 1. – Спр. 391.

⁹ Страницы автобиографии... – С. 10.

¹⁰ Державний архів у м. Києві (далі – ДАК). – Ф. 100. – Оп. 1. – Спр. 1063. – Арк 6.

¹¹ Там само. – Ф. 143. – Оп. 2. – Спр. 872. – Арк. 66.

¹² Там само. – Ф. 163. – Оп. 41. – Спр. 2203. – Арк. 3-4; Ф. 143. – Оп. 2. – Спр. 872. – Арк. 17.

¹³ Там само. – Ф. 143. – Оп. 2. – Спр. 872. – Арк. 17.

¹⁴ Там само. – Ф. 163. – Оп. 41. – Спр. 2580. – Арк. 3.

¹⁵ Там само. – Оп. 46. – Спр. 157. – Арк. 44.

¹⁶ Там само. – Оп. 58. – Спр. 189.

¹⁷ Там само. – Ф. 100. – Оп. 1. – Спр. 1063. – Арк. 6-7.

¹⁸ Там само. – Арк. 7зв.

¹⁹ Ящевский Ч. Практический иллюстрированный путеводитель по Киеву. – К., 1901. – С. 123-124.

²⁰ Малаков Д.В. Правила забудови старого Києва // Янус. Нерухомисть. – 1998. – № 12. – С. 12.

²¹ См.: Кадомська М.А. Житловий будинок: м. Київ, вул. Шовковична, 3. Історична довідка. – К., 1998.

²² Центральний державний історичний архів Санкт-Петербурга (далі – ЦДІА СПб.). – Ф. 184. – Оп. 3. – Спр. 724; Институт гражданских инженеров Императора Николая I на 1896/97 учебный год. – СПб., 1898. – С. 34.

²³ Див.: Звід пам'яток історії та культури України. Київ. – К., 1999. – Кн. 1. – Ч. I. – С. 165-166, 362; 2004. – Кн. 1. – Ч. 2. – С. 603-604.

²⁴ Інформацію надано мистецтвознавцем М.А. Кадомською.

²⁵ Адресная и справочная книга «Весь Киев» 1904 г. – К., 1903; Календарь. 1910. – К., 1910; Иссерлис. Весь Киев в кармане. – К., 1911.

²⁶ ДАК. – Ф. 100. – Оп. 1. – Спр. 1063. – Арк. 5.

²⁷ Російський державний воєнно-історичний архів (далі – РДВІА). – Ф. 409. – Оп. 1. – Послужной список № 80-328/6 (1895). – Арк. 44-45зв., 47зв.

²⁸ ДАК. – Ф. 163. – Оп. 34. – Спр. 481. – Арк. 6.

²⁹ Там само. – Арк. 1, 3, 11, 14.

³⁰ РДВІА. – Ф. 409. – Оп. 1. – Послужной список № 80-328/6 (1895). – Арк. 44-45зв., 47зв.

«ВУЗОЛ ЩАСТЯ» В ОФОРМЛЕННІ МОНЕТ, КАРБОВАНИХ НА ТЕРИТОРІЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ ТА ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIV СТ.

Стаття простежує шляхи запозичення деяких елементів оформлення легенд на монетах західної частини Улуса Джучи – Ак-Орде, князівствах Середнього Подніпров'я і Великого Князівства Литовського.

Питання виникнення карбування на територіях, які займали Київське князівство і Велике князівство Литовське (ВКЛ) є найбільш цікавою і до кінця не розкритою темою в дослідженні грошового обігу українських земель, котрі з середини XIV ст. увійшли до складу ВКЛ в результаті активної політики Ольгерда. Дана тема є вкрай актуальною для істориків – представників багатьох сучасних держав, адже дозволяє значно розширити наші знання про економіку, політику та інші важливі складові частини історичної науки. Виникнення власного грошового карбування, власних грошово-вагових систем, вплив на оформлення монет навколишнього світу, що складається з двох принципово різних цивілізацій Європи і Сходу, робить дану тему актуальною, привабливою і вдячною для дослідження.

При погляді на джучидські монети другої половини XIV ст., численні місцеві наслідування джучидським монетам, карбовані в прикордонних з Улусом Джучі районах, а також найбільш ранні монети, карбовані у ВКЛ, завжди виникає питання щодо використання в оформленні багатьох монетних легенд орнаментальних східних мотивів. Передусім, це стосується використання зображення плетінки («магічний вузол», «вузол щастя»). В даній статті проведено невелике дослідження, котре показує, як декоративний елемент оформлення монет Ільханів через монетне карбування центральних монетних дворів Улуса Джучі проникав у західну частину Улуса Джучі. Змішуючись з місцевими домонгольськими традиціями використання цього символу, «магічний вузол» стає центральною частиною зображення

в монетному карбуванні деяких західних джучідських монетних центрів і на ранніх монетах ВКЛ.

Дане дослідження ґрунтується на аналізі зображень монет династії Ільханів, Джучідів, місцевих наслідувань джучідським монетам і кількох типів ранніх монет ВКЛ, а також на аналізі зображень на предметах давньоруського прикладного мистецтва домонгольського періоду. Хронологічно дослідження охоплює XIII–XIV ст., але основна увага звернена на проблему впливу даного елементу на монетне карбування у Києві і у ВКЛ у другій половині XIV ст.

Прикрашання монетного поля у вигляді плетінок давно привертали увагу дослідників джучідської нумізматики. Також достатньо давно думки вчених про їх значення розходились від «прикраси» до «татарської тамги», вибудовуючи при цьому ланцюжки найнеймовірніших побудов. Крапку в цій суперечці поставив Ліхачов Н. П., так само як і Френ Х. М. аргументовано довів їх приналежність до «ornamentum monetale»¹.

Після цього, протягом тривалого часу проблемою використання цього орнаменту при оформленні джучідських монет ніхто не займався і спроб прослідкувати, чому орнамент у вигляді «магічного вузла» з'являється на масових столичних випусках під час правління Узбека (1312–1340). Першим цю проблему спробував вирішити Гончаров Є. Ю., зайнявшись пошуками слідів впливу різноманітних ісламських держав і культур на монетну справу Улуса Джучі². Основним висновком цих робіт слугує побудова шляхів проникнення орнаменту «магічний вузол» з нумізматики держави Ільханів. Цей символ з'являється на ільханських монетах на початку 1300-х років під час правління ільхана Улджайту (1304 – 1316), а за правління ільхана Абу Саїда (1316 – 1335) складається певний дизайн ільханських монет за обов'язкової участі плетінок в якості прикрас лицьового та зворотного боку³. Починаючи з 1327 р., подібне оформлення монетного поля відбувається на джучідських монетах. Випуск джучідських монет за Узбека і Джанібєка з використанням віньєток – прикрас, припадає на час економічного підйому Улусу Джучі, монети мали величезні тиражі і розходились як у всі кінці Улусу Джучі, так і в прикордонні райони і залежні від Улусу Джучі землі, передусім, в руські князівства. Потім, в епоху «великого зам'яття» монети попередніх правлінь, на думку автора цієї побудови, уособлюючи собою «достаток і стабільність», були взяті у 1360–1380 рр. за основу випуску місцевих наслідувань на території руських князівств⁴ і для деяких типів ранніх литовських монет⁵.

Однак, чи все так просто? І гратівки у вигляді «магічного вузла» на багатьох руських наслідуваннях, перших випусках монет у Києві за правління Володимира Ольгердовича⁶, деяких литовських випусках – все це, по суті, свідчення «благополучної Персії», що потрапили на територію Давньої Русі виключно завдяки успіхам економіки держави Ільханів?

Вбачаємо за доцільне представити шляхи проникнення цього символу на території, що розглядаються у вигляді кількох хронологічних етапів:

По-перше, слід зазначити, що символіка переплетених смуг сягає корінням глибокої давнини і пов'язана, передусім, із світоглядом землеробських племен епохи енеоліту. На думку академіка Рибакова Б. Н., основу змійного спірального орнаменту складають, очевидно, мирні вужі, яких вшановували як покровителів дому у багатьох народів. Змії іноді зображувалися поодинокі, проте найбільш поширеним було зображення двох змій, котрі торкаються головами (зверненими у протилежні боки) і утворюють спіральний клубок⁷.

Ще один етап проникнення іранської символіки у вигляді різного роду вузлів та плетінок відноситься до скіфського періоду VI–IV ст. до н.е. – часів тісних контактів населення території Наддніпрянщини з іранськими племенами. Академік Рибаків Б. Н., аналізуючи проникнення іранських традицій в культуру праслов'янських племен, припускає, що ця однаковість або схожість могла виникнути і у дуже віддалену епоху кінця землеробського енеоліту, коли пращури індоіранців, слов'ян, греків та фракійців вперше створювали образи патріархальних божеств неба, сонця і посівів. Скіфська ж епоха з її безсумнівними контактами праслов'ян з іранцями могла закріпити саме ці, близькі до іранських, форми⁸.

Наступним етапом можна вважати проникнення на Русі символіки переплетених візерунків з Північної Європи. Мова йде про так званий «кельтський вузол» або «кельтську плетінку». Не дивлячись на очевидну різницю у зображенні досліджуваних візерунків, аналіз виникнення «кельтської плетінки» приводить дослідників до і малоазійського коріння. У VII ст. н.е. на фоні розповсюдження кельтської церкви на території Ірландії, Уельсу і Шотландії, в кельтському зображальному мистецтві, передусім у прикрашанні рукописів релігійного змісту, формується новий стиль – так звані «кельтські вузли» і «плетінки». Ця традиція прийшла до Ірландії приблизно в середині VII ст. н.е. разом з коптськими монахами з Єгипту або Сирії. З Ірландії цей

стиль поширився на Шотландію та Уельс, а потім і на решту Європи. Пізніше деякі елементи візерунку Кельтських вузлів запозичували вікінги, створивши на їх основі своє, значно більш хаотичне анімалістичне переплетіння. З Північної Європи «кельтська плетінка» потрапила на Русь, де досить органічно вписалася у місцеві язичницькі традиції і світогляд слов'янських племен.

Дуже яскравим і характерним джерелом, що дозволяє розглянути використання символу «плетінки» в культурі язичницької Русі XII – XIII ст. є скарби срібних предметів жіночого убрання, сховані під час перших монгольських набігів на Русь. Аналізуючи їх, академік Рибakov Б. Н. писав, що виключний інтерес представляють ті прикраси з коштовних гарнітурів руських княгинь, на яких ніколи не буває християнських зображень. Серед них зустрічалися, зокрема, широкі срібні браслети. На них, як пише вчений, гравіювалися символи води, рослинності⁹.

Саме серед цих символів ми знаходимо численні приклади використання численних різновидів плетінок в якості символів землі і рослин. В якості прикладу найбільш доцільно привести зображення вщижської арки (фото 1), де середній, так званий «земний» ярус втілений «знаком рослинності та птахами, що клюють зелень»¹⁰, а також зображення браслету зі Старої Рязані (фото 2), де разом з «центральним знаком на кожній ствірці у верхньому ярусі є знак землі та рослин»¹¹.

У XIV ст. традиції використання «плетінки» в якості центрального елемента композиції відродилися в монетній справі кількох регіонів і держав, котрі лежали в зоні традиційного використання цього символу автохтонним населенням. Не зупиняючись детально на описах, наведемо їх найбільш характерний перелік:

1. Улус Джучі. AR (денг ?), анонімний. Ця монета карбована між правліннями ханів Токти і Узбека, найімовірніше, на території Кубані¹². Плетінка посідає центральне місце в оформленні реверсу монети (фото 3). До речі, визначення цих анонімних монет часом між правлінням Токти і Узбека, тобто 1312 р., дає дослідникам практично паралельну дату появи цього символу разом з появою «плетінки» на монетах держави Ільханів.

2. Улус Джучі. Абдаллах (1363 – 1370 pp.). AR. Денг, чекан «Шхер Абд» (місто Абд[аллаха])¹³. Плетінка займає центральне місце в оформленні реверсу монети (фото 4). Розташування міста поки що не визначено остаточно, але його загальне місцерозташування таке саме як і першого – Таманський півострів.

3. Київське князівство (до 1362 р.). «київські наслідування» денгу Джанібек¹⁴. Яскравий приклад, коли місцевий різник монетного штемпеля переробляє запозичений з ільханівських монет допоміжний елемент оформлення – «плетінку» у добре відомий і знайомий йому центральний елемент зображення (фото 5).

4. Київське князівство в складі Великого князівства Литовського. Володимир Ольгердович. Срібні випуски I типу¹⁵. Центральна частина легенди аверсу – плетінка (фото 6)¹⁶.

5. Велике князівство Литовське. Ягайло (1386 – 1387 рр.) АР. Денарій (фото 7)¹⁷. Один з центральних елементів оформлення зображень на реверсі – плетінка.

Грунтуючись на вищенаведених джерелах і аналізі численних зображень «вузла щастя» на монетах і предметах декоративно-прикладного мистецтва можна прийти до наступних висновків:

Запозичення віньетки для прикрашання монет у вигляді «вузла щастя» з монетної справи держави Ільханів до монетної справи Улуса Джучі дійсно мало місце у 20-х роках XIV ст. Це запозичення не мало жодного політичного підтексту, а було викликане, скоріш за все, певними тенденціями у «моді» на копіювання стилю і оформлення легенд гарної, якісної монети. Крім того, існує факт використання даного елемента в оформленні джучидської монети в якості центрального елемента однієї зі сторін до визначеного часу запозичення. Закріпившись в оформленні монет, карбованих столичними монетними дворами, це зображення разом з монетами потрапило до прикордонної смуги між Руссю, ВКЛ і Улусом Джучі.

Традиції використання різних варіантів даного символу на території всієї Давньої Русі і Північного Причорномор'я, як результат численних контактів автохтонного населення з індоіранськими племенами, починаючи з енеоліту, з'являються задовго до появи на цій території власне монголів та їх держав. Використання схожого символу на джучидських монетах дало своєрідний поштовх до його відродження і використання на територіях русько-ординського прикордоння. Передусім, це виразилося в його популярності при використанні в якості основного елемента у прикрашанні сторін монет місцевого карбування, як джучидського, так і руського й литовського.

Отже, в даному випадку говорити про вплив іранських коренів варто і потрібно, але один лише зв'язок з грошовою реформою Ільхана Газана не обов'язково може бути основоположним для таких теоретичних побудов.

1 Лихачев Н.П. Печати с изображением тамги или родового знака // Материалы для истории русской и византийской сфрагистики. Труды музея палеографии. Вып. II. Издательство АН СССР, Л., 1930. – С.99, 104; Fraehni Ch.M. Resensio numorum muhammedanorum Academiae Imp. Scientiarum Petropolitanae. Inter prima Academiae Imp. saecularia edita. Petropoli, 1826. – P.219.

2 Гончаров Е.Ю. «Персидский след» в джучидской нумизматике // Город и степь в контактной евро-азиатской зоне. III Международная научная конференция, посвященная 75-летию со дня рождения Г.А. Фёдорова-Давыдова (1931-2000). Тезисы докладов. – М., 2006; Гончаров Е.Ю. Персидский отблеск на русских монетах // Ирано-Славика №1-2 (14), М., 2007. – С. 28-30.

3 Diler Omer. Ilkhans. Coinage of the Persian Mongols. Istanbul, 2006. – 655с.

4 Волков И.В. Заимствования из Золотой Орды в оформлении русских монет конца XIV – первой половины XV в. // Город и степь в контактной евро-азиатской зоне. III Международная научная конференция, посвященная 75-летию со дня рождения Г.А. Фёдорова-Давыдова (1931-2000). Тезисы докладов. М., 2006.

5 Eugenius Ivanauskas, Robert J. Douchis Coins of Lithuania 1386-1707, Vilnius-Columbia. 1999. – 271 с.

6 Котляр Н.Ф. Монеты Владимира Ольгердовича // Нумизматика и сфрагистика, том 4, «Наукова думка» Киев, 1971. – С.52.

7 Рыбаков Б.А. Язычество древних славян, «Наука», М., 1981. – С.170.

8 Рыбаков Б.А. Назв. праця. – С.436.

9 Рыбаков Б.А. Назв. праця. – С.776.

10 Рыбаков Б.А. Назв. праця. – С.492.

11 Рыбаков Б.А. Назв. праця. – С.731.

12 определение места чеканки, как Азак, в свете массовой находки монет данного типа на территории Краснодарского края, видимо, будет пересмотрено в самое ближайшее время. («Узел счастья в треугольнике» Об одном типе ранних монет Азака //Труды III международной нумизматической конференции «Монеты и денежное обращение в монгольских государствах XIII – XV веков» Старый Крым-2004 г. М., 2005 С.18-19).

13 On-line версия доклада «Краткие сообщения о частных вопросах нумизматики Улуса Джучи и Великой Монгольской империи. Раздел 1. Шехр Абд(Аллах) – новый монетный двор Абдаллаха? Доклад на V международной нумизматической конференции «Монеты и денежное обращение в Монгольских государствах XIII-XV вв.». Волгоград, 2006 г. http://www.hordecoins.folgat.net/Rpubl_Volgograd_2006-conf.htm.

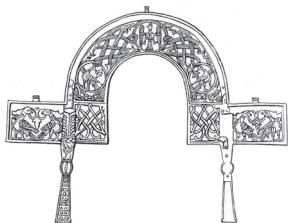

Фото 1. Рисунок вицижської арки з книги Рибаківа Б. Н. «Язычество Древней Руси».

Фото 2. Браслет (обидва боки) зі скарбу в Старій Рязані. З книги Рибаківа Б. Н. «Язычество Древней Руси».

Фото 3. Улус Джучи. Срібний анонімний денг, карбований на території Кубані в період між правліннями ханів Токти і Узбека у 1312 році (фото з приватної колекції).

Фото 4. Улус Джучи. Срібний денг з ім'ям Абдаллаха, карбований у «Шхер Абд», знахідки якого переважають на території Таманського півострова і Північно-Східного Криму (фото з приватної колекції).

Фото 5. Київське князівство до 1362 року. Срібне «київське наслідування» джучидському денгу Джанібєка (фото з приватної колекції).

Фото 6. Київське князівство під владою ВКЛ. Срібний денарій Володимир Ольгердовича I типу (фото з книги Eugenius Ivanauskas, Robert J. Douchis Coins of Lithuania 1386-1707, Vilnius-Columbia, 1999. – С. 17 type 9.9 (Table III, 9.9)).

Фото 7. Велике князівство Литовське. Ягайло. Срібний денарій 1386 – 1387 рр. (фото з книги Eduardas Remecas Vilniaus žemutinės pilies pinigų lobis, Lietuvos nacionalinis muziejus, Vilnius, 2003. – С. 85 (#8.8-II)).

**«ЗОЛОТІ ТАТАРСЬКІ, ТУРЕЦЬКІ, ЯЗИЧНІ;
ФЛОРИНИ ЗЕМЛІ НАШОЇ»:
ДО ПРОБЛЕМИ ТАЄМНИЧОГО МОНЕТНОГО
ТЕРМІНА XV – XVII СТ.**

Як засвідчує аналіз церковнослов'янських актових матеріалів, на Буковині, що перебувала у складі Молдавії, назви грошових одиниць в основному відповідали назвам, розповсюдженим на території Червоної Русі, до якої Буковина належала до останньої чверті 14 ст. Виняток, однак, складають невідомі для канцелярії сусідньої Галичини позначення «золоті татарські», які стали на Буковині та в Молдавії домінуючими з 15 ст. Попри багаторічні пошуки (М.Котляр, А.Нудельман, Л.Полевий, П.Бирня, Н.Руссев, О.Ілієску, К.Кіріцеску, О.Огуй, Е.Оберлендер-Тирновяну та ін.) обіговий курс цієї монети залишається невідомим, внаслідок чого малоінформативні й інші показники соціально-економічного життя на Буковині (дійсна вартість життя, нерухомості: сіл, пасік, млинів тощо).

Нині склалося п'ять точок зору щодо терміна «золотий татарський». За гіпотезою І.Ністора¹ – назва “татарський золотий” свідчить про місце його походження – “Татарію”, тобто область генуезьких понтійських колоній: саме там зосереджувалась інтенсивна торгівля, саме звідси монети потрапляли до Молдови. Саму назву автор теорії пов'язував з конкретними золотими монетами: флоринами, дукатами та цехінами, які були золотими еквівалентами “фрязьського” рубля, тобто італійської срібної ліри в 20 солідів. Цієї думки дотримується академічна наука Румунії та Молдови (О.Ілієску; К.Кіріцеску; К.Моісіл; А.Нудельман).

За припущенням Ф.Бабінгера², татарськими золотими були низькопробні імітації венеціанського дуката, продуковані генуезцями у різних містах (у т.ч. і в Кафі, територія якої знаходилась під протекторатом татарських ханів до 1475 р.). Подібні імітації (генуезького, білгородського чи навіть турецького походження) були характерними для грошового обігу Молдови 14-15 ст.³

Оскільки «татарські золоті», за перерахунком актів купівлі-продажу маєтків, мали, на думку автора⁴, занижений курс (до 1/3 та

1/2 угорського золотого), то перегляд евалюаційних таблиць показав на той час зниження проби венеціанських дукатів, що мало наслідком спад їх вартості.

Згідно з іншою гіпотезою⁵ назва “татарський золотий” з’явилась у молдовських документах помилково внаслідок єдиного арабського шрифту, котрим користувалися татари та турки на своїх монетах. Татари в той час не карбували власної золотої монети, а використовували турецькі, що через них потрапляли до Молдови та України. Ці монети, на думку М.Ф.Котляра, насправді були турецькими золотими. Подібне пояснення ідеальне для випадків уживання цього терміна у 1470-х рр., коли в обігу фіксуються нечисленні турецькі алтуни. Незрозумілими лишаються все-таки згадки “турецьких золотих” у молдовських документах 1449-1450 рр.

На думку деяких румунських дослідників⁶, «татарські золоті» позначали не реальні монети, а декілька типів лічильних, запозичених, в основному, із Золотої Орди. Згідно з цим припущенням «важкий татарський золотий» (2,5 золотих флоринів; 2,5 міскалі Золотої Орди; 60 дирхемів чи празьких грошів) відповідав 10 «легким» (в Молдавії останньої чверті 15 ст. ¼ золотого дуката).

Тому розглянемо як цей термін, так і гіпотези щодо його походження, залучивши дані канцелярій Молдавії та сусідніх країн і відомі монетні знахідки для визначення його грошового курсу.

Перша згадка терміна “**татарські золоті**” в молдавській документації припадає на 1428 р. – часи правління Александра Доброго, який налагоджував через Білгород зв’язки з Кафою, а наступні – на 1442-1443 рр., коли ці зв’язки вже було відроджено. Документи свідчать, що звичним засобом платежу на молдовському ринку з березня 1446 р. стають “**татарські золоті**”. Саме тоді село Божани було продане за “РЛ (130) злат татарских”⁷. У 1460-х роках звична ціна на села сягала від 50 до 75 ЗТ, за винятком верхньої Жикови, яка була оцінена у 200 ЗТ⁸. У 1470-х рр. вартість сіл дещо зросла і сягала 120 злат татарських, хоча села “Кобльчини та Билосовци на Дністри” разом коштували 200 ЗТ⁹. Досить значною була у 1470 р. ціна на виноградник (ймовірно, великої площі) – 544 ЗТ¹⁰. За “едино мисто от млинь” у 1484 якийсь Головатий отримав “50 злат татарских”¹¹. Ця слов’янська назва стала домінуючою як на Буковині, так і в Молдавії до кінця 16 ст., що засвідчує 220 його слововжитків у буковинському актовому матеріалі другої половини 15 – 16 ст. при реєстрації актів купівлі-продажу нерухомості (млинів, пасік, сіл), і збереглася згодом як архаїзм аж до кінця 18 ст.¹²

Натомість в іноземних канцеляріях, що фіксували торгіві взаємодносини з Молдовою, замість «золотих татарських», з'являються інші спеціальні назви, які свідчать про специфіку грошового обігу Молдавії. Так, серед документів Офіції торгівлі (Officium Mercantiae) у Генуї від 3 та 6 березня 1444 р. фіксуються «дукати, обігові в цьому краєві Валахії: ... *ducatis (...) ex currentibus in dictis locis Velachie*. У львівській торговій документації йдеться про: *Floreni Tartaricales* (Львів: 1426; 1507), *heidnische Gulden* (Львів: 1441-1448)¹³. Подібні назви з'являються і в офіційних зовнішніх і торговельних документах Молдови¹⁴. Так, замість “злат татарський” у пізнішому німецькомовному листі із Сучави до Брашова від 1473 р. говориться про “язичні гульдени” (*gulden heydnisch*.)” Подібні найменування фіксуються в інших листах до трансільванських міст Бистриці та Брашова. У пізніших міждержавних договорах 1519 та 1527 рр. із Польщею зустрічаються “валаського (молдавського) злота” (*zloti valaski, moldawski*), що лічився “Валаською лічбою” на аспри, а в листуванні 1546-1563 рр. із Бистрицею), крім «золотих татарських» і «язичних гульденів: *gulden heydnisch*», фігурують «дукати/флорини землі нашої: *fl. terre nostre Moldaviae*».

На ужиток частини цих термінів свого часу звернули увагу І.Ністор¹⁵ та інші дослідники (К.Моїсіл, О.Лієску та ін.), проте питання довго залишалося поза системним розглядом. З другої половини 1990-х рр. до цієї проблеми повернулися ряд українських і румунських учених, небезуспішно намагаючись знайти грошовий еквівалент «татарських золотих»¹⁶. Зупинимося детальніше на визначенні грошових курсів для цих іноземних термінів, розглядаючи їх хронологічно в необхідному контексті.

Реставровані грошові курси цієї монети для цього періоду мають неоднозначний вигляд. У сучаському листі до Брашова від 1473 р. (1) інформується, що “чотири язичні золоті: *gulden heydnisch*”) складають один “угорський золотий”, тобто в останній третині 15 ст. на один такий золотий припадало близько 12 аспрів або 25 угорських денаріїв¹⁷. Подібна цінова різниця між цими золотими монетами видна й за іншим документом кінця 15 ст. (2), за яким фальча з 3 фуртами винограду, що були придбані за 15 “злати угорських червлини”, оцінювалась у 1499 р. не менше ніж у 40, а потім у 65 златих татарських¹⁸. Різниця курсів (1:2,66-4,33) навіть з урахуванням певного рівня інфляції та спекулятивного продажу чітко засвідчує цінову неадекватність угорської та «татарської» монет.

Згодом в іншій документації першої чверті 16 ст., замість цих термінів, згадуються ще й “валаські (молдавські) злоті” (zloti valaski), що лічилися “Валаською лічбою” на аспри. Так, у прикордонному та торговому договорі від 7 серпня 1519 р. і Молдово-польському договорі від 12 травня 1527 р., укладеному від імені польського короля Сигізмунда та молдавського князя Стефана IV (Штефаніци), періодично з’являються синонімічні терміни «*zloty walaski*» і «*zlothi Moldawski*». Зазначимо, що хоча «Валахія» та «Волохія» були різними країнами, тогочасна польська канцелярія часто позначала Молдавію Валахією. Договір 1519 р. зокрема стосувався типових прикордонних конфліктів (звалтувань, побиття) і визначав суми грошових штрафів, завдяки чому фіксуються нетипові грошові позначення та характерна система лічби. Зупинимося детальніше на ужитку цих термінів:

(7.08.1519) «*Item, gdi bi kto s oboiey strony dziewkę, zonę або wdowę sgwalcill або gwaltem wziall, tedy taky gwaltownyk ma placyc osmnascie kop Podolskich, а на Valaska lidzbą aspramy szeszcziesąt zlotich Valaskich...*». У наступному положенні продовжено: «*Item, а kto dziewke s gey dobrą wolą а prziasliwie vesmie, ma dac poltori kopi а lidzbi Walaskey piącz zlotich asprami*»¹⁹. У новій редакції 1527 р. ці положення змінено з указівкою на територіальну приналежність зловмисників: галичанин мав сплатити 60 золотих талаських, а гвалтівник-молдаванин – 18 коп: *jestly bi ktory Podolanin do podolya або do Halicki zyemye z Moldawskie zyemye wziął dzyewką gwalthem, then czlowyek Walaschinowj za vyne osmnascze kop przypadnye. А yesthly bi Walaschin s Podolya або s Halicki zyemye moczą або gwalthem wzył dzyewką, then Podolskyemu або Haliczkyemu czlowyeku szeszczieszyanth zlotich Walaskich за vyne przypadnye...*»²⁰. У новій редакції звертає на себе увагу відсутність означення «подольських», яка вказувала на якісні, але практично відсутні в обігу «червоно руські грошики».

У Молдово-польському договорі від 12 травня 1527 р. між Петром Рарешом та Сигізмундом I передбачено штраф для прикордонних конфліктів «на сто і двадцять злотих Молдавських» за нанесення тілесних пошкоджень:

(12.05.1527): “*А jestli by kto ony ktorego thakowego zbyl, thedy ten sbitni на swe rany z ona obczisną pryszycze, ktory then, czo go byl, y за szkody yemu zaplaczi а, rancze odkupyancz, stho y dwadzieszcia slothich Moldawskich starosczye zaplaczycz badzye povynyen*”²¹.

У випадку вбивства чи смерті через поранення, шляхтичі й піддани польського короля, а також молдавани мають платити «за голову»

«60 злотих валаських і сто злотих»; для злочинців, що не належали до шляхетського стану передбачався штраф «60 злотих валаських»:

*«I to abi bylo powszyagnyono, ustavyono iest, ysz, yesli bi slachta, thak krola yego miloszi yako y voyewodi Moldawskiego poddany, kogo chodzaczego s poswy ubyl abo ranyl, thedi themu ranemu abo ubithemu ma za rany y za schkodi placzicz. A yesli bi kto zabył, za glową y za schkodi ma dossicz uczinicz. A tho zaplacziwszy starosszczie za wyną ma dacz szesczdieszianth **zlotich Walaskich** y sto zlotych. A yesli by nye byl szlachczicz then, czo byl abo zabył, thedi zaplaczwszy rany abo glową y schkodi, vyni ma dacz starosszczye szesczdiesziant **zlotich Walaskich**»²².*

Ослушникам, що невчасно виплачували штрафи, загрожував додатковий штраф на «копу Подольську чи злотий Молдавський»: «*A jesli by ktoryey czlowyек tak s Moldawyan yako s podolan tego dnya nye zaplaczil by, then, na kym prawo przwyodv, zwicziaszci ku glowny sumye skazany yedna **kopa Podolskye** przilozicz a zaplaczicz za winą a starosszczye swemu thesz za wyne **zlothi Moldawski** badzye powynyeny dacz*»²³.

Як бачимо за зазначеними вище документами, на початку 16 ст. вартість «валаського золотого», за польськими документами, дещо змінюється, проте зберігає попередню тенденцію. У договорі між Польщею та Молдовою від 7.08.1519 р. Сигізмунд I Старий пропонує молдовському воєводі Штефану як міру покарання за зведення дівчини чи заміжньої жінки (3) «18 кіп Подольських, а на Валаську лічбу аспрами шістдесят золотих Валаських», тобто 18 лічильних грошів/ півгрошів (?) на золотий валаський. Тому ж, хто візьме жінку з доброї її волі, за цим документом, необхідно заплатити «півтори копи, а лічби Валаської п'ять злотих аспрами»²⁴. За цим трактатом дослідники розраховали срібний еквівалент «золотого Валаського». 18 коп подольських грошів мали містити 1080 лічильних грошів чи 2160 обігових коронних чи литовських півгрошів. Оскільки коронні півгроші важили 1,031 г (0,387 г чистого срібла), то «злот валаський» відповідав 14,48 г чистого срібла, а відповідний йому аспр – 1,29 г чистого срібла²⁵. Оскільки, за даними Ш.Памука, вага аспра (турецького акче) між 1491 та 1566 рр. була 0,73 г загалом і 0,66 г чистого срібла), а найвища вага аспра сягала 1,15 г 918% проби (1326-1444), то вихідною срібною монетою був явно не аспр. Ця одиниця певною мірою (20% важча) співвідносилася з лічильною «валаська перперою»²⁶, що дозволяло їм говорити про їх спільне формування у додержавний період під балканським впливом.

На нашу думку, рацію має В.Шлапінський²⁷, який вважає, що цією одиницею рахували не гроші, а «подільські» чи литовські півгроші

ня³¹. Іншим зразком такої суми може послужити молдово-польський договір 1527 р., за яким тому, хто доведе старостам свою правду, тому повернуть все, правда, він має сплатити 12 аспрів (7): «*Item, kto sia spravi przet starostami, temu wssitko ma bidz wroczone, telko ma dacz dwanasczie asp viesznogo*»³². Релікти такого рахунку з'являються згодом у 1648 р. у В.Лупу.

Цілком закономірним виглядає тоді намагання Якуба Геракліда Деспота, який зробив спробу узгодити європейську талярну систему, обігові в Молдавії турецькі акче-аспри та молдавську чи «валаську лічбу на аспри», викарбувати «молдавський золотий» за 12 аспрів у сріблі (8): «*Despotus autem monetam cudere novam praesumet ad florenum unum Moldaicum, qui est asperarum 12, item duorum, 3. et 4.. nec non et mascguros*»³³. Враховуючи те, що турецький акче 1491-1566 рр. мав вагу 0,73 г (із них 0,66 г чистого срібла), можна припустити, що в 1546-1562 рр. «валаський золотий» мав відповідати понад 8,76 г (7,88 г чистого срібла)³⁴.

Звідки ж такі взялася ця рахункова система? Розглянемо як стандартні монетні знахідки з Буковини та Молдавії, так і лічильні системи сусідніх країн. Вивчаючи монетні матеріали, на нашу думку, можна припустити, що у випадку (1), мабуть, згадувалися низькопробні візантійські гіперперіони Мануїла II (1391-1423) вагою в 4 г та IX лотової проби, які дісталися туркам після завоювання Константинополя – їх курс ще на початку 15 ст. складав 3,25 гіперперіони за 1 золотий (у т.ч. угорський) дукат³⁵. Не виключено, що ця золота монета стала за свого курсом рахунковою одиницею. Другий випадок (2) міг стосуватися, ймовірно, чи турецького алтуна (3,43 г 800 мпр.), чи венеціанського цехіна. Останній мав у ті роки знижену вартість та непевну репутацію – його вагу у 1402 р. тимчасово зменшили на 4 грани, тобто з 3,54 г до 3,34 г, внаслідок чого протягом тривалого часу венеціанський цехін оцінювався на 10-15% менше, ніж дукат³⁶.

В основі випадків 3 та 4, що допускають перерахунок на срібло, лежить, на нашу думку, низькопробна золота монета. Розглядаючи грошовий обіг Буковини та Молдавії тих часів, констатуємо, що в 15 ст. у Молдавії досить уживаними стали т.зв. хіоські імітації дукатів венеціанського типу (із зображенням Христа та св. Лавренція, покровителя Генуї), проте з іменами генуезьких догів 1415-1447 рр. (без знаків монетного двору для Кафи чи зі знаком * для Чембало: Балаклави) пониженої ваги (вагами 2,40, 2,28, 2,26, 2,16, 1,5 г) та проби (500) зі стандартним написом (SIT TIBI SEMPER DATUM QUE TU

REGIS ISTE DUCATUM). Вони досить звичні для знахідок із Південної та Північної Буковини³⁷ й північної Молдови: Кірпіць, Скінетья, Васлуй, Сучава, а також Південної України (Керч-1908)³⁸. Випадки 5-8 стосуються лише рахункового використання «золотого татарського чи язичного» у перерахунку на срібло.

Проведений аналіз дозволяє певною мірою поєднати згадані вище 4 гіпотези, бо не тільки турецькі алтуни, а й генуезько-італійські цехіни та їх імітації з Кафи, що в якості “алтун фундукли” (з тур. “венеціанський золотий”) перебували в турецько-причорноморському грошовому обігу і звідти потрапляли у Молдову “молдовським” торгівельним шляхом, який для Молдови був насправді ”татарським”³⁹. Подібна обставина могла відбитися на назвах монет, що потрапили до Молдови цим шляхом. У такому випадку “злот татарський” мав би бути до початку 15 ст. візантійськими гіперперонами, відомими у знахідках із Південної Буковини, а з 1440-х рр. стати збірним поняттям, що включало різнопланові монети: італійські цехіни та дукати, їх імітації, а також турецькі алтуни. Дещо згодом – щонайменше з 1470-х рр. – це позначення стало вживатися як лічильне поняття з курсом 12 аспрів за один «язичний золотий», чому сприяв інтенсивний випуск низькопробних золотих імітацій 1415-1470-х рр. Саме в останній чверті 15 ст. із розповсюдженням турецького акче (12 аспрів на чверть золотого флорина) у Молдові паралельно утвердилася візантійська лічильна система, яка завдяки збігу курсів поєдналася з татарською лічильною системою.

Це рахункове співвідношення (1 лічильний флорин=12 срібних монет) має, на нашу думку, візантійські традиції⁴⁰. У 1092-1093 рр. Алексій I Комнін, як відомо, провів грошову реформу, за якою прирівняв лічильний гіперперіон (рум. *перпера*) до 12 срібних міліарисіїв. Після 1204 р. замість тих уживалися венеціанські гроші (вагою 2,19 г), а з 1295 р. візантійські базілікони. В останній чверті 13 ст. лічильний гіперперон, що відповідав 12 срібним монетам, розширив сферу свого використання на всі Балкани і охопив Болгарію, Сербію, Боснію, острівну Грецію (Крит, Негропонт, Модон), Рагузи, Катар та Валахію, де він утвердився як дванадцятична перпера (13,37 г срібла, у т.ч. 12,4 г чистого). Ця давня лічильна одиниця, поширившись на суміжний район між Східними Карпатами та Дністром (Молдавію), що сталося в 12-15 ст., очевидно, отримала в 14 ст. назву «перпера валаська». Щонайпізніше в 20-х роках 15 ст. лічильний волоський золотий з'явився як відповідник візантійського гіперперона Мануїла II і залишався в ужитку завдяки емісіям генуезьких імітацій 1415-1470-х рр. у мол-

давському грошовому обігу. Завдяки утвердженню турецького акче в останній чверті 15 ст. ця назва стала повністю лічильною (1 золотий відповідав за балканськими традиціями 12 аспрам турецьким) і зберігалася в активному ужитку, принаймні, до 60-х рр. XVI ст. При цьому, оскільки в 15-16 ст. дукати венеціанські та угорські мали в Молдавії назву «златии, злоті», то відбувся семантичний переніс «золотий татарський», а згодом «язичний» та «валаський». У Рагузах (Дубровник) та на Криті використання цієї лічильної одиниці збереглося до 17 ст., а у Валахії (як пер пера, до грец. гіперперон) – до 1819 р.

Як бачимо, загадкова назва, звична для Буковини, виражала балкано-понтійську лічильну одиницю. У перспективі необхідно зіставити систему, що прийшла з Візантії, з лічильною системою Золотої Орди, а також встановити за вагами генуезьких імітацій їх курси в «татарських золотих».

¹ Nistor I. Handel und Wandel in der Moldau bis zum Ende des XVI. Jahrhunderts. – Czernowitz: Pardini, 1912. – XIII, 200 S.

² Babinger F. Südosteuropäische Handelsmünzen am Ausgang des Mittelalters // Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 44. – Wiesbaden 1957. – S.352-358.

³ Нудельман А.А. К вопросу о составе денежного обращения в Молдавии в XIV – начале XVI вв. (По материалам кладов) // Карпато-Дунайские земли в средние века. – Кишинев: Штиинца, 1975. – С.99; 117.

⁴ Огуй О.Д. Монетно-лічильні найменування на Буковині та в Молдові в кінці 14-першій третині 19 ст.: Проблема поліномінацій в адаптивних термінологічних системах. – Чернівці: Рута, 1997. – 225 с.; Огуй О. Позначення золотих монет у молдово-буковинських документах кінця XVI – XVII ст. (регіональний аспект) // Історико-географічні дослідження в Україні. Зб. наук. пр. / М.Ф.Дмитрієнко (відп. ред.). – Число 5. – К.: НАН України, Ін-т іст. Укр., 2001. – С.187-195.

⁵ Котляр М.Ф. Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV-XVIII ст. – К.: Наукова думка, 1981. – С. 40.

⁶ Oberländer-Târnoveanu E. “Zlotul romanesc” sau “moldovenesc” – o moneda de calcul de traditie bizantino-balcanica din Moldova secolelor XV-XVI // Cercetari numizmatice 8. – 2002. – Nr.8. – P.236-237.

⁷ Costachescu M. Documente moldovenești înainte de Ștefan cel Mare (C DM.I). În 2 vol. – Vol.I: 1374-1437. – Iași, 1931. – N470. – P. 247.

⁸ Bogdan I. Documentele lui Ștefan cel Mare (B DS.I). – Vol.1: 1456-1490; – București: SOCEG, 1913. – N66, P.111.

- 9 B DS.I, N89. – P.155.
- 10 B DS.I, N87. – P.150.
- 11 B DS.I, N157. – P.285.
- 12 Огуй О.Д. Монетно-лічильні найменування на Буковині та в Молдові... – С.118.
- 13 За: Oberländer-Târnoveanu E. Tartarian Zlots – A Golden Horde Legacy in the monetary Terminology and Practice of medieval Moldavia and its neighbouring countries //Revue Roumaine d’Histoire. –Vol. XXX. –Bucureşti, 1991.–S.193, 211.
- 14 Огуй О.Д. Монетно-лічильні найменування на Буковині та в Молдові... – С.59-60.
- 15 Nistor I. Handel und Wandel in der Moldau...- S.102.
- 16 Див. Огуй О.Д. Монетно-лічильні найменування на Буковині та в Молдові... – С.56-60; 116-126; Огуй О. Позначення золотих монет у молдово-буковинських документах... – С.187-195; Шлапінський В. Молдавські, валаські, турецькі та угорські назви монет і грошово-лічильних одиниць за письмовими джерелами Руського воеводства (XV – початок XVIII ст.) // А се єго сребро. Збірник праць на пошану члена-кореспондента НАН України М.Ф.Котляра з нагоди його 70-річчя. – К.: Ін-т.іст.Укр. НАН України, 2002. – С.199-206; Oberländer-Târnoveanu E. “Zlotul romanesc” sau “moldovenesc”. – P.223-246.
- 17 Nistor I. Handel und Wandel in der Moldau...- S.133.
- 18 Див. Balan T. Documente bucovinene. – Vol.II: 1519–1662. – Cernaуţi, 1934. – №79. – P.148.
- 19 C DM, I. – P.520, 524.
- 20 Hurmuzaki E. Documente privitoare la istoria romanilor (H.II,3). – Vol.II, 3: 1510-1530. – Bucureşti, 1891. – Nr.457. – P. 737.
- 21 H.II,3. – Nr.457. – P.734.
- 22 H.II,3. – Nr.457. – P. 737.
- 23 H.II,3. – Nr.457. – P.733.
- 24 H.II,3. – N456. – P.702.
- 25 Див. Oberländer-Târnoveanu E. “Zlotul romanesc” sau “moldovenesc”... – P.234.
- 26 Oberländer-Târnoveanu E. “Zlotul romanesc” sau “moldovenesc”... – P.244.
- 27 Шлапінський В. Молдавські, валаські, турецькі та угорські назви монет... – С.206.
- 28 H.II, 1. – N.921.
- 29 Поп. Oberländer-Târnoveanu E. “Zlotul romanesc” sau “moldovenesc”... – P.235.

ЦДІАЛ України. – Ф.52 – Оп.2 – Спр.378: 25; Шлапінський В. Молдавські, валаські, турецькі та угорські назви монет... – С.205.

³¹ Oberländer-Târnoveanu E. “Zlotul romanesc” sau “moldovenesc”... – P.233.

³² C DM, I. – P.619, 524.

³³ Hurmuzaki E. Documente privitoare la istoria romanilor. In 44 vol. – Vol.II, 1: 1451-1575. – Bucureşti, 1891. – P.411.

³⁴ Поп. Oberländer-Târnoveanu E. “Zlotul romanesc” sau “moldovenesc”. – P.235.

³⁵ Hinz W. Islamische Währungen umgerechnet: Ein Beitrag zur islamischen Wirtschaftsgeschichte in Gold. – Wiesbaden: O.Harrasowitz, 1991. – XII, S.35.

³⁶ Див. Огуй О.Д. Монетно-лічильні найменування на Буковині та в Молдові... – С.34.

³⁷ З книги, що перебуває в друці: Огуй О.Д. «Монетні знахідки на Буковині: Системно-квантитативне зіставлення», мала знахідка знахідка III/13. Заставнівський район ? Чернівецька область (2005:о?). Під час рибалки в намулі Пруту було виявлено золоту монету. Власник монети через посередника передав у клуб цю монету, на перший погляд, типовий венеціанський дукат 14 ст., на експертизу до фахівців (О.Д.Огуя та С.В.Пивоварова). Ознайомлення з дещо обрізаною монетою (вагою в половину дуката – 1,78 г !) засвідчило низьку якість металу, полушеного на зображеннях, та нерівний, імітаційний характер готичних букв, які практично не читалися. На аверсі з зображенням Христа було орієнтовно написано: P60NI...DUAX NA.EDAIXIV, а на зворотному боці: ХТП. Л. За одноставним висновком, цю монету було віднесено до т.зв. “хіоських імітацій венеціанських дукатів”, звичних знахідок на території Молдови та Румунії (Південної Буковини).

³⁸ Oberländer-Târnoveanu E. “Zlotul romanesc” sau “moldovenesc”... – P.66-68.

³⁹ Див. Nistor I. Handel und Wandel in der Moldau... – S.7.

⁴⁰ Див. Огуй О.Д. Монетно-лічильні найменування на Буковині та в Молдові... – С. 59; Oberländer-Târnoveanu E. “Zlotul romanesc” sau “moldovenesc”... – P.232-233; Шлапінський В. Молдавські, валаські, турецькі та угорські назви монет... – С.206.

ВЕЛИКО-БУШІВСЬКИЙ СКАРБ 2004 Р. ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИХ МОНЕТ XVII СТ.

Про роль західноєвропейських монет в грошовому обігу Гетьманщини (1648–1764 рр.) свідчать близько 500 скарбів, музейних та приватних колекцій, виявлених в другій половині XIX – на початку XXI ст., вивчених та введених у науковий обіг, в тому числі 63 – автором статті. Аналіз скарбів із наявністю талерів та їх фракцій в українському грошовому господарстві яскраво ілюструє скарб срібних монет із с. Велика Бушинка Немирівського району Вінницької області.

Дослідивши 357 скарбових комплекси із монетами майже 20 країн Європи, присутніх у великих та малих скарбах Гетьманщини, нами зафіксовано скарби із вмістом талерів у 98 випадках (19,83%), тобто майже в кожній четвертій знахідці. Серед 55 скарбів із вмістом західноєвропейських монет, знайдених на території Вінниччини в XIX – на початку XXI ст., в 11 (11,2 %) зустрічаються від 1 до 6 талерів, переважно левендальдерів, альбертусталерів, рікседаальдерів та рейхсталерів. Найбільше знахідок припадає на левендальдери та рікседаальдери Голландської республіки провінцій: Гельдерну, Голландії, Фризії, Західної Фризії, Зеландії, м. Кампена, м. Зволле, Оверіселля, Утрехта, Бельгії. Талери цієї держави виявлені в 11 скарбах (№ 244, 246, 247, 248, 255, 259, 262, 267, 277, 282, 283, 288).

Другу велику групу срібних талерів, знайдених на території Вінниччини, складають рейхсталери держав та міст Священної Римської імперії. Їх присутність зафіксована у 8 скарбах (№ 244, 246, 247, 255, 258, 259, 267, 283), що свідчить про роль цієї держави в грошовому обігу Поділля. Найчастіше зустрічаються талери німецьких держав: Ольденбурга, Брауншвейгу із зображенням велетня, який в пошуках родовищ срібла, вириває із корінням столітню ялину, рідше – Брунсвіку, Гамбурга, Зальцбурга, Тіролю, Лінбурга, Емдена.

Лише в 4 комплексах монет другої половини XVII ст. (№ 244, 255, 259, 262) містяться талери Іспанських Нідерландів, переважно альбертусталери та рікседаальдери часів правління Альберта та Ізабелли (1599–1621) і Філіпа IV (1621–1665). Окремими знахідками талерів

представлені Річ Посполита (№ 244) часу правління Сигізмунда III (1587–1632), Бранденбург (№ 248) – Георга Вільгельма (1621–1640), Швейцарія (№ 244), провінції Шафхаузен.

Не дуже часто в скарбах Вінниччини та в цілому Гетьманщини, зустрічаються флорини (2/3 талера) і півталери (1/2 талера), відкарбовані на монетних дворах Європи. В нашій топографії ці номінали зафіксовані в 17 (4,7 %) скарбах Гетьманщини 1648–1700 рр. В найбільшій кількості зустрічаються монети Голландської республіки. Флорини провінцій цієї держави виявлені в 7 скарбах та півталери – у 6. На Вінниччині флорини зафіксовані у 5 скарбах (№ 247, 248, 267, 283, 291), півталери – у 2 комплексах (№ 240, 259), що свідчить про їх активну роль на грошовому ринку серед інших фракцій талера.

В більшості скарбів Гетьманщини (1648–1764 рр.), поряд із талерами і флоринами Голландської республіки, Іспанських Нідерландів, Священної Римської імперії, Бранденбургсько-Пруської держави, містяться польські срібні орти, білонні тимфи та монети середніх номіналів – шостаки, трояки, півтораки, гроші, півгроші, третяки, шеляги, денари.

Лічильно-грошова система Речі Посполитої, яка фактично панувала на Поділлі в XVII–XVIII ст., була близькою до дукатово-талерної системи більшості європейських держав. Для більш чіткого розуміння співвідношення грошових одиниць від золотого дуката до білонного денара в грошовому обігу Речі Посполитої і Гетьманщини в 1612–1676 рр. наведемо дані порівняльної таблиці 1.

Співвідношення монет в Речі Посполитій у XVII ст. суттєво не змінилося, але в умовах економічної кризи 40–60-х рр., Ян II Казимир (1648–1668) провів грошову реформу, яка понизила в цілому якість польського гроша та призвела до проникнення на грошовий ринок Гетьманщини дрібних низькопробних західноєвропейських монет. Про це свідчить 80 % скарбів другої половини XVII ст., знайдених на території 8 сучасних областей України та зокрема, на Вінниччині.

Проаналізуємо новий скарб, виявлений у 2004 р. в с.Велика Бушинка Немирівського району Вінницької області жителем села В.Криворучком. В скарбі зберігалися 483 срібні монети 1611–1667 рр., в тому числі: 6 ріксдаальдерів Голландської республіки, Нідерландів та Бельгії, 1 левковий півталер об'єднаних провінцій Голландської республіки, 1 флорин Священної Римської імперії часу Фердинанда II (1619–1637), 1 орт Пруссії, 264 срібних коронних ортів, 34 орти м. Гданська, 14 тимфів, 12 шостаків, 128 півтораків, 20 коронних

білонних шелягів і 1 денарій Яна II Казимира (1648–1668) (№ 247). Монети за часом карбування розподіляються так: перша половина XVII ст. – 433 (89,6 %) і друга половина XVII ст. – 50 (10,4 %).

Детальне вивчення кожної монети Велико-Бушівського скарбу за свідчило досить тривалий період накопичення скарбу, який складає 57 років. Найстарішою монетою знахідки є ріксаальдер Голландської республіки 1611 р., наймолодшою – шостак 1668 р. Яна II Казимира. Про тривалий час використання монет скарбу в грошовому обігу та їх зношеність свідчать дані про діаметр, вагу та пробу 10 номіналів скарбу (див. *табл. 2*):

За державною приналежністю та кількістю монети розподіляються так: 475 монет (98,3%) скарбу належать тезавраціям Речі Посполитої, по 3 (0,62 %) – відповідно Голландської республіки та Бельгії, по одній (0,2 %) монеті в скарбі належать Священній Римській імперії та Пруссії. У скарбі наявні ріксаальдери 1611 р. – 1, 1619 р. – 1, 1621 р. – 1 – Голландської республіки, 1619 р. – 1, 1621 р. – 2 – Бельгії. Священна Римська імперія представлена флорином (б.д.) Фердинанда II (1619–1637), а Пруссія (герцогство) – ортом 1665 р. Фрідріха Вільгельма I (1657–1688). Серед монет Речі Посполитої у скарбі переважають гроші Сигізмунда III (1587–1632), орти коронні 1621–1623 р. – 264 одиниць; орти м. Гданська 1612, 1614, 1615, 1617, 1620, 1623 рр. – 30 одиниць; шостаки коронні 1627–1632 рр. – 7 одиниць; півтораки коронні 1622–1632 р. – 128 одиниць; Яна II Казимира (1648–1668), тимфи (злотувки) 1663–1665 р. – 14 одиниць; орт 1668 – 1; шостаки коронні 1651–1668 рр. – 5 одиниць, шеляги коронні 1652–1653 рр. – 20 та один білонний денар 1651. Скарб у повному складі потрапив до Вінницького обласного державного краєзнавчого музею. Інвентарний № KB – 70651– 71134.

Наукова вартість Велико-Бушинського скарбу надзвичайно велика. По-перше, в даний час дуже рідко до музейних установ потрапляють цілі скарбові комплекси, їх як правило перепродують колекціонерам. По-друге, скарб 2004 р. складається переважно із польських монет 1612–1668 рр., переважно ортів та півтораків, часів правління королів Сигізмунда III та Яна II Казимира, що характерно для більшості скарбів другої половини XVII ст. По-третє, майже всі срібні та білонні монети скарбу сильно потерті, що свідчить про тривалий термін їх використання та популярність на українському грошовому ринку в період перебування Поділля в складі Речі Посполитої (перша половина XVII ст.) та Гетьманщини. По-четверте, в скарбі поряд із коронними

польськими, гданськими та пруським ортами, тимфами, шостаками, півтораками, шелягами і денарієм, наявні 6 ріксдаальдерів, що характерно для значної кількості скарбів періоду Гетьманщини. Скарб ілюструє весь спектр грошових номіналів українського грошового ринку другої половини XVII ст.

1. Котляр М. Ф. Грошовий обіг України доби феодалізму. – К., 1971. – С. 216.

2. Kotlar M. Znależiska monet z XIV–XVII w na obszarze Ukrainy SSR Materialy. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk. – 1975. – S. 6–272.

3. Стрижакова Н. Таляри Західної Європи в українських скарбах // Українська нумізMATика і боністика. – К., 2000. – № 2. – С. 299–343.

4. Бакалець О.А. Гроші і грошовий обіг на Поділлі в XVII–XVIII ст. // Наук. записки ВДПУ ім. М. Коцюбинського. Серія: історія. – Випуск 10. – Вінниця, 2006. – С. 216 – 228.

5. Бакалець О.А. Гроші і грошовий обіг на Поділлі в XVII ст. (за скарбовими матеріалами) // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії і методики: Зб. наук. праць: У 2-х част. – К.: НАНУ. Ін-т історії України, 2006. – Число 13. – С.119 – 120.

6. Бакалець О. А. Талер в грошовому обігу України кінця XVI – першій чверті XVIII ст. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії і методики: Зб. наук. праць: У 2-х част. – К.: НАНУ. Ін-т історії України, 2005. – С. 142 –171.

Таблиця 1

Співвідношення номіналів монет в Речі посполитій та Гетьманщині в 1612–1676 рр.

Дукат	Корон. талер	Легкий талер	½ талера	¼ орт	Злот (тимф)	1/5 шостак	1/10 трояк	1/15 грош	1/30 1 гріш	1/60 півгріш	1/90 шеляг	1/540 денар
1	2	2 1/5	4	8	10	30	60	120	180	360	540	1800

Таблиця 2

Кількісні та якісні дані про монети Велико-Бушівського скарбу 2004 р.

Парам	Талер	Флорин	Півталер	Тимф	Орт	Шостак	Трояк	Півторак	Шеляг	Денар
Діам.	40 мм	37 мм	30 мм	32 мм	29 мм	26 мм	21 мм	19 мм	16 мм	14 мм
Вага	28, 4– 28, 7 г	19, 9 г	13, 5 г	5, 05– 6, 04 г	5, 3– 7, 4 г	3, 48– 3, 95 г	1, 6 г	0, 6– 1, 2 г	1, 7 г	0, 53 г
Проба срібла	800	650	800	475	250 – 700	375 – 475	375 – 475	250 – 375	250	250

Таблиця 3

Велико–Бушівський скарб Немирівського району Вінницької області 2004 р.

Номінал	Вага	Рік карб.	Метал, проба	Правитель, країна	Кіль. екю.
Ріксадаальдер	28,6г	1611	Срібло 700	Нідерланди, пров. Конфое	1
Ріксадаальдер	28,7 г	1619	Срібло	Бельгія	2
Ріксадаальдер	28,7 г	1621	700	Бельгія, пров. Грескунт	2
Ріксадаальдер	28,4 г	1621	700	Бельгія, пров. Конкордія	1
Півталер (левковий)	13,2 г	16??	800	Голландська республіка	1
Флорин	19,97 г	16??	650	Св.Римська імперія, Фердинанд II (1619–1637)	1
Півталер левковий	13,5 г	16??	800	Голландська республіка	1
Тимф, злотувка	5,5 – 6,4 г	1663	Срібло, 700	Ян II Казимир (1648–1668)	14
Орт коронний	7,2 г	1621 –1623	Срібло, 250–700	Сигізмунд III (1587–1632)	264
Орт м. Гданська	5,3–7,3 г	1612–1623	Срібло, 250–700	Сигізмунд III	34
Орт	5,9 г	1665	Срібло 700	Пруссія, Фр.Вільгельм I (1657–1688)	1
Шостак коронний	3,48–3,95 г	1627 –1632, 1651–1668	Срібло, 375– 475	Сигізмунд III, Ян II Казимир	12 5
Півторак коронний	0,6 –1,2 г	1622–1632	Срібло, 250 –375	Сигізмунд III	128
Солід коронний Денар	1,2–1,4 г 0,53 г	1652–1653 1651 ?	Білон 375 Білон	Ян II Казимир Ян II Казимир	20 1
Всього монет:	0,5–28,7 г	1611–1667	Срібло	5 країн	483

Монетні знахідки 1648–1700 рр.

ІЛЮСТРАЦІЇ

окремих західноєвропейських срібних монет XVII ст. із с. Велика Бушинка Немирівського р-ну Вінницької області, які зберігаються у фондах Вінницького обласного краєзнавчого музею

Ріксдаальдер, Голландська республіка, 1619 р.

Ріксдаальдер, Голландська республіка (Бельгія), 1619 р.

Ріксдаальдер, Голландська республіка (Бельгія), 1621 р.

Ріксдаальдер, Голландська республіка, 1611 р.

Рікздаальдер, Голландська республіка (Бельгія), 1621

Флорин, Священна Римська імперія, Фердинанд II (1619–1637), 1620..р.

Півталер левковий, Голландська республіка, 1620...р.

Орт коронний, Річ Посполита, Сигізмунд III (1587–1632), 1618 р.

Орт коронний, Річ Посполита, Сигізмунд III (1587–1632), 1620 р.

Орт коронний, Річ Посполита, Сигізмунд III (1587–1632), 1621 р.

Орт коронний, Річ Посполита, Ян II Казимир (1648–1668), 1667 р.

Орт м. Гданська, Річ Посполита, Сигізмунд III (1587–1632), 1612 р.

Орт м. Гданська, Річ Посполита, Сигізмунд III (1587–1632), 1617 р.

Орт м. Гданська, Річ Посполита, Сигізмунд III (1587–1632), 1625 р.

Орт м. Гданська, Річ Посполита, Сигізмунд III (1587–1632), 1615 р.

Орт, Пруссия, Фрідріх Вільгельм (1657–1688), 1665 (1685)

Тимф, Річ Посполита, Ян II Казимир (1648–1668), 1664

Тимф, Річ Посполита, Ян II Казимир (1648–1668), 1665 р.

Тимф, Річ Посполита, Ян II Казимир (1648–1668),

Тимф, Річ Посполита, Ян II Казимир (1648–1668), 1663 р.

Тимф, Річ Посполита, Ян II Казимир (1648–1668), 1665 р.

Шостак, Річ Посполита, Сигізмунд III (1587–1632), 1623 р.

Шостак, Річ Посполита, Ян II Казимир (1587–1632), 1666 р.

Півторак, Річ Посполита, Сигізмунд III (1587–1632), 1622 р.

Півторак, Річ Посполита, Сигізмунд III (1587–1632), 162...р.

Шеляг, Річ Посполита, Ян II Казимир (1648–1668), 1651? р.

РОДИННІ ПОРТРЕТИ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ XVIII – XIX СТ. У КОЛЕКЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Автор статті досліджує і аналізує сімейні портретні зібрання Лівобережної України XVIII – XIX ст., що зберігаються у Національному музеї історії України. На той час сімейні портрети були вельми популярними. Власники великих маєтків збирали портретні галереї представників своїх родин, замовляли портрети видатних героїв України – козацької старшини, просвітителів і священнослужителів. Портретні сімейні галереї XVIII – XIX ст. стали важливим іконографічним джерелом у системі спеціальних історичних дисциплін (СІД).

УXIX – на початку XX ст. багато українських дворянських маєтків перетворились на справжні культурно-мистецькі та духовні осередки нації. Патріотично налаштовані власники дбали про відновлення та збереження культурного надбання своїх предків. Плекання духовних традицій відроджувалося через пам'ять про героїв українських земель, шанування свого минулого, що підштовхнуло багатьох не тільки до збирання портретів представників своєї родини, друзів, а й визначних історичних осіб: славетних козаків, військових, представників царської родини, церковнослужителів. Родинні портретні галереї з маєтків дворян та козацьких родин Лівобережної України, серед яких можна зустріти такі відомі прізвища як Тарновські, Полуботки, Милорадовичі, Бутовичі, Безбородьки, Репніни, Розумовські, Сулими, складають значну історичну та художню цінність. На відміну від ктиторських портретів вони не мають тієї офіційності, яку вимагали канони, менші за розміром, поколінні або поясні, спрямовані виключно на розкриття особистих рис портретованого. Їхні зразки репрезентують світський живопис, який у XVIII ст. набуває більшої реалістичності та жвавості.

Біля витоків музейної колекції Національного музею історії України (далі НМІУ) у кін. XIX – поч. XX ст. стояли учені мужі, інтелігенція, яка цікавилася усіма аспектами розвитку української культури. Д.Щербаківський, М.Біляшівський, О.Лазаревський, В.Антонович,

Ю.Фальковський, В.Модзолевський, М.Костомаров, Б.Ханенко брали участь у створенні та поповненні майбутньої живописної колекції НМІУ кінця XIX – початку XX ст. До цієї когорти ледве не приєднався видатний меценат В.В.Тарновський, який, бажаючи передати майбутньому музею свою колекцію, не зустрів розуміння з боку урядовців і заповів все Чернігівському губернському земству з умовою заснування у майбутньому окремого загальнодоступного музею.

Вперше В.В.Тарновський познайомив киян зі своєю унікальною колекцією 1876 р., а з 1889 р. він постійно мешкав в Києві. Василь Васильович брав активну участь в культурно-громадському житті міста – входив до складу правління Київського товариства старожитностей і мистецтв, Комітету з організації Київського міського музею, надаючи йому фінансову допомогу. Після його смерті (1899 р.) за дорученням голови Чернігівської губернської земської управи Ф.Уманца Б.Гринченко зробив інвентаризацію його колекції та передав її на тимчасове зберігання Київському товариству старожитностей та мистецтв 1 січня 1901 р.¹ При створенні каталогу було встановлено, що у колекції перебувають портрети всіх верств населення: представників царської родини та уряду, козацької старшини, міщан, духівництва та інтелігенції. Основна частина колекції, звісно «осіла» в Чернігівському історичному музеї.

Колекцію **Тарновських**, розпорошену нині по Україні та за її межами, слід особливо відзначити серед усіх родинних збірок Лівобережної України. Вона й досі залишається остаточно не вивченою. Тільки 1923 р. з неї було вилучено понад 1200 музейних одиниць.² За часів Російської імперії та тим паче з приходом радянської влади колекція В.В.Тарновського не була оцінена належним чином.

Розпочав збиральницьку діяльність Василь Васильович в 60-70-х рр. XX ст., привозячи речі як із глухих хуторів й монастирів України так і закордонних музеїв. Для написання копій В.В.Тарновський в 1876 р. запросив талановитого художника родини Репніних – Гаврила Андрійовича Васька (1820-1878 рр.), який за основу брав оригінали портретів з родин Галаганів, Горленків, Кочубеїв, Скоропадських, Стороженків та ін.³ Живописна збірка розміщувалася у великій залі, «на стінах якої – портрети малоросійських знаменитостей, і сотні очей дивляться на вас із золочених рам: ось Мазепа, Кочубей та Іскра, ось Галаган, Палій, Полуботок і Розумиха, прикрашена імператорським портретом на Андріївській стрічці. Які дивні всі обличчя, з булавами і перначами в руках, і якими далекими літами віє від них! А ось і

рические деятели юго-западной России» за редакцією В.Б.Беца та В.А.Антоновича.¹¹ За свідченнями В.Беца, портрети становлять автентичні фототипії з портретів колекції. Портрет Богдана Хмельницького написаний з гравюри Гондіуса, портрет Петра Дорошенка писаний з того, що знаходився у Волоколамському монастирі – місці поховання портретованого. Решта портретів була написана у відповідності до зображень літопису Самійла Величко на замовлення В.В.Тарновського художником Г.А.Васьком, колишнім викладачем малювання в університеті св. Володимира.

Колекція НМІУ містить ідентичні з цими опублікованими зображеннями портрети Петра Сагайдачного, Богдана Хмельницького, Юрія Хмельницького, Івана Виговського, Павла Тетері, Петра Дорошенка.¹² Це поясні зображення козацької старшини, в парадному вбранні, з атрибутами влади.

Експозицію музею прикрашають два портрети Стороженків¹³: полковника прилуцького Івана (Іл. №2) та бунчукового товариша Григорія Андрійовича (Іл. №3), які, на думку дослідниці портретного живопису В.В.Рубан, походять з колекції В.В.Тарновського.¹⁴ За свідченнями Миколи Стороженко, в родинному маєтку Михайла Павловича Стороженка в с. Ржавце Прилуцького повіту зберігалися оригінали портретів, які згоріли під час пожежі. Копії з них знаходилися у професора Миколи Ілліча Стороженка в с. Мармизовці Лохвицького повіту та у Володимира Андрійовича Стороженка в с. Великий Круч Пирятинського уїзду. З «мармизовських» портретів спеціально для колекції В.В.Тарновського зроблено копії також.¹⁵ Постаті, особливо Івана Стороженка, зображені невимушено, обличчя живі, гра кольорів створює психологічний фон для передачі образів, і, що особливо цінно – характеру зображеного.

У живописній колекції НМІУ є ще один оригінальний портрет, ідентифікований за каталогом В.В.Тарновського,¹⁶ – відомого письменника **Євгена Гребінки** (1812-1838) з собакою,¹⁷ (іл. №4) привезений Д.М.Щербаківським з хутора Гребінки (до 1924 р.). Письменник зображений у молодому віці, зодягнутий в темний костюм. Праву руку він поклав собаці на голову. Можемо припустити, що портрет є авторською копією А.П.Мокрицького, замовлену родиною Гребінок.

Особливу увагу привертає родинна портретна галерея **Репніних**. Репніні з повагою ставилися до свого минулого та до вивчення своєї генеалогії. Замовлення родинних портретів та зняття копій для власних маєтків на той час стало звичним явищем у середовищі свідомого українства.

Більшість портретів з колекції Репніних носять камерний характер. Їх могли розміщувати в кабінеті або парадних кімнатах палацу. Це поясні зображення осіб у військових мундирах з нагородами. Родина Репніних збирала велику колекцію портретів, на яких представлено кілька поколінь: братів Афанасія Борисовича (1619-1653) та Івана Борисовича (1615-1697), Микити Івановича (1668-1726), Василя Микитовича (1695-1748), Миколи Васильовича (1734-1801), Миколи Григоровича (1778-1845) та Микити Григоровича (1778-1845), Миколи Васильовича Репніна (1834 – 1918) та низку гравірованих портретів близьких друзів та соратників: О.А.Безбородько, Г.О.Потьомкіна, О.Г.Орлова-Чесменського, П.Х.Вітгенштейна та В.І.Васильчикова.¹⁸ На них одночасно простежується розвиток українського живопису XVI – початку XX ст.

Більшість портретів колекції мають камерний характер. Їх розміщували в «кабінеті старого князя» та інших кімнатах палацу. У XIX ст. в родинних мастках аристократії було досить поширеним явищем тримати кріпака-художника при своєму палаці. В яготинській садибі Репніних працював обдарований маляр-самоук, кріпак Варвари Репніної – Іван Усенко,¹⁹ який, як достеменно відомо, міг писати портрети та робити копії.

Цікавою статтю, благодійником та меценатом виступав генерал-ад'ютант Микола Григорович Репнін-Волконський – відомий праобраз Андрія Болконського в романі Л.М.Толстого “Війна і мир”. О.Кониський так пише про нього: «...Він належав, як і Грицько Тарновський, до тих українських панів, що вміли єднати свій аристократизм з новим прямунням і з властивим Україні демократизмом».²⁰

На прохання Григорія Степановича Олексій Васильович Капніст привіз Т.Г.Шевченка до Яготина для написання портрета Миколи Григоровича Репніна.²¹ М.Г.Репнін успадкував яготинський масток від Розумовських у 1820 р.,²² як посаг за дружиною – Варварою Олексіївною Розумовською. Микола Григорович був визначним державним діячем: брав участь в битві під Аустерліцем в 1805р., в 1813-1814 рр. став генерал-губернатором Саксонії, у 1816-1834 рр. займав посаду малоросійського військового губернатора. В Україні він намагався впроваджувати ідеї раціональної просвітницької держави, започаткував кадетський корпус у Полтаві. М.Г.Репнін відстоював перед центральним урядом інтереси місцевого населення, виступав проти засилля кріпацтва. За дорученням М.Г.Репніна Д.М.Бантиш – Каменський, його канцелярист, написав “Историю Малой России”. Портрет

Миколи Григоровича з Яготинського зібрання²³ представляє копію з портрета, написаного англійським живописцем Д.Доу в часи, коли той займав посаду генерал-губернатора Малоросії (оригінал зберігається в Ермітажі).²⁴

Обер-гофмейстер, губернаторський предводитель київського дворянства Микола Васильович Репнін разом з дружиною – Софією Дмитрівною Репніною, уродженою Волконською, у 1866р. робили все можливе, щоб маєток залишився за родиною. Він, як і його попередник Микола Григорович, з великою любов'ю ставився до Яготина, упорядкував архів, бібліотеку та мистецьку збірку. Сучасник Миколи Васильовича в 1914 р. відмічав, що в жодному знаменитому маєтку улюбленців імператриці не збереглося такої бібліотеки, картинної галереї, гравюр, зібрання бронзи, меблів, як в Яготині.²⁵ Його портрет виконано київським художником Тимофієм Софоновим.²⁶ На ньому зображено чоловіка поважного віку, в мундирі з усіма регаліями.

Один з портретів М.Г.Репніна-Волконського, створений провінційним майстром Лівобережної України у кін. XVIII – на початку XIX ст.,²⁷ походить з родини Бутовичів. Порівнюючи цей портрет з розглянутим вище портретом Миколи Григоровича, можна зробити висновок, що він не відноситься до академічного письма, а виконаний в старих іконописних традиціях. Однак не дивлячись на це майстру вдалося відобразити основні портретні риси, зобразивши портретованого на тлі пейзажу, в перуці, камзолі, з орденською стрічкою св. Анни, та з орденем і зіркою ордена св. Володимира.

Бутовичи дотримувалися патріотичних поглядів та збирали власну колекцію козацьких портретів та визначних людей України одночасно з портретами представників своєї родини. Особливо цінними вважаються прижиттєві зображення, до яких науковці відносять погрудний *портрет І.Мазени* (Іл.№5)²⁸ з родинної збірки Бутовичів. Розвідки цього портрету відомого історика М.С.Грушевського допомогли встановити («Киевская старина». – 1910. – Т.94), що портрет знаходився у власності осавула Степана Івановича Бутовича. Стрічка на портреті була домальована вже після написання портрету художником-кріпаком генерала М.Г.Репніна у першій половині XIX ст. Надпис на зворотному боці полотна (втрачений після реставрації) зробив ще прадід В.Н.Бутовича (помер в 1820 р.) Саме він і заповідав спадкоємцям передати портрет до Історичного музею.²⁹ (НМІУ). Портрет виконано в найкращих традиціях українського козацького портретного живопису майстром Лівобережної України XVIII ст. (з оригіналу кін. XVII ст.).

Серед портретів козацьких родів особливу увагу займають портрети чернігівського старшинського роду міщанського походження **Полуботків**. Рід Полуботків в образотворчій збірці НМІУ представляють портрети Леонтія Артемійовича Полуботка (? – 1695), його сина Павла Леонтійовича (бл. 1660 – 1724), та лише один жіночий портрет – Анастасії Степанівни Полуботок (1732-1802), уроджена Леонтович, дружина Семена Яковича Полуботка.³⁰

Оригінал портрета батька – Леонтія Артемійовича Полуботка **знаходився в родині Чарнишей**. Його портретні зображення ідентичні один до одного, і, можливо, один з них належав родині Полуботків³¹: поясне зображення сивоволосого чоловіка стрункої статури з шляхетним обличчям з вусами, тонким прямим носом, пронизливим поглядом, зсунутими дугоподібними високими бровами створюють образ чоловіка різкого, рішучого, обдарованого внутрішньою енергією.

Син, навпаки, створює уяву людини спокійної, доброї, але владної. Портрети П.Л.Полуботка висіли в українських хатах поруч з іконами, тому що його вважали “святим великомучеником за Україну-матір”.³² Оригінал портрета Павла Леонтійовича Полуботка з Любицької садиби Милорадовичів разом з іншими портретами родини Полуботків загинули у післявоєнні роки, однак залишилася низка копій. Встановлено цікавий факт: сам Григорій Милорадович, доля предків якого була пов’язана з родиною Полуботків, у 1870 р. малював за їх родинною гравюрою поколінний портрет Павла Полуботка.³³

Серед представників жіноцтва Полуботків зберігся портрет Анастасії Степанівни Полуботок.³⁴ У родословній книзі Г.А.Милорадович помістив ідентичну цьому портрету ілюстрацію з писаного олією портрета А.С.Полуботок, який скоріше за все походив з його родинної колекції у Любичі. Анастасія Степанівна на ній зображена трохи молодшою, ніж на розглянутому нами портреті, усміхненою, з великими темними очима, одягнута в темну сукню, на голові низький темний очіпок. Відома дослідниця українського портретного живопису В.В.Рубан припускає, що портрет малювала сама Анастасія, тому що була художницею і навіть займалася іконописом. В літературі зустрічаються відомості, що вона займалася іконописом. Одна з відомих її ікон – “Баликінська Богородиця” (кін. 1760 рр.).³⁵ Головною різницею між жіночими портретами Лівобережжя від Правобережжя, особливо польського походження, були одяг та техніка виконання самого твору. На портретах з Правобережної України відчутний вплив європейської моди, тому портретовані зодягнуті в відкриті корсети, пишні сукні.

Жіноцтво з козацьких родів надавало перевагу національному одягу.

Перша дочка Анастасії Полуботок – Софія (1747-1773) вийшла заміж за Петра Степановича Милорадовича і померла дуже рано – у 26 років. П.С.Милорадович, чернігівський полковник, потім генерал-майор, отримав майже усі землі Полуботків, бібліотеку та картинну галерею, після чого колекція портретів Полуботків перейшли в спадщину до Милорадовичів. Вони також оздоблювали свої кімнати портретами предків та багатих родичів (т.з. «червона вітальня»). У колекції НМІУ зберігається портрет XVIII ст. фундатора роду чернігівських Милорадовичів – гадяцького полковника Михайла Ілліча Милорадовича (? – 1726).³⁶

Митці Центральної та Лівобережної України продовжували використовувати на початку XIX ст. в світському портретному живописі традиції іконописної малярської школи. Самобутність українських майстрів Лівобережжя передає портрет **Клеопатри Іллінівни Лобанової – Ростовської** (179?-1851), уроджені **Безбородько**.³⁷ Самобутністю відзначається також портрет Кирила Розумовського³⁸, який можна віднести до народного примітиву, і мало ймовірно, що цей портрет походив з його палацу.

Решта портретів представників роду Розумовських виконані в реалістичних традиціях класичного академічного живопису кін. XVIII–поч. XIX ст. і знаходилася в їх маєтку. Розумовські мали чудову родинну колекцію портретів, яку, певно, започаткував сам Кирило Григорович.

У НМІУ зберігається кілька *родинних портретів Розумовських*: Олексія Григоровича (1709–1771), Наталі Кирилівни (1747–1837), подружжя Олексія Кириловича (1748–1822 рр.) та Варвари Петрівни Шереметєвої (1750–1824), гравійований портрет Петра Кириловича (1751–1823)³⁹. Написання портретів припадає на кін. XVIII – першу пол. XIX, тобто на межу відходу від застарілих на той час засад українського бароко та класицистичних течій до портретного живопису.

Необхідно відмітити, що у дворянських та міщанських садибах часто можна було побачити кабінетного типу портрети **церковнослужителів**, зокрема архієреїв та єпископів: Мелетія Смотрицького, Оригента, Феофана Прокоповича, Дмитра Ростовського.

У різних регіонах України, у тому числі на Лівобережжі, з XVII ст. набуває розвитку традиція створення портретів народних героїв та архетип **“Козака-Мамая”**. Образ **“Козака-Мамая”** прикрашав приміщення найрізноманітніших верств українського суспільства:

як дворянські садиби, так і хати простого люду. Родинні збірки Галаганів, Тарновських та Скоропадських мали по кілька таких картин-символів «славного рідного минулого України».⁴⁰ Його зображали не тільки провінційні, а й професійні майстри, як то бачимо в кужбушках Києво-Печерської лаври⁴¹. Цей образ згодом можна зустріти навіть в оселях українців, що емігрували на Кубань, Дон і навіть до Сибіру.⁴² Тип картини «Козак-Мамай» поряд з родинними портретами є іконографічним джерелом своєї доби. Вони несуть інформацію про побут козаків, про їх одяг, уподобання і навіть про козацький фольклор.

Портретний живопис в Лівобережжі набув особливого розвитку з кінця XVII ст., а в XVIII ст. вже став суттєво удосконалюватися, проте залишався самотнім навіть у XIX ст. Українські митці продовжували використовувати традиції іконописної малярської школи в світському портретному живописі, що є їх головною відмінною рисою порівняно з російським та європейським живописом. Після ліквідації козацтва особливо популярною темою серед патріотично налаштованого населення стала збиральницька діяльність, зображення гетьманів та козацької старшини вони замовляли для своїх осель. Отже, ці портрети автоматично були поставлені «на потік» у XIX ст. і тиражувалися іноді у посередній якості провінційними майстрами. Дворянські, козацькі родини в Україні намагалися замовляти портрети не тільки членів своєї родини, а й портрети гетьманів, видатних військових, які мимоволі утверджувалися як ілюстрації в їх родословних. Дворянські оселі в XIX ст. стали неначе якорем-порятунком для збереження духовності та культури нашого народу.

Переважаюча більшість родинних портретів з Лівобережжя мають камерний характер і належать до світського живопису. Крім того вони позбавлені тієї офіційності, яка дуже відчувається у киторських портретах, натомість розкриваючи особисті риси портретованого. Портретні збірки Розумовських, Полуботків, Репніних, Бутовичів, Тарновських становлять мистецько-історичну цінність. Це генеалогічно-ілюстрована низка зображень становить важливий іконографічний матеріал для дослідження у цілій низці спеціальних історичних дисциплін.

¹ Гринченко Б.Д. Опись музею В.В.Тарновського // Земський сборник Черниговской губернии. – Чернигов, 1899. – №11. – С. 54.

² Слобошницький М.Ф. Творці Качанівського едему / Українські меценати. – К., 2001. – С.137.

3 Тарновський М. В.В.Тарновський (молодший) // Хроніка-2000. – К., 1997. – С.159.

4 Тарновський М. Качанівка // Хроніка-2000. – К., 1997р. – С.96.

5 НМІУ. – Інв. № Ф- 22208.

6 НМІУ. – Інв. № М-130. Надійшов портрет з Картинної галереї у 1924 р.

7 Брокгауз Ф.А., Ефрон И.А. Энциклопедический словарь. – Спб., 1901. – Т.63. – С.651.

8 Тарновський В.В. Каталог українських древностей. – К., 1898. – С. 72-73.

9 Отчет Киевского художественно-промышленного и научного музея им. Императора Николая Александровича. 1911г. – С.11; НМІУ. – Фонди №Р-1260; НХМУ. – Фонди №7/131.

10 Надійшов як представник родини Тарновських. НМІУ. – Інв. № М-545.

11 Антонович В.Б., Бец В.А. Исторические деятели юго-западной России. – К., 1885.- С.2-3.

12 НМІУ. – Інв. № № М-9, 111, 580, 642, 643.

13 Портрети Стороженків були виявлені у киянина С.К.Глеваського і передані до музею в 1928 р. / Книга вступу Всеукраїнського історичного музею ім. Т.Г.Шевченко 1926-1928.

14 Рубан В.В. Український портретний живопис I пол.. XIX ст. – К., 1984. – С.355.

15 Стороженко Н. Полковник Прилуцкий и бунчуковий товарищ Григорий Стороженко. // Киевская старина. Апрель. – К., 1890. – С. 167.

16 Каталог музея Українських древностей В.В.Тарновського / Під редакцією Б.Д.Гринченка // Земський збірник Черниговской губернии. – Чернігів, 1900. – Т.П. – С. 45-46.

17 НМІУ. – Інв. № М-350.

18 Суховарова-Жорнова О.Б. Родинні портрети Репніних з колекції НМІУ // Ханенківські читання. – К., 2004. – В.6.– С.65-73.

19 Щербаківський Д.М., Ернст Ф.Л. Український портрет XVII – XX ст. – К., 1925. – С.29.

20 Кониський О.Тарас Шевченко-Грушівський. – 1840. – Т.І.- С. 106.

21 Тарновський М. Український поет Тарас Григорович Шевченко і Григорій Степанович Тарновський. Качанівка. // Хроніка-2000. – К., 1997. – С.122.

22 Історія міст і сіл УРСР. Київська область. – К., 1971. – С.730.

23 НМІУ. – Інв. № М- 185. Є відомості, що копії портрета М.Г.Репніна-Волконського робили відомі живописці В.Л.Боровиковський та Т.Г. Шевченко / Щербаківський Д.М., Ернст Ф.Л. Український портрет XVII – XX ст. – К., 1925. – С.30.; Георгієвській В. Яготин // Столиця и усадьба. – 1914. – №3- С. 4.

24 Глинка В.М. Военная галерея зимнего дворца. – Л., 1981. – С.159.

- 25 Георгієвській В. Вказана праця. – С.2.
- 26 НМІУ. – Інв. № М-227
- 27 НМІУ. – Інв. № М-66.
- 28 НМІУ. – Інв. № М-168.
- 29 Грушевський М.С. Ще до портрета Мазепи // Киевская старина. – 1910. – Т.94. – С. 162.
- 30 Суховарова-Жорнова О.Б. До питання іконографії чернігівського роду Полуботків // Історико-географічні дослідження в Україні. – К., 2003. – Ч.6. – С.252-269; Портрет Анастасії Полуботок із НМІУ //Музейна справа та музейна політика в Україні ХХ ст. Вип.ХLV.- К., 2004. – С. 187 – 189.
- 31 НМІУ. – Інв. №№ М-147, М-1315, М-99.
- 32 Сушенський П. Тьмяніє навіть золото // Українська культура. – 1991. – № 1. – С.20.
- 33 Каталог музею українських древностей В.В.Тарновського. – Чернігов. 1903. – Т.ІІ. – С. 65.
- 34 НМІУ. – Інв. № М-74.
- 35 Ікона зберігалася в храмі св. Миколая, який вона побудувала в 1765 р. над прахом свого чоловіка Семена Полуботка. /Історико-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернігов, 1874. – Кн. 6. – С.246-247.
- 36 НМІУ. – Інв. № М-425.
- 37 НМІУ. – Інв. № М-265.
- 38 НМІУ. – Інв. № М – 1294.
- 39 Суховарова-Жорнова О.Б. Родинні портрети Розумовських у зібранні НМІУ // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2003. – Вип.12. – С. 201 – 207.
- 40 Бушак С.М. Сміхова культура українського народу у творах «Козака Мамая» та «Запорожцях» Іллі Рєпіна. //Скарбниця української культури. Зб. наук. праць. – Чернігів, 2002. – Вип. 3. – С. 72.
- 41 Истомина М.И. Обучение живописи в Киево-Печерской Лавре в 18 в. Искусство и художественная промышленность. К., 1901. – №7.- С. 311.
- 42 Білецький П.О Образ, улюблений народом // Хроніка – 2000. – К., 1997. – С.83-86.

1. Невідомий художник.
Ян Тарновський. Кін. XVIII
ст. - перша пол. XIX ст.
НМІУ. - Інв. № М-130.

2. Невідомий художник.
І.А.Стороженко. Копія
першої пол. XIX ст.
НМІУ. – Інв. № М - 124.
/ З родинної збірки
Тарновських. З колекції
С.К.Глеваського.

3. Невідомий художник.
Г.А.Стороженко. Копія
першої пол. XIX ст.
НМІУ. – Інв. № М - 125.
/ З родинної збірки
Тарновських. З колекції
С.К.Глеваського.

4. Мокрицький А.М. (?).
Є.П.Гребінка. Перша пол.
XIX ст. НМІУ. - Інв. №
М - 350. / З родинної
збірки Гребінок.

5. Невідомий художник.
М.Г.Рєпнін. Копія
середини XIX ст. з
роботи Д.Доу 1825 р.
НМІУ. - Інв. № М - 185 / 3
родинної збірки Рєпніних.

6. Невідомий художник.
І.С.Мазєпа. XVIII ст. (?).
НМІУ. - Інв. № М-168
/ 3 родинної збірки
Бутовичів.

7. Автопортрет (?).
А.С.Полуботко. 1802.
НМІУ. - Інв. № М-74
/ 3 родинної збірки
Полуботків.

ПОЛІТИЧНІ РЕПРЕСІЇ ПРОТИ ЧЕСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ЖИТОМИРЩИНИ В ДОБУ “ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ”

В статті на підставі архівних документів висвітлюються деякі події історії України, що тісно пов'язані з перебігом масових політичних репресій проти чеської інтелігенції в добу «великого терору» на території Житомирщини.

Репресивно-каральна політика радянської влади в 30-ті роки ХХ ст. на регіональному рівні ще досі належним чином не вивчена, а тому потребує ретельного опрацювання архівних джерел та їх подальшого ґрунтовного історичного аналізу. Заслужують на увагу такі важливі проблеми, як особливості здійснення репресій проти певних верст населення та окремих національностей на Житомирщині, технологія терору, специфічні риси терору в області, вивчення тих документів на підставі яких здійснювалися конкретні терористичні операції, роль місцевих виконавців у здійсненні тих чи інших репресивних акцій.

Цим проблемам присвячено дану статтю, автор якої використовував переважно документи Державного архіву Житомирської області (ДАЖО), Державного архіву служби безпеки України (ДА СБУ) в Житомирі та Києві.

Запропонована історичній громадськості стаття висвітлює хід та особливості здійснення масових політичних репресій проти чеської інтелігенції в добу “великого терору” на Житомирщині. Ця стаття є хронологічним і логічним продовженням першого дослідження автора з цієї тематики, яка була надрукована в “Українському історичному збірнику” (випуск № 11, 2008 р.).

В першій науковій розвідці, яка називається “Політичні репресії проти чеської інтелігенції на рубежі 1920-х – 1930-х років ХХ ст.”, аналізується перебіг незаконних масових репресій проти чеської наукової, освітньої та військової інтелігенції на початковому етапі її здійснення в СРСР.

Автор вважає за потрібне зазначити, що в першій статті є певні прогалини у відтворенні життя чеської меншини Житомирщини, зокрема не вказані передумови та обставини чеської колонізації Волині

в II половині XIX ст., не охарактеризоване політичне, господарсько-економічне та культурно-освітнє життя чеських переселенців в перше десятиліття радянської влади в Україні в умовах декларованої в СРСР політики “коренізації”. А це не дає змогу в повному обсязі дослідити історію чеської меншини Житомирщини, з’ясувати витoki репресій, зрозуміти особливості репресивно-каральної політики проти чеської людності в цілому та інтелігенції зокрема.

Перші чеські поселення на території Волині виникли після скасування кріпосного права в Російській імперії. Чеська колонізація 60-х років XIX століття стала самобутнім історичним явищем. Вона була наслідком складних соціально-економічних та політичних чинників як в Австро-Угорщині, так і в Російській імперії. Причини переселення до Росії у різних верств населення були різні: бідність, безземелля, безробіття, духовна пригніченість, а над усе – пронимецька владна політика. Певну роль зіграла також розруха в північно-східній Чехії, спричинена австро-пруською війною 1866 р.

Що ж приваблювало чехів? В першу чергу, наявність вільних земель, можливість господарювання, застосування своїх знань і навичок. Російський царизм підтримував еміграцію з Європи з релігійних мотивів – приплив протестантів в прикордонних областях посилював некатоліцький, тобто антипольський елемент. Ще одним чинником були загальнослов’янські проросійські симпатії між слов’янськими народами в Австро-Угорщині. Ось такими були головні передумови для еміграції чехів у Росію¹.

Зростає кількість чеського населення і в Україні. Зокрема на території сучасної Житомирщини засновується цілий ряд чеських колоній, досить компактного заселення. Перша чеська колонія з’явилася у Чуднівському районі – Ольшанка (тепер Вільшанка). Згодом поселення з’являються у Черняхівському (Окілок, Виногради, Івановичі, Кручинець, Високе Чеське – Вишеград), Коростенському (Мала Зубівщина, Новаки), Червоноармійському (Соколів), Народицькому (Межиліска, Мена), Малинському (Малинівка) районах, Житомирі (Крошня Чеська)².

В умовах перших років радянської влади в Україні намітився деякий прогрес у розвитку національних меншин. Цьому сприяли два чинники: нова економічна політика СРСР, яка була запроваджена в 1921 р., та політика “коренізації”, що була проголошена на XII з’їзді РКП(б) у 1923 р., а пізніше підтримана й українськими комуністами.

Політика “коренізації” передбачала створення національних рад в місцях компактного проживання національних меншин. Законодавчим підґрунтям проведення національного районування стала постанова РНК УСРР “Про виділення національних районів і рад” (серпень 1924 р.). Для втілення цього завдання у квітні 1924 р. при ВУЦВК було створено Центральну Комісію у справах національних меншин (УКНМ), якій надавалось право брати участь у створенні національних адміністративних одиниць. У 1924 р. Волинська губернська комісія розпочала обстеження польських, німецьких, чеських населених пунктів регіону з метою утворення у них національних рад.

Мала президія ВУЦВК на своєму засіданні від 28 липня 1925 р. затвердила на території колишньої Волинської губернії, що розформувалась, створення поряд із польськими, німецькими таких же чеських сільрад. До 1 жовтня 1925 р. в УСРР було організовано 13 чеських рад, причому 11 з них на Волині: по чотири у Волинському і Коростенському округах, дві – в Шепетівському, одна – у Бердичівському. По одній чеській раді утворено у Київському, Вінницькому округах³.

Чеське населення Житомирщини активно включилося в процес коренізації, досягло певних успіхів у національно-культурному житті. Відбувається з’їзд чеських колоністів Волині, видаються чеською мовою газети комуністичного напрямку – “Kronika”, “Volynska Pravda”, “Revoluce”⁴.

В роки “коренізації” чеське населення почало активно добиватися відкриття чеських шкіл. В 1923-1924 рр. навчальному році на Волині в 24 чеських населених пунктах працювало лише 4 школи. У наступному році в УСРР функціонувало вже 10 шкіл з викладанням чеською мовою, а згодом їхня кількість збільшилася до 17⁵.

Крім шкільних закладів, в УСРР було організовано 10 чеських культурстанов (хат-читалень, сільбудів)⁶. Зокрема, на Житомирщині були відкриті хати-читальні і школи з чеською мовою навчання в селах Чуднівського, Дзержинського, Черняхівського, Коростенського, Червоноармійського і Малинського районів⁷.

Для подолання нестачі кваліфікованих педагогічних кадрів для чеських шкіл з 1928 р. при Волинському ІНО був відкритий семінар з підготовки вчителів⁸.

У 20-х роках більшовицька влада, прагнучи залучити до соціалістичного експерименту в Україні широкі верстви різнонаціонального селянства, одночасно з проголошенням політики “коренізації”, декларувала забезпеченість можливостей для господарського на-

ступу національних меншин. І дійсно можливостей для бурхливого економічного зростання з'явилися у селянства після запровадження НЕПу. Особливо вражаючими ці успіхи були у чеського та німецького селянства. Сумлінна праця, ініціативність чехів-колоністів сприяли швидкому перетворенню селян у заможних та багатих. Причому соціальна диференціація серед чехів була зовсім незначною, багатші допомагали біднякам і мали на них значний вплив. Протягом тривалого часу в УСРР не було жодного чеського колгоспу. Чеські селяни неохоче вступали до колгоспів, надаючи перевагу веденню свого господарства, адже колективізація супроводжувалась знищенням традиційного господарського селянського устрою, способу життя, який передавався з діда-прадіда.

Чеську інтелігенцію глибоко хвилювала проблема виживання їхньої спільноти в Україні. Вона, як ніхто інший, відчувала, що на практиці, незважаючи на декларовану політику “коренізації”, влада з недовірою і пересторогою ставиться до спроб відродження чеської культури. А ще чеська інтелігенція відверто обурювалася заходами режиму спрямованими на підрив традиційних форм господарювання чеських селян, трагічною ситуацією на селі, породжену форсовано-примусовою колективізацією. Одним із проявів такого невдоволення було свідчення А. Водседалека, викладача чеського семінару при Волинському ІНО: “Взимку 1930 р. заготовив багато матеріалів про організоване знищення чеської нацменшини”⁹.

Проте процес національного відродження, відносна лібералізація політичного режиму в роки НЕПу припинили наприкінці 20-х років, коли розпочалася насильницька форсована колективізація та розкуркулення. У здійсненні внутрішньої політики в 30-х роках ХХ ст. радянське керівництво широко використовувало репресивно-каральні методи. За їх допомогою радянська влада (сталінський тоталітарний режим), прагнучи побудувати соціалізм, вишукувала винуватців для пояснення власних прорахунків, реагувала на зміни геополітичного становища. Репресувалися насамперед ті, хто не сприймав політику радянської влади – заможне селянство та ті, хто гостро критикували національну та соціальну політику радянської влади – стара інтелігенція, в тому числі й чехи.

Політичні репресії проти чеської інтелігенції Житомирщини, як зазначалось у попередній статті здійснювалися планомірно, поетапно.

Яким же був перебіг масових політичних репресій в добу “великого терору” на Житомирщині?

Escalacia "voroغو-shpigunomanii" uviyshla v novu fazu pielia liutnevo-berезневого пленуму ЦК ВКП(б) 1937 р., на якому Й. Сталин заявив, що країна в небезпечному становищі через дії саботажників, шпигунів, диверсантів.

Своєрідним сигналом для розгортання масової зачистки радянського суспільства від "ворогів народу" стало рішення політбюро ЦК ВКП(б) від 2 липня 1937 р. "Про антирадянські елементи" (направлене таємною телеграмою у всі регіони СРСР), в якому рекомендувалося партійним органам взяти на облік куркулів і карних злочинців, що повернулися у свої рідні місця після закінчення терміну висилки. Хоча у постанові мова йшла про куркулів і карних злочинців, проте її назва "Про антирадянські елементи" розширила пошуки потенційних ворогів у всіх соціальних верствах¹⁰.

На перебіг сталінських репресій цього періоду впливало те, що саме в цей час відбулася зміна керівництва НКВС України слідом за зміною керівництва союзного НКВС. На посаді наркома внутрішніх справ УРСР В. Балицького змінив І. Леплевський. Він почав свою діяльність у відповідності з наказом М. Єжова від 14 червня 1937 р. за №968 і був ревним реалізатором єжовської репресивної політики, слухняно проводячи всі інспіровані центральним керівництвом НКВС акцій та вимагаючи цього ж від співробітників НКВС на місцевому рівні¹¹.

Стосовно Житомирщини, та в добу "великого терору" виконавцями наказів центру були Л. Якушев (Бабкін) та Г. В'яткін, які в 1937-1938 рр. були начальниками УНКВС області.¹²

Прикордонне положення краю у 20-30-х роках, наявність у ньому двох укріплених районів, багатонаціональний склад населення були зручними підґрунтям для фабрикації владою різноманітних шпигунських, антирадянських організацій, посиленню масових репресій. Ще однією специфічною рисою "великого терору" на Житомирщині було те, що область із невеликим запізненням була включена в процес проведення репресивних акцій започаткованих на загальносоюзному рівні (22 вересня 1937 р. область стала адміністративно-територіальною одиницею УРСР¹³), а тому репресивно-каральні органи на місцях якомога швидше намагалися подолати відставання у здійсненні масових репресій. А це означало, що масові репресії на Житомирщині проходили більш інтенсивно й форсовано.

Пік репресій у новоствореній Житомирській області припадає на її половину 1937-го та 1938 р., коли доля більшості заарештованих ви-

рiшувалася несудовими органами – особливими нарадами, комісіями у складі Наркома внутрішніх справ і Прокурора СРСР, трійками при обласних управліннях НКВС у складі начальника управління, секретаря обкому КП(б)У, прокурора області.

Вироки у справах заарештованих за “національними лініями” (накази НКВС СРСР № 00439 від 25 липня 1937 р. – стосувалися німців, № 00485 від 11 серпня 1937 р. – поляків) виносилися комісією НКВС СРСР і Прокуратури СРСР на їх розгляд надсилалися списки (альбоми) на осіб, що підлягали репресіям¹⁴. На листі паперу з лівого боку писалися біографічні дані заарештованого, з правого – суть справи, вказувалася стаття за якою проходив заарештований. Ці справи, зшиті для зручності в альбоми по 100 листів, за підписом начальника управління і прокурора направлялися в центр, де і вирішувалася доля арештантів. Як правило, мірою покарання був розстріл.

Стосовно чехів, то спеціального наказу, на підставі якого вони піддавалися репресіям, не було. Ймовірно, вони підпадали під загальне поняття “антирадянські елементи” й на цій підставі піддавалися знищенню. Вироки у справах заарештованих чехів, як стосовно німців і поляків, виносила комісія НКВС СРСР Прокуратури СРСР.

Чеську інтелігенцію тодішній політичний режим робив об’єктом цькування та репресій через те, що вона, маючи тісні контакти в середовищі чеського заможного селянства, могла поширити досвід “господарської опозиції” на інші версти населення та очолити цей процес. Цим вона була небезпечна радянській владі.

Характерною рисою масового терору 1937-1938 рр. проти чеської інтелігенції на Житомирщині було те, що він мав безпосередній зв’язок, витоки в репресіях початку 30-х років як в дійових особах, так і в технології його проведення. Сталінська тоталітарна машина в апогей терору добивала тих, кого не змогла знищити з різних причин на початку 30-х років ХХ ст.

Однією з перших жертв нової хвилі сталінського терору став Ладислав Кирилович Гаванда, колишній директор чеської неповної школи. 28 серпня 1930 р. він був заарештований і доправлений органами ДПУ в Харків, де знаходився під слідством лише 4 дні, а потім був звільнений¹⁵. Це був його перший арешт. 3 вересня 1936 р. за вироком народного суду м. Черняхова Л. Гаванда був засуджений до 4 років позбавлення волі у вправно-трудовах таборах із звинуваченням у неправильному використанні грошей, безгосподарності, зловживанні колгоспними коштами. А насправді на протязі 1934-1935 рр. викорис-

тонував колгоспні гроші на обладнання та ремонт школи, директором якої він був¹⁶. 20 грудня 1936 р., коли Л.Гаванда знаходився в Житомирській тюрмі, проти нього, у відповідності до постанови військового прокурора КВО, порушується карна справа із звинуваченням у тому, що він пов'язаний з контрреволюційною шпигунською організацією чеської розвідки 1930 р. Органи НКВС закидали Л.Гаванді, що на протязі 1925-1936 рр., коли він був головою колгоспу в с. Окілок Черняхівського району та директором чеської неповної середньої школи в с. Високе Чеське, проводив контрреволюційну діяльність, підтримував зв'язки з куркулями, проводив відверту антирадянську агітацію, яка знайшла своє вираження у складанні пасквілю на Й.Сталіна, був пов'язаний із Водседалемом, якому нібито передавав шпигунські матеріали¹⁷. Можна лише дивуватись єзуїтській винахідливості слідчих-драматургів УНКВС у Житомирській області, які фабрикуючи справу Л. Гаванди, вдалися до таких інсинуацій. У справі були допитані декілька свідків, які нібито стверджували, що в шкільному конспекті директора школи вони знайшли наклепницький запис на адресу Й.Сталіна та передали його в Черняхівський райвідділ НКВС, а там він загубився. Один із свідків стверджував, що листок конспекту був складений так, що якщо прочитати перші букви кожного рядка, то вийде аббревіатура "ТОРГСИН", яку потрібно розшифрувати так: "Товариш, оглянься, Россия гибнет, Сталин истребляет народ"¹⁸.

Слідство тривало декілька місяців і постановою Наркома внутрішніх справ СРСР та Прокурора СРСР ("двійка") від 7 лютого 1938 р. Л.Гаванда був засуджений до розстрілу, що здійснено 26 березня 1938 р.¹⁹.

За зразком справи "шпигунсько-диверсійної контрреволюційної організації чеського генштабу" 1930-1931 рр., яка у свого часу набула загальноукраїнського розголосу, в 1937 р. органи НКВС Житомирщини намагалися сфабрикувати нову групову справу "чехів-антирадянщиків", але в значно скромніших масштабах, за тими лекалами, за якими "кроїлася" справа 1931 р. 5 березня 1937 р. були заарештовані п'ятеро жителів с. Окілок Черняхівського району: бухгалтер колгоспу ім. Комінтерну В. Толман., директор чеської школи в с. Високе Чеське В.А. Худоба, , іздовий А.В. Сержинек, колгоспники Й.М.Дем'янов, Й.Й.Книтель. Їх звинувачували у тому, що вони були членами контрреволюційної групи, проводили активну антирадянську діяльність, яка нібито мала на меті привести до занепаду та знищення колгоспу ім. Комінтерну в с. Окілок Черняхівського р-ну²⁰. На чолі цієї групи слідчі планували поставити В.Толмана, беручи, ймовірно,

до уваги місце народження – Чехословаччину, соціальне походження – батько мав власну кузню, судимість – був засуджений до 5 місяців примусових робіт в 1933 р. До цієї групи мав обов’язково ввійти представник чеської інтелігенції. В.Худоба був призначений директором чеської школи в с. Окілок після арешту Л.Гаванди. Решта у цій “контрреволюційній групі” мали або “класово-вороже” походження, як от А.Сержанек (батько мав 110 га землі), Й.Кнителъ (в минулому куркуль), або мали підозріле минуле – Й.Дем’янов (служба в чеському легіоні). Якщо уважно проаналізувати анкетні дані заарештованих у 1930 р. з арештованими в 1937 р, то можна віднайти спільні критерії, за якими цих людей включали до списку “класово-ворожого елемента”. Однак, враховуючи ту обставину, що заарештовані категорично відмовлялися визнати будь-яку провину, слідчим не вдалося сфабрикувати нову справу. А зверху ще надто настирливо не наполягали, то всі підозрювані були відпущені. Ця справа, намагання її створити, додає ще один штрих в розуміння того, як організовувалися репресії на місцевому рівні.

17 жовтня 1937 р. УНКВС в Житомирській області заарештовує Володимира Йосиповича Заха. Арештованому інкримінувалося, що працюючи інженером у шляхово-експлуатаційному управлінні, “проводив контрреволюційну шкідницьку роботу на будівництві шосейної дороги та будов, які мають стратегічне значення. Займався агітацією проти заходів, які проводила партія та радянська влада, вихваляючи фашистський устрій в Німеччині та Польщі”²¹.

У період масового терору чехи, а також особи інших національностей заарештовувались по заздалегідь складених органами НКВС списках і без наявності доказів про їхню злочинну діяльність. На кожну особу складалась фіктивна довідка, в якій зазначалися так звані “підстави” для потрапляння до списку. В даному випадку ними стали: проживання родичів за кордоном та підтримання з ними контактів, одруження на чешці із розкуркуленої сім’ї, судимість в 1930 р. за порушення техніки безпеки на виробництві²². На підставі подібних “доказів” (В.Зах своєї провини не визнав) 28 грудня 1937 р. рішенням комісії у складі Наркома внутрішніх справ і Прокурора СРСР він був засуджений до розстрілу, який виконали 4 січня 1938 р.²³

Ще однією жертвою масових репресій 1937 – 1938 рр. став директор школи в чеській колонії Малинівка Малинського району Ярослав Антонович Вишневський (Худоба). 18 листопада 1937 р. його заарештували із звинуваченням у контрреволюційній націоналістичній ді-

альності на користь Польщі та Німеччини та нібито участь в “Союзі визволення України”. Включення до списку осіб, намічених до арешту, пояснювалось двома причинами: куркульським походженням (батько мав 20 га землі) та навчанням в чеському семінарі Волинського ІНО. 22 грудня 1937 р. Особливою нарадою НКВС та Прокуратурою СРСР був засуджений до розстрілу. 30 грудня 1937 р. Я.Вишневського (Худобу) розстріляли²⁴.

В апогей “великого терору” типовим обвинуваченням щодо представників національних меншин продовжувало бути звинувачення у шпигунстві. Серед чеської інтелігенції жертвами “шпигуноманії” стали: уродженець с. Вільшанки Чуднівського району, завуч школи в с. Карпівці того ж району Омел’ян Йосипович Стреда та головний інженер Городницького фарфорового заводу Олександр Йосипович Браун. Не беручи до уваги, що О. Стреда чех за національністю, органи НКВС фабрикують справу, де останній звинувачується у тому, що був нібито учасником польської розвідувальної резидентури, яка була закладена на території Чуднівського р-ну директором школи с. Карпівці. Згідно з рішенням комісії НКВС та Прокуратурою СРСР від 12 січня 1938 р. завуч школи с. Карпівці був засуджений до розстрілу, який було виконано 22 січня 1938 р.²⁵

А німецьким шпигуном органи НКВС роблять О. Брауна. Підстав для фабрикації справи слідчими за тогочасними мірками було достатньо. Біографічні дані чеського інтелігента були викривлені в потрібний для слідства бік для створення образу ворога-шпигуна. 27 березня 1938 р. О. Брауна заарештовують, починаються допити, фабрикація справи із стандартними звинуваченнями-кліше у тому, що в 1918 р. О. Браун нібито встановив зв’язок з німецькою розвідкою, за завданням останньої до дня арешту проводив активну розвідувальну роботу на території СРСР на користь Німеччини, збирав відомості про діяльність промислових наркоматів та за завданням німецького консульства в Києві створив в Городницькому р-ні диверсійну групу у складі 15 чоловік. На допитах О.Браун “визнав” шпигунську маячню, створену слідчими НКВС. 3 жовтня 1938 р. трійкою при Житомирському обласному управлінні НКВС О.Брауна було засуджено до розстрілу. Наступного дня цей вирок було виконано²⁶.

У 1958 р. дружина О. Брауна Єлизавета Олексіївна звернулася до Житомирського обласного прокурора з заявою про перегляд справи. Додаткове розслідування засвідчило, що обвинувачення було сфальсифіковано і будувалося на неперевірених і суперечливих фактах,

з порушенням норм кримінально-процесуального кодексу. Слідчу справу вів І.Д. Сівокоровський, помічник оперуповноваженого Городницького райвідділу НКВС, якого 21 травня 1940 р. Військовий трибунал військ НКВС Вінницької області в Житомирі засудив до 6 років позбавлення волі за те, що займався фальсифікацією слідчих справ, застосовував незаконні методи слідства, створював вигадані звинувачення проти арештованих²⁷.

Про порушення норм кримінально-процесуального кодексу свідчення дала друкарка Городницького райвідділу НКВС: “До арешту складалися... наперед всі документи... (протоколи допитів із “визнавальними” свідченнями звинувачених й навіть обвинувальні висновки). Потім громадян заарештовували і їм надавалися всі ці документи. Якщо заарештовані з цим не погоджувалися, їх ставили обличчям до стіни, де вони стояли декілька днів”²⁸. Тому на підставі КПК УРСР справу 1938 р. рішенням Військового трибуналу Прикарпатського військового округу від 27 січня 1959 р. було припинено за відсутністю складу злочину²⁹. Цей епізод додаткового розслідування справи головного інженера Городницького фарфорового заводу доводить, що справа дійсно велась антизаконними методами.

Найбільш резонансною справою щодо чехів Житомирщини у період “великого терору” була так звана справа “військово-повстанської шпигунської організації “Чеське дружество”, яка була сфальсифікована у 1938 р. 3-м відділом УДБ НКВС по Житомирській області. На протязі лютого-липня 1938 р. були заарештовані 80 чоловік. У переважній більшості це – малописьменні робітники, колгоспники, жителі Житомира, Житомирського, Андрушівського, Коростишівського, Малинського, Червоноармійського районів. За національним складом 77 громадян чеської, один польської і двоє німецької національностей³⁰. За соціальним станом 42 колгоспники, 3 – бухгалтери, 3 – столяри, 5 – слюсарів, 2 – водії, 1 – листоноша, 1 – швець, 1 – тесля, 1 – вчитель, 12 – робітники заводів, інші працівники різних установ³¹.

Аналіз обвинувачувального висновку по військово-повстанській шпигунській організації “Чеське дружество” дає змогу стверджувати подібність у побудові обвинувачення із справою “чехів-шпигунів та антирадянщиків” 1930 р. І це не дивно, адже свій досвід по фабрикуванню справ органи НКВС республіканського рівня передавали шляхом тиражування (брошуркою) з центру в територіальні осередки.

В обвинувальному висновку зазначалося, що підмурівок цієї організації був нібито закладений у 1919 р. чеською розвідкою, яка спира-

лась на полонених чеських офіцерів Франца Белка та Едуарда Манея, які прибули із Поволжя на Волинь і організували тут чеську спортивну організацію “Сокіл”. Під прикриттям цієї організації вони проводили контрреволюційну роботу серед чеського населення. А створення цієї організації в кінці 20-х рр. приписувалося відомим у справі “шпигунсько-диверсійної організації чеського генштабу” 1930р. командирю 44-ої стрілецької дивізії Я.Штрombaху та вчителю школи с. Крошня Чеська, а згодом лектору Волинського ІНО А.Водседалеку Як і в попередній справі 1930 р., створена драматургами НКВС організація “Чеське дружество” нібито була пов’язана з чеською розвідкою через резидента та отримувала вказівки для практичної контрреволюційної діяльності через чеське консульство в Києві.

“Чеське дружество” нібито “створило” на території Житомирської області чеські повстанські дружини і “готувало” їх до збройного повстання під час нападу Німеччини на СРСР, а також проводило розвідувальну роботу на території СРСР на користь чеської розвідки. Слідством нібито було “ліквідовано” 4 повстанських дружини та 12 “отбочек”³².

Отже, аналіз архівних документів засвідчив, що відмінною рисою групової чеської справи 1938 р. було те, що основний удар сталінська репресивно-каральна машина нанесла по чеському селянству. А це означало, що чеська інтелігенція на момент фальсифікації справи була майже винищена. Керівниками “Чеського дружества” на початок 1937 р. були названі столяр Житомирської фабрики “Профінтер” С.А.Томан, плановик Житомирського пивоварного заводу Й.М. Яндура, інспектор Житомирського райфінвідділу В.В.Голан та А.А.Маркуп, який працював техніком (інженером) на будівельних роботах (документів про притягнення його до відповідальності не знайдено). За свідченнями арештованих у справі “Чеське дружество” у 30-х рр. виїхав до Чехословаччини³³.

До чеської інтелігенції, яка була репресована в справі “Чеського дружества”, належав вчитель колонії Зубівщина Коростенського району Володимир Йосипович Новак, який нібито «проводив серед учнів націонал-шовіністичну роботу, виховував дітей у націоналістичному дусі. “Провина” Володимира Йосиповича полягала в тому, що він “забороняв дітям говорити українською та російською мовами як в школі, так і вдома”. Насправді діти в с. Зубівщина знали лише чеську. Розповсюджував серед учнів провокаційні чутки про війну та загибель радянської влади, дискредитував закони та порядки в Радянському

Союзи³⁴. На момент арешту В.Новак був звільнений з посади вчителя і працював у колгоспі, тому що за своїм рівнем освіти не відповідав займаній посаді.

Ще одним фігурантом по справі “Чеського дружества” органи НКВС роблять вчителя з Житомира Франца Івановича Щастного, якому влада не вибачила його куркульського походження та арешту в недалекому минулому.

У лютому 1928 р. було заарештовано 11 членів чеського сільськогосподарського товариства “Друзтво”, створеного наприкінці 1923 р. для надання допомоги чехам-колоністам, що проживали в СРСР. Заарештовані члени “Друзтва” звинувачувалися в тому, що під прикриттям торгівельної організації займалися антирадянською агітацією, підривали роботу радянських кредитних органів, наносили збитки чехам-колоністам, підтримували зв'язок з чеським консульством, передавали відомості економічного характеру В.Чермаку (уповноважений в справах сільськогосподарського кредиту від чеського представництва в Москві) і С.Рихліку. Одним із заарештованих по цій справі й був Ф.Щастний. Постановою Особливої наради при колегії ДПУ УСРР від 14 грудня 1928р. один з них був висланий за межі СРСР, останні 10 були позбавлені права проживати в Москві, Ленінграді, Ростові-на-Дону, в згаданих областях і губерніях, в Україні й прикордонних пунктах СРСР на 3 роки³⁵. В 1931 р. Ф. Щастний повертається до Житомира. І знову потрапляє під пильне око ДПУ, яке тільки чекало слушного моменту, щоб нагадати йому та іншим неблагодійним їх минулі провини та вигадати нові. 27 липня 1938 р. його заарештовують із звинуваченням у приналежності до “Чеського дружества” та у тому, що він був одним із засновників “Друзтва” у 1923 р.

На підставі подібних “звинувачень” 22 вересня 1938 р. рішенням трійки УНКВС по Житомирській області 80 так званих учасників “Чеського дружества” були засуджені до вищої міри покарання – розстрілу, який було виконано 28 вересня 1938 р.³⁶

Коли у розпалі була фабрикація справи “Чеського дружества” УНКВС Житомирської області на чолі з Г. В'яткіним (очолив УНКВС по Житомирській області згідно з наказом НКВС СРСР №485 від 26 лютого 1938 р.)³⁷ намагається створити ще одну групову справу “антирадянської військово-повстанської молодіжної організації”, де фігурував представник молодого покоління чеської інтелігенції Олексій Володимирович Крайзінгер, уродженець с. Високе Чеське Черняхівського р-ну, випускник Житомирського учительського інституту, вчи-

тєль історії 15-ої школи м. Житомира. Його та 5 інших молодих людей заарештовують із звинуваченням у проведенні контрреволюційної роботи за завданням цієї організації в червні 1938 р.³⁸ Фабрикація справи тривала 6 місяців. І невідомо як склалася б доля учасників міфічної “військово-повстанської молодіжної організації”, якби не арешт начальника облуправління НКВС Житомирської області Г. В’яткіна та його оточення наприкінці 1938 р. із звинуваченням у порушенні норм соціалістичної законності.

На слідстві колишній начальник УНКВС у Житомирській області зізнався: “...найтяжчим із моїх злочинів було те, що сумніваючись в правильності обвинувачення заарештованих обласним управлінням осіб, як учасників “польської організації військової” (ПОВ), німецької фашистської організації і чеської фашистської організації я розстріляв їх і розстріляв за вироком трійки близько 4000 осіб, будучи невпевнений у провіні значної кількості цих людей”³⁹. Ці свідчення є ще одним жахливим аргументом, який допомагає зрозуміти технологію терору та роль конкретних виконавців у здійсненні тих чи інших репресивних акцій, з поміж іншого й представників національних меншин Житомирщини. На початку 1939 р. О. Крайзінгера та інших учасників цієї справи було звільнено.⁴⁰

Підводячи підсумки дослідження репресивно-каральної політики проти чеської інтелігенції необхідно підкреслити, що репресії здійснювалися централізовано, планомірно, поетапно. В компаніях терору проти чеської інтелігенції зокрема можна виділити три етапи. Перший етап охоплює кінець 20-х років і характеризувався лише виселенням чехів в інші райони СРСР на нетривалий час (справа “Друзства”). Другий етап – 1930-1935 рр., характеризувався тим, що чеська інтелігенція, в основному наукова і освітня, знищувалася через організацію судового процесу над “чехами-шпигунами” в Харкові. Характерною ознакою цього етапу репресій проти чеської інтелігенції була їх профілактично-виховна специфіка та зростання обсягів засуджень до ув’язнення на різні терміни, відсутність вищої міри покарання. Третій етап – 1937-1938 рр. характеризувався наймасштабнішим терором проти чехів. Вістря терору було направлено проти чеського заможного селянства та інтелігенції. В добу “великого терору” до наукової, освітньої, військової інтелігенції додалися представники технічної еліти.

Особливістю масового терору 1937-1938 рр. проти чеської інтелігенції на Житомирщині було те, що він мав безпосередній зв’язок, витоки в репресіях кінця 1920-х – початку 1930-х рр. як в дійових осо-

бах, так і в технології його проведення. Сталінська тоталітарна машина в апогей терору добивала тих кого не змогла знищити з різних причин раніше. В 1937 р. чеська інтелігенція знищувалася на підставі фабрикації індивідуальних кримінальних справ та включення їх до “альбомних списків”, а в 1938 р. окремі представники чеської еліти потрапляли до міфічної антирадянської, шпигунської організації “Чеське дружество”.

¹ Гофман Іржі. Чехи на Волині. Основні відомості. – Прага. 1998. – С.6.

² Снідевич Е.В. До історії чеської діаспори на Житомирщині//Чехи на Волині: історія і сучасність. Науковий збірник «Велика Волинь». – Т.24. Житомир-Малин, 2001. –С.64.

³ Нестеренко В.А. Чехи радянської Волині у міжвоєнний період (1920-193 рр)//Чехи на Волині: історія і сучасність. Науковий збірник “Велика Волинь”. – Т. 24. Житомир-Малин., 2001 – С.57-58.

⁴ Луцький Ю. Чехи на Україні (1917-1933). Трагедія господаря// Хроніка 2000 – «Україна-Чехія»- ч.ІІ. – К., 1999. –С.126.

⁵ Нестеренко В.А. Вказ. праця. – С.59.

⁶ Там само. – С.60.

⁷ Снідевич Е.В. Вказ. праця. – С.64.

⁸ Центральний Державний архів громадських об’єднань України (далі ЦДАГОУ) – Ф.п.1. –Оп20. Спр.4171. –Арк.43.

⁹ ДА СБУ. Ф. 6, спр. 57288- фп. – Т. 3. – Арк. 49-49 зв.

¹⁰ Бойко О.Д. Історія України. – К., 2006. – С.424-425.

¹¹ Політичний терор і тероризм в Україні ХІХ – ХХ століттях. Історичні нариси. – К., 2002. – С.465.

¹² Шаповал Ю., Пристайко В., Золаторьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К., 1997. – С. 448, 578-579.

¹³ Реабілітовані історією: у 27-ми т./ Житомирська область: У 7 Кн.І. – Житомир, 2006. – С. 10.

¹⁴ Там само. – С. 32.

¹⁵ ДАЖО. – Ф.Р. – 5013, оп.2,Спр 17379. – Арк.18-19.

¹⁶ Там само. – Арк.1-7.

¹⁷ Там само. – Арк.301-306.

¹⁸ Там само. – Арк.277.

¹⁹ Там само. – Арк.322.

²⁰ Архів СБ України (м. Житомир). – Спр 2787-п. – Арк.18-22,173.

²¹ ДАЖО. – Ф.Р. – 5013, оп.2 Спр11047. – Арк.1,4.

- 22 Там само. – Арк.6, 12-14.
- 23 Там само. – Арк.36,38.
- 24 ДАЖО. – Ф.Р. – 5013, оп.2, Спр 22118п
- 25 Там само. – Спр 7891. – Арк.17-20.
- 26 Там само. – Спр 7767. – Арк.4, 115-117, 127-128.
- 27 Там само. – Арк.158.
- 28 Там само. – Арк.163.
- 29 Там само. – Арк.173.
- 30 Реабілітовані історією. – Вказ. праця. – С.38-39.
- 31 Лугай М.Є. До історії німецької і чеської «військово-повстанських організацій» на Житомирщині //Наукові записки Вінницького педінституту імені М. Коцюбинського. Серія: історія, випуск 10. – Вінниця, 2006, – С.161.
- 32 ДАЖО. – Ф.Р. – 5013, оп.2, Спр 7060п. – Т.4. – Арк.1-3.
- 33 Реабілітовані історією. – Вказ. праця. – С.38.
- 34 ДАЖО. – Ф.Р. – 5013, оп. 2, Спр7060п. – Т.3. – Арк.41, 287.
- 35 Реабілітовані історією. – Вказ. праця. – С.15-16.
- 36 ДАЖО.Ф.Р. – 5013, оп. 2, Спр7060п. – Т.4 – Арк.63-69, 72-230.
- 37 Шаповал Ю., Пристайко В. Золотарьов В. – Вказ. праця –С.448.
- 38 Архів СБУ (м. Житомир). – Спр3114-п. – Арк..1-5.
- 39 ДАЖО. – Ф.Р. – 5013, оп.2, Спр7060п. – Т.5. – Арк.269-270.
- 40 Архів СБУ (м. Житомир). – Спр3114-п. – Арк.32.

Тетяна Вронська

ЕТНОДЕМОГРАФІЧНА КАТАСТРОФА В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ: ЖОВТЕНЬ 1947 Р.

У статті здійснена спроба проаналізувати причини, методи та особливості реалізації однієї з найбільш масових та короткотермінових депортацій, здійснених тоталітарним режимом у Західній Україні.

З-поміж найбільших демографічних катастроф, акцій геноциду другої половини 40-х років ХХ ст., зазвичай, виділяють сумно відому акцію «Вісла»*. Натомість значно менше згадують про іншу драматичну подію 1947 р. – масову депортацію членів родин учасників національно-визвольного руху у Західній Україні, задуману сталінською владою й реалізованою її карально-репресивним апаратом протягом двох днів – 21-22 жовтня. Така коротка, за часом реалізації, але масштабна, за кількістю охоплених нею людей, операція віддзеркалила у собі і політичну концепцію сталінського режиму, і його ставлення до свого народу.

Наразі актуальність досліджень такого роду зумовлена не лише об'єктивною необхідністю глибшого осягнення тоталітаризму, а й вивченням міграційних процесів, які впливали на економічний та політичний розвиток окремих регіонів радянської України і цілого СРСР. Перші дуже приблизні обрахунки населення у п'яти вже визволених областях Західної України місцеві органи радянської влади подали до ЦК КП(б)У ще 1 травня 1944 р.** Вони показали, що його чисельність

---

* У ході акції «Вісла» (від 28 квітня до кінця серпня 1947 р.) у межах етнічної чистки, ініційованої польським комуністичним режимом проти українського населення, було переселено 140 575 чол.

** У Волинській області (по 6-ти районах) нараховувалося 147,9 тис. чол. (61,5 %) порівняно з 240,5 тис. у червні 1941 р. По інших областях західної України ці показники виглядали наступним чином: по Рівненській – 1 103,2 (до окупації) і 759,6 (68,9 %) після неї, Чернівецькій відповідно – 879,7 і 555,0 (63,1 %), Станіславській – 691,9 і 465,0 (67,2 %), Тернопільській (по 29 районах і 2 містах) – 1 327,1 і 818,0 (61,6 %). / ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. –

глухе роздратування і невдоволення станом справ у Задній Україні, що призвело до ротації очільника вищого партійного органу республіки. Замість М. Хрущова на посаду першого секретаря ЦК КП(б)У 3 березня 1947 р. «обирається» Л. Каганович, відряджений для цього з Москви. Проте й перебування останнього на цій посаді не задовольнило Й. Сталіна і вже у листопаді того ж року М. Хрущова повертають на цю посаду.

Тим часом у господарстві обох відомств, які, незважаючи на вказівки вищих органів влади держави, ніяк не могли мирно поділити право боротьби з «бандитизмом» у Західній Україні та всіма питаннями, пов'язаними з цим, аж ніяк не збиралися відступати від обраної на верхніх щаблях влади, і активно підтриманої у відомстві радянської Феміди, лінії на покарання не винних ні у чому родичів повстанців.

Цей невмотивований терор проти жінок, дітей і людей похилого віку реалізовували за стандартною схемою. З однією лише різницею, що за обопільної згоди та отримання політичних і економічних дивідендів, замовником у різні періоди виступали, чи то партійні республіканські та регіональні боси, чи то промисловий комплекс сходу СРСР, підвідомчий Головному управлінню таборів МВС СРСР (ГУЛАГ). Часто-густо траплялося так, коли обидва учасники тих масових репресивних акцій проти власного народу почергово «виручали» один одного. Коли у Західній Україні вже накопичувалася чимала кількість родичів повстанців, котрих місцева влада намагалася якомога швидше відправити подалі від своєї вотчини, то назустріч йшов ГУЛАГ, оперативно готуючи місця і висилаючи в УРСР «рознарядки» на відповідну кількість людей, котрих він може «працевлаштувати» на своїх підприємствах. Так само блискавично діяли і в республіканському МВС, реагуючи на запити своїх «колег» з Головного управління таборів. Єдине, на кого не звертали уваги згадані структури – це на той «спецконтингент», яким вони розпоряджалися, безоглядно зсуваючи цілі людські пласти з рідної землі у напрямку необжитих, а іноді і непридатних для життя місць.

Де, коли і у чийй голові народилася страшна ідея провести у Західній Україні чергову і найбільш широкомасштабну депортаційно-репресивну акцію після того, як вже за три попередні неповні роки у віддалені місцевості СРСР було відправлено 30609 осіб, сьогодні вже не важко встановити завдяки нововиявленим документам вітчизняних державних та відомчих архівів і архівосховищ Російської Федерації. Ретельне вивчення листування між різними відомствами, причетними до організації згаданих операцій, що зберігаються нині у Державному

архіві Міністерства внутрішніх справ України дозволяє стверджувати, що задуми про ту велику депортацію стали баражувати у неслітлих головах МВС СРСР ще на початку 1947 року. Здобувши чималий досвід у репресуванні членів родин повстанців, органи внутрішніх справ, як і їх колеги з МДБ, відчули реальні результати від наслідків своєї роботи, санкціонованої з верхніх щаблів радянської влади. Тому й не полишала їх думка вдаватися й надалі до таких акцій у більш масштабних обсягах. Одним ударом унеможливити будь-яку підтримку повстанців та залякати все інше населення – хіба ж цей радикальний крок не був омріяним як для місцевих партійних ватажків, так і для карально-репресивних органів регіонального, республіканського і союзного рівнів. Ці наміри досить виразно проглядаються у листі начальника 1-го спецвідділу МВС СРСР А. Кузнецова, який опікувався всіма проблемами насильницького переселення, до міністра внутрішніх справ України Т. Строкача, датованого 5 січня 1947 р. Там, серед іншого, були і такі рядки: «Відповідно до розпорядження заступника Міністра внутрішніх справ Союзу РСР генерал-лейтенанта тов. Мамулова, просимо Вас дати вказівку, у випадку необхідності вивозу з Української РСР у масовому порядку членів сімей зрадників батьківщини і учасників банд УПА і ОУН, засуджених Особливою нарадою при МВС СРСР, заявки на потрібну кількість вагонів, необхідних для перевезення вказаного контингенту, надавати у 1-й спецвідділ МВС СРСР за місяць до відправлення засуджених, приблизно до 10 числа, із зазначенням потрібної кількості вагонів, станції відправлення і призначення, та кількості сімей, що підлягають вивозу»². Отже бачимо, що радянська влада та її приспівники, не задовольнившись вже проведеними депортаціями, продовжували марити ще більш грандіозні плани у цій неблаговидній справі.

Цим мріям судилося реалізуватися вже глибокої осені 1947 р. Суттєвого прискорення їм надала постанова виконавчого (а не законодавчого – *Т. В.*) органу держави – цілком таємна постанова Ради Міністрів СРСР № 3214-1050 від 10 вересня 1947 р. У цьому документі не йшлося про жодні підстави репресування великої маси населення Західної України, не згадувалося і про події на тамтешніх землях. Та вереснева постанова була присвячена забезпеченню вугільної промисловості СРСР робочою силою. Йшлося в ній і про «оунівців», які мали направлятися на вугільні шахти Карагандинської, Архангельської, Вологодської, Кемеровської, Кіровської, Молотівської, Свердловської, Тюменської, Челябінської і Читинської областей³.

Отже членів родин повстанців за вказівкою союзного уряду мали репресувати з тієї лише причини, що імперська промисловість потребувала чергової великої партії остарбайтерів. Ніхто з виконавців відверто про це не говорив, посилалися лише на сам документ, не розкриваючи його змісту. Та ще більш дивним видається те, що і сучасні дослідники, згадуючи ту постанову, називають лише її дату і номер, жодним словом не торкаючись її основного змісту. Останнє видається некоректним, оскільки цей документ якраз і є ілюстрацією страшного та вкрай цинічного механізму політичного терору. Він дуже добре показує, що для режиму достатньо було нагальних потреб промислового комплексу, аби покарати ні за що величезну масу людей. І зовсім не збройний спротив повстанців був тому підставою.

Потреби ГУЛАГу цілком органічно співпали з інтересами республіканської та регіональної влади, яка прагла видалити якомога більшу кількість родичів повстанців, аби зменшити кількість співчуваючого їм населення. Саму депортацію провели спільно – МДБ і МВС. На органи внутрішніх справ було покладено виконання всіх біжучих питань і реалізацію практичних заходів, а їх колеги з регіональних управлінь органів державної безпеки готували списки на місцях.

Ще на початку жовтня 1947 р., посилаючись на вже згадані нагальні потреби вугільної промисловості сходу СРСР, вийшла вказівка МВС СРСР № 38/3-7983 про відправку у віддалені місцевості радянського Союзу із Західних областей України 50 ешелонів членів родин повстанців (25 тис. сімей загальною кількістю 75 тис. осіб.), названих за звичкою радянських спецслужб «спецконтингентом»⁴.

17 жовтня 1947 р. Міністр внутрішніх справ СРСР С. Круглов доповів листовно заступнику РНК СРСР В. Молотову: «У відповідності до постанови Ради Міністрів Союзу РСР № 3214-1050с від 10 вересня ц.р., у вугільну промисловість східних районів СРСР направляються 20 000 сімей активних націоналістів і бандитів, що виселяються з західних областей України, в тому числі: комбінату «Кузбасвугілля» – 10 000 сімей, комбінату «Челябінськвугілля» – 3 000, комбінату «Молотоввугілля» – 2000, комбінату «Карагандавугілля» – 3 000 сімей... За пропозицією МДБ СРСР кількість сімей, що виселяються, перевищить 20 000. У зв'язку з цим МВС СРСР спецпереселенці, що виселятимуться понад вказану кількість, направляються в Омську область, де будуть передані промисловим підприємствам і працевлаштовані у сільському господарстві»⁵.

Звісно, що, зважаючи на таке «перспективне» планування свого союзного керівництва, в УРСР не могли підвести і мусили старанно виконувати забаганки кремля. Здійснюючи «замовлення» на насильницьке рекрутування 20 тис. сімей у вугільну промисловість, так само вчинили й інші галузі, зокрема і лісова. Там теж для того, щоб валити ліс потрібні були оstarбайтери, котрі не вимагали особливих умов для життя і праці. Чи думав при тому хтось з радянських новітніх «рабовласників» про той чисельний «баласт» – дітей та людей похилого віку, що вирушали до них, чи ні, але вже з часом стало зрозумілим, що саме ці старі і немічні виїхали назустріч страшним випробуванням у своєму житті. Радянська імперія вимагала робочої сили, а всіма іншими обставина вона не переймалася.

Якщо у Москві навколо майбутньої масової депортації тривало, головно, узгоджувальне листування і народжувалися директивні приписи для Української РСР, то в Києві і Львові кипіла робота по організації самої депортації, ретельності якої могли б позаздрити військові штаби, що планували майбутні бойові стратегічні операції. Чітко був спланований кожен крок, кожна дрібниця. Серед інших обов'язкових заходів регіональним органам МДБ відповідним приписом з цього ж союзного відомства, не вказуючи дати, заздалегідь ретельно розтлумачили як треба складати списки кандидатів на депортацію, підготувати транспорт, розподілити за населеними пунктами військові підрозділи, задіяти наявний автомобільний і гужовий транспорт. Відповідні плани-заходи опрацювали на місцях райкоми КП(б)У, райвідділи МВС та МДБ.

На виконання приписів союзного МВС та на підставі оперативного плану МДБ УРСР Міністр внутрішніх справ УРСР генерал-лейтенант Т. Строкач ще 10 жовтня 1947 р. затвердив план оперативних заходів свого відомства⁶.

Передусім, для керівництва заходами по масовій депортації був створений оперативний штаб під орудою заступника міністра внутрішніх справ УРСР М. Дятлова у складі начальника 1-го спецвідділу Смирнова і начальника відділу боротьби з бандитизмом УМВС по Київській області О. Задой з дислокацією у м. Львові. Окрім цього встановлювався чіткий графік прийому людей та відправки ешелонів заздалегідь встановленими маршрутами.

14 жовтня 1947 р. у Львові відбулася нарада за участю начальників УМВС західних областей з організаційних питань, пов'язаних з

наступною операцією⁷. Начальників ешелонів*, які відповідали за транспортування членів родин повстанців з 87 залізничних станцій Західної України, зібрали на інструктивній нараді у Львові 16 жовтня 1947 р. На цьому зібранні їм чітко розтлумачили як саме має здійснюватися прийом «спецконтингенту», формування та відправка його залізницею. Кожному вручили спеціально розроблену інструкцію. Згадані керівники тих скорботних «караванів» зобов'язувалися регулярно доповідати своєму вищому начальству про кожен відправлений ешелон та причини зволікання цієї процедури⁸. Загалом для проведення депортації було залучено 13 592 співробітників органів внутрішніх справ і військовослужбовців (5 143 офіцери і 8 449 сержантів та рядових)⁹. Отже, як з'ясувалося пізніше, на кожних шістьох депортованих припадало по одному озброєному чоловіку, який під дулом гвинтівки чи пістолета супроводжував їх до залізниці чи спеціальних збірних пунктів. Останні завчасно були створені у Львові, Чорткові, Дрогобичі, Рівному, Коломиї та Ковелі¹⁰.

Ця найбільша операція до насильницькому переміщенню великої кількості людей готувалась у режимі надзвичайної утаємниченості. Лише перших секретарів райкомів партії та начальників відповідних регіональних підрозділів державної безпеки поінформували про неї за 2-3 дні. А всі інші виконавці дізнались про майбутню депортацію лише о 6 годині ранку 21 жовтня, тобто перед самим її початком.

Після такої ретельної підготовки, коли були враховані всі нюанси майбутнього перебігу подій, ідеологи та виконавці очікувати лише оголошення старту, після якого відбудеться наймасовіша вівісекція західноукраїнських земель від жінок, дітей та людей похилого віку, винних лише в тому, що мали не ту рідню, чи жили не у тих місцевостях.

Два жовтневих дня стали пекельними для всіх областей Західної України. Вже о другій годині ночі 21 жовтня був перерваний сон багатьох родин міста Львова. До квартир людей, більшість з яких нічого не підозрювала, вривалися чоловіки у шинелях й після нетривалого обшуку дозволяли людям похапцем зібрати свої речі, після чого у вантажівках доправили їх на залізницю. О 6-й ранку такі ж набіги стали

---

* Начальниками ешелонів були призначені оперативні працівники в чинах не нижче капітана.

** У січні 1949 р. кількість збірних пунктів для прийому родин повстанців збільшилася до дев'яти, вони одночасно могли вміщувати 10 550 осіб.

відбуватися і по селах, куди заздалегідь були підтягнуті спеціальні групи, що склалися з співробітників каральних органів, партійно-комсомольських активістів, функціонерів районних установ і організацій. Озброєні бійці внутрішніх військ оточували село і за списком прямували до оселі, звідки мали вилучити родини повстанців. Не даючи людям отямитися, витягаючи з ліжок хворих і немічних, знімаючи з печей дітей, що заходилися у плачі, дозволяючи нашвидкуруч зібрати якість пожитки і клумаки, швидко вантажили на підводи або у вантажівки й доправляли до залізниць. Під час цієї блискавичної депортації, на відміну від попередніх аналогічних репресивних акцій, людям практично не давали можливості підготувати собі їжу на далеку дорогу, чи необхідні теплі речі, що, власне, передбачалося відповідними інструкціями НКВС СРСР і УРСР березня-квітня 1944 р.

Про хід операції кожні шість годин міністру внутрішніх справ УРСР Т. Строкачу по високочастотному зв'язку (ВЧ) доповідали його заступник Дятлов та начальник конвойних військ МВС СРСР Бочков. У першій доповіді о 10-й ранку 21 жовтня згадані особи, відповідальні за реалізацію акції, бадьоро рапортували: «...Станом на 10-00 вантаження контингенту у вагони почалось на 53 станціях з 87. Всього по всім західним областям України повантажено 1 137 сімей 3 373 особи, з них: по Станіславській області 55 сімей 124 осіб, Тернопільській 362 сім'ї 1 082 особи, Дрогобицькій 35 сімей 105 осіб, Рівненській 140 сімей 420 осіб, Волинській 135 сімей 405 осіб, Львівській 420 сімей 1 237 осіб»¹⁰. Далі йшлося про «незначні труднощі» пов'язані з погодними умовами. В Станіславській та Тернопільській областях лютували сильні снігові віхоли. Випав сніг, товщина шару якого місцями перевищувала один метр і тому 500 машин стояли у заторах і не могли виїхати до залізничних станцій. Дописувачі жодним словом не обмовились про те, що у тих машинах були люди, які мерзли і страждали невідомо за що. В особливо важких умовах проходило насильницьке видалення людей на Станіславщині, де у гірській місцевості вирувала снігова стихія. Дорогою з Яремчі до Верховини застрягли 30 військових машин, супроводжуваних танками та бронетранспортерами. У такій сніговій пастиці опинилося і 55 машин та 2 бронетранспортери на шляху з Коломиї до Косова, виділені для депортованих. Подолання природної стихії, та ще й виконанням партійних приписів по насильницькому вивозу людей до залізниці дуже хвалився пізніше перший секретар тамтешнього райкому партії М. Слонь. Причиною особливої гордості згаданого функціонера було й те, що з багатьох сіл, підвідо-

мчого йому району вдалося відправити у заслання практично все населення, оголосивши його родичами повстанців¹¹.

Вже о 14-й годині 21 жовтня міністру внутрішніх справ УРСР був надісланий другий рапорт про хід операції, у якому, як і в першому, доповідалася кількість повантаженого у вагони «контингенту». У документі містилася і «негативна інформація». Так, відповідальні особи дуже журилися, що на цей час не завантажено і не відправлено ще жодного ешелону. Зафіксували вони і декілька випадків «порушень» з боку виконавців операції. У Рокитнянському районі Рівненської області помічник командира роти 81 стрілецької дивізії МДБ під час виселення людей убив двох кабанів і намагався вивезти їх до своєї оселі. У цьому ж районі не втримався від спокуси нагрітися на чужому горі і уповноважений тамтешнього райвідділу МДБ, котрий силоміць відібрав у людини діжку з м'ясом, яку дозволялося взяти у далеку дорогу¹². Ці випадки мародерства були не поодинокими. Вони відбувалися на тлі закликів місцевих керівників і високих приписів роз'яснювати людям, яких відправляляти у заслання, брати з собою якомога більше їжі, оскільки попереду у них довга дорога на північ СРСР. Лунали навіть пропозиції дозволити селянам за три години, які їм відводили на збирання речей, зарізати якусь худобу, аби забезпечити свою родину харчами.

Примітно, що у чернетці другого рапорту чиеюсь «пильною» рукою була викреслена інформація про випадок більш ганебний, ніж мародерство. Виконавці не побажали, щоб у Києві дізналися про те, що в селі Новосілки Здолбунівського району Рівненської області один з оперативних працівників МДБ убив з пістолета шестирічну дитину громадянки Зосі Ковальчук, яка не підлягала виселенню, а просто потрапила під «гарячу» руку¹³.

Перебіг операції до виселенню людей, жорстокість та нелюдські вчинки до пересічних громадян спричинили і до трагічних випадків серед виконавців. Так, не витримали нерви у завідувача Рокитнянської ошадкаси, який був уповноваженим райкому КП(б)У в с. Лузи того району і допомагав видаляти людей зі своїх домівок. Цей чоловік зачинився у хліві одного з депортованих і покінчив життя самогубством, вистріливши собі з пістолету у голову¹⁴.

Вже у четвертому повідомленні, переданому по «ВЧ» о 20-й годині вечора 21 жовтня 1947 р., цифрові показники операції значно збільшилися, хоча вантаження в ешелони йшло дуже повільно. Лише на 9 станціях з 87-ми воно було завершено. Жоден з ешелонів,

підготовлених до відправки на північ СРСР, не вирушив до місяця призначення¹⁵.

Лише наступного дня – 22 жовтня 1947 р. – почався рух депортованих по залізниці. О 6 годині 38 хвилин ранку перший ешелон № 20066, у якому було 1 293 осіб, зі станції Ковель рушив за адресою станція Усятин Томської області. На 20 хвилин пізніше зі ст. Львів-Клепарово вирушив і другий потяг (№ 20023) у складі 1 878 осіб в тому ж напрямку. А далі з інтервалом у 2-4 години такі ж ешелони один за одним стали відправлятися з залізничних станцій Чорториська, Луцька і Ковеля. Хід операції поступово входив у заплановане русло. Скориставшись цим, виконавці вирішили прозвітувати не лише своїм зверхникам у Києві, а й до Москви. У лаконічному рапорті в МВС СРСР вони доповідали, що на 14-у годину вже відправлено 65 830 осіб¹⁶.

За добу – о 14.00 23 жовтня 1947 р. доповідною запискою по «ВЧ» зі Львова Дятлов та Бочков доповіли Т. Строкачу: «... станом на 14.00 годин 23.X.1947 року всього повантажено 24 799 сімей – 73 428 осіб», які були вивезені у 34 ешелонах з 44, запланованих¹⁷. Після того ще три дні меншими партіями вирушали на північ СРСР ешелони з родичами повстанців.

Завершилася депортація 26 жовтня 1947 р. Вже місяць потому виконавці рапортували своєму керівництву про «успіхи». У доповідній записці Міністра внутрішніх справ СРСР С. Круглова на ім'я заступника Голови Ради Міністрів СРСР Л. Берії від 28 листопада 1947 р. підбиваючи перші підсумки масштабної жовтневої депортації з теренів Західної України наголошувалося: «Згідно до постанови уряду з західних областей Української РСР переселено 26 460 сімей активних націоналістів і бандитів... З числа переселених 21 197 сімей (61 066 чоловік) направлені на роботу у вугільну промисловість східних районів СРСР. Інші 5 264 сім'ї або 15 202 чоловіки направлені в Омську область і використовуються на промислових підприємствах і у сільському господарстві»¹⁸. Отже, у ті листопадові дні МВС СРСР подавав дані про загальну кількість депортованих - 76 267 осіб – близьких і далеких родичів учасників ОУН і УПА. Втім, вже рік потому – 23 листопада 1948 р. МВС УРСР навів уточнені дані. У «Довідці про кількість виселеного контингенту з території України за період 1944-1948 рр.» зазначалося, що у жовтні 1947 р. органами МДБ вислано 26 332 сімей у кількості 77 791 осіб – членів сімей оунівського підпілля (з них чоловіків – 18 866, жінок – 35 441 і дітей – 22 279)¹⁹. По областях ці

дані розбивалися наступним чином: з Рівненської області депортували 3 767 родин (11 347 осіб), Волинської – 2 711 (9 050 осіб) Львівської – 5 223 (15 920), Тернопільської – 5 001 (13 508), Станіславської – 4 512 (11 883), Чернівецької – 613 (1627), Дрогобицької – 4 504 (14 456)²⁰.

Наведені цифрові показники доводять, що, на відміну від попередніх місяців 1947 р., у жовтні партійним бонзам Західної України вже вистачало звітних матеріалів, аби похвалитися перед своїм вищим начальством здобутками у цій справі. З цих рапортів регіональних партійних ватажків можна дізнатися і про перебіг цієї операції на місцях.

27 жовтня 1947 р. секретар Дрогобицького обкому КП(б)У в доповідній секретарю ЦК КП(б)У «Про виселення сімей активних учасників оунівсько-бандитського підпілля з Дрогобицької області» рапортував, що на виконання урядових рішень з області виселено у віддалені місцевості Радянського Союзу 4 559 сімей у складі 14 486 осіб*, в тому числі чоловічої статі – 3613 осіб. Інші 10 873 склали з жінок (6 410 осіб) та дітей (4 463 осіб). У доповідній подавався ретельний аналіз якісного складу виселених: «У складі виселених сімей 2 698 родин засуджених бандитів і оунівців у кількості 8 356 осіб, 916 родин убитих бандитів у кількості 2 912 осіб, 672 сім'ї (2 338 осіб.) бандитів, що перебувають на нелегальному становищі і 273 родини (909 осіб) бандпособників»²¹.

Навіть призвичаївшись до інформації про перебіг варварських кампаній по репресуванню членів сімей повстанців, не винних в жодних злочинах, все ж важко сприймати ті варварські вчинки радянської влади, коли вона, збиткуючись над людьми, вдруге карала жінок та дітей, які вже втратили своїх чоловіків і батьків. Навіщо ж було відправляти у незвідану далечінь майже три тисячі вдів та сиріт!? Такою практикою тоталітарний режим послуговувався ще у 1937-1938 рр., коли розстрілявши чоловіка, ув'язнювали на 8 років таборів його дружину, котра нічого не відала про долю близької людини. Схожі дії вчинялися і в Західній Україні на початку Другої світової війни. Пізніше відмовили-

---

* Ця цифра, як і інші показники, що надходили з місць дещо відрізняється, від тих, які подавалися в узагальнених звітах республіканських карально-репресивних органів. Такі розбіжності пояснюються як об'єктивними, так і суб'єктивними обставинами. Спостерігалось і бажання регіонального керівництва перевищити свої здобутки у реалізації операції по насильницькому видаленню людей з підвідомчої їм території.

ся від такої практики і під час збройного зіткнення СРСР і Німеччини влада не карала так суворо дружин убитих «ворогів» та «зрадників». А вже по війні знову стали вдаватися до репресій вдів. За що незрозуміло! А навіщо незрозуміло! Щоб не залишити сліду й пам'яті. Щоб вирвати з корінням весь рід. Щоб не було кому мститися за наругу.

Привертає увагу й та обставина, що серед висланих сімей переважали незаможні родини, оскільки за соціальним складом вислані з Дрогобицької області сім'ї поділялися наступним чином: «сім'ї куркулів – 432 або 1 459 осіб, середняків відповідно 3 146 або 10 182, бідняків – 792 або 2 458, колгоспників – 6 або 20, службовців – 53 або 156, сімей робітників – 78 або 99 осіб»²².

Дехто з місцевих мешканців поставився до такої масштабної акції схвально, позаяк це позбавляло їх особисто від пильної уваги з боку карально-репресивних органів. Вони сподівалися, що вже не буде нічних перевірок і підозрілого ставлення до кожного. Втім, більшість людей з боєм і жахом спостерігали за тим, як їх односельчан хапали просто ночі, вантажили на вантажівки або підводи і везли на залізничну станцію. «Скільки я прожив на світі, а такої влади ще не бачив, - говорив працівник Дрогобицької електростанції. – Це не люди, а варвари. Не розбираючись, хапають дітей, жінок, старих і, незважаючи на зиму, вивозять їх до Сибіру. Але, даремно це їм не минеться...»²³.

В атмосфері повної утаємниченості була проведена аналогічна операція по виселенню членів сімей учасників самостійницького руху протягом одного дня – 21 жовтня 1947 р. і в Волинській області, про що доповів Л. Кагановичу її партійний очільник. Окрім іншого, він вихвалявся режимом суворої конспірації: «Про день операції начальника райвідділів МДБ було повідомлено 17 і 18 жовтня, а секретарям райкомів КП(б)У – 18-19 жовтня. Партійно-радянський актив був поставлений до відома ... лише за кілька годин до початку операції». Показники виселених родичів оунівців та упівців були такими ж високими, як і в Дрогобицькій області. Проте вони навіть спромоглися перевиконати «спущені з гори ліміти», чим дуже пишалися: «Міністерством державної безпеки УРСР був затверджений план виселення сімей оунівців з території Волинської області у кількості 2 500. Після наших наполегливих прохань цей план був збільшений до 2 700 сімей. В результаті здійсненої операції 21 жовтня ц.р. виселено 2 716 сімей. З них сімей засуджених бандитів – 1 841, убитих бандитів – 544 і бандитів нелегалів – 331. Загальна кількість виселених становить 8 938 осіб, в тому числі чоловіків – 1 927, жінок – 4 221 і дітей – 2 790»²⁴.

Бажання перевиконати планові цифри виселення родичів учасників самостійницького руху старанно демонстрували і партійці Рівненської області, про що й доповіли тому ж Л. Кагановичу 31 жовтня 1947 р.: «Намічалось за планом 3 810 сімей, а виселено 3 829 сімей, загальною кількістю 11 563 осіб». З загальної кількості висланих 2 644 становили чоловіки, 5 096 – жінки, і діти до 15 років – 3 823. Як і в інших областях серед виселених переважали незаможні громадяни²⁵. У більшості сіл цієї області вся операція по виселенню зайняла всього 3-4 години, то ж можна собі уявити у якому стані збиралися люди і що вони могли у такому прискоренні вхопити в далеку дорогу. Тому й помирали дорогою на північ СРСР у не прилаштованих телячих вагонах від голоду і холоду сотні людей.

Партійне керівництво Рівненщини хвалилося не лише великими показниками операції. Воно раділо й з того, що налякане населення стало записуватися до колгоспів, аби унебезпечити себе від репресій²⁶. Дійсно, життя у колгоспі було кращим, ніж у далекій російській півночі.

Чернівецька область подала значно скромніші результати по виселенню. Там було виселено 616 сімей з 1 635 осіб²⁷. Тим часом дуже «оперативно» впоралися з репресіями близьких і рідних повстанців в Тернопільській області. Звіди на Північ СРСР силоміць відправили 5053 родини з 13 174 осіб²⁸.

На Тернопільщини, яка слідом Дрогобицькою областю йшла у «передовиках» в покаранні, непричетних до будь-яких злочинів, жінок, дітей, людей похилого віку, жовтнева операція планувалася задалегідь і з дотриманням усього бюрократичного «протоколу». До кола насильницьки депортованих мав нещастя (вже вдруге) потрапити і колишній осадник Онисечко Герасим Максимович, який лише у 1945 р. повернувся з Новосибірської області, де знаходився у засланні від грудня 1940 р. Тепер його, як батька засудженого на п'ять років повстанця, знову відправляли у ті ж північні краї. Селянин у розпачі заявив: «От, дурень я, дурень, і чого мені було повертатися з Сибіру, там вже прижився, а тепер привезуть і знову починай спочатку життя будувати. Біда, коли маєш дурну голову і слухаєш інших»²⁹. Примітно, що ці слова наводив у своїй доповідній на ім'я Л. Кагановича секретар Тернопільського обкому КП(б)У І. Компанець з-поміж «позитивних висловлювань» селян, які «з розумінням» сприймали ці репресивні заходи до них. Думается, що автори документу не змогли уторопати всього сарказму і болю цього селянина, який картав себе за власну віру у можливість нормального життя на рідній землі. А коли цю віру в нього, разом з свободою відібрали, то він і назвав себе «дурнем».

Мешканка м. Збаража Ольга Смотрицька, висловлюючи співчуття тим, кого у варварський спосіб вивозили на Північ, зауважила: «Як все це безжално робиться, тільки подумати: хтось у сім'ї провинився, а родичі і навіть діти, і старі відповідай, то чого тоді говорять наші керівники, що батько за сина не відповідає»³⁰. Згаданий пані, як і іншим, що мали необережність голосно висловити своє ставлення до депортацій, це дорого коштувало, оскільки невдовзі з нею – «за фактом негативних висловлювань і настроїв» була проведена роз'яснювальна робота, що ледь не коштувало більш серйозними репресіями.

Під час проведення тієї жовтневої депортації було зафіксовано чимало випадків мародерства. Кожен з посадовців, або причетних до конфіскованого майна у той чи інший спосіб намагався «нагріти» руки на чужому горі. Особи, уповноважені слідкувати за порядком у цій справі, самі вдавалися до крадіжок або приховували майно депортованих від обліку. Так, фінансовий агент Степанського району Рівненської області спільно з завідувачем будівельного відділу, поставлені стежити за правильним вилученням та обліком майна, приховали і згодом завезли до себе додому 700 кг картоплі і 86 кг жита засланих на північ селян. У більших та менших обсягах крали продукти депортованих й інші «посадовці» цієї ж категорії. В цілому по Рівненській області було зафіксовано 70 випадків розбазарювання та викрадення майна депортованих. Так само зловживали своїм становищем і функціонери різних рангів у Львівській області. Крали все, що потрапляло під руку. На хуторі Кошаково Добротворської сільради Каменсько-Бузького району описуючи конфісковане майно директор районної школи та завідував районного відділу освіти привласнили двоє поросят депортованих селян. Не втрималися від спокуси поїсти свинини і голова сільради с. Шурівці та інспектор однієї з районних установ. Щоправда, кожен з них обмежився одним привласненим поросятком. Співробітники Лопатинського райвідділу МДБ не погребували меблями відправлених у заслання людей. Вони перевезли до себе у помешкання чимало шаф, столів, стільців та інших речей³¹.

Та окрім цих «зафіксованих» випадків було безліч інших, що залишилися поза полем зору правоохоронних органів. Вірогідно, саме це і стало приводом для чергової* спільної постанови Ради Міністрів

---

* Попередня спільна постанова Ради Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У про порядок використання конфіскованого майна засланих членів родин повстанців була ухвалена ще перед початком депортації – 15 жовтня 1947 р.

УРСР і ЦК КП(б)У «Про порядок використання земель та майна, які залишаються після виселення сімей націоналістів і бандитів», яка була ухвалена 26 жовтня 1947 р. Назва документу практично нічим не відрізнялася від попереднього, втім у ньому вже більш ретельно розписувалися проблеми використання земель і майна, порядок охорони, оцінки, обліку і передачі чужого добра новим власникам³².

Протягом наступних двох місяців після прийняття згаданої постанови МВС УРСР регулярно доповідало вищому компартійному та радянському керівництву про хід її виконання. Вже 10 листопада 1947 р. Т. Строкач листовно запевняв Л. Кагановича і М. Хрущова як добре йдуть у цього відомства справи по охороні конфіскованого майна. Адже для цієї мети очолюване ним відомство виділило 3 874 співробітників оперативного та рядового складу. Окрім них, до цієї справи долучили й 3 830 осіб з бригад охорони громадського порядку. Передача майна здійснювалася, за словами Т. Строкача, у встановленому порядку. Єдиною проблемою, яка непокоїла міністра був недостатній догляд за худобою. Вона, втративши своїх господарів а відтак дах над головою і корми, гинули просто неба. У Жидачівському, Стрільківському, Самбірському і Старо-Самбірському районах вся худоба тривалий час перебувала просто неба без жодних запасів сіна. Всього у Дрогобицькій області у такому стані перебувало 6 тис. голів худоби, зігнаної у районний центр³³. Худоба гинула на очах, а різати її забороняла жовтнева постанова. Та місцеві керівники за радянською традицією досить пасивно спостерігали за тим лихом. Вони ж знали, що порушити постанову це більший злочин, ніж, приміром, зарізати корів та розподілити м'ясо серед бідних селян.

Після жовтневої депортації ОУН розповсюдила відозву «До насильно виводжуваних на Сибір і на большевицькі каторжні роботи!». У ній невідомий нам автор звертався до членів сімей повстанців з такими словами:

«...Вони думають, що в снігах Сибіру і в темних підземеллях рудників і шахт зламається Ваш волелюбний дух і згасне, здушений морозним вітром, Ваш патріотизм. Большевицький окупант задумує, врешті, Вашими руками, руками тих, яких він жорстоко скривдив, позбавив рідних хат і яким мордував дітей – будувати свою криваву імперію. Своєю непосильною працею глибоко під землею, в понурих лісах і тундрах Сибіру Ви, як німі новітні раби, маєте будувати царство для ката Сталіна... Загрожено вивозом! Не давайте ловити себе й виарештовувати! Якщо сподієтеся вивозу – тікайте й у всілякий спосіб

скривайтеся! Коли ж Ви батьки дрібних дітей, старики чи неспосібні до втечі, або не маєте змоги втекти, то, насамперед, не впадайте в розпуку. До вивозу, по можливості, підготуйтеся. Не залишайте ворогові свого майна! Беріть з собою те, що можете взяти, а решту знищуйте, роздавайте тим, що залишаються. У холодних, брудних вагонах, на далеких шляхах ви згадуйте тих, які вже довгі роки мучаться у тюрмах та інших большевицьких катівнях і не ломляться, витримують. Ви згадайте там своїх дітей, братів і сестер – повстанців, що, будучи вже цілі роки вічно гоненими і переслідуваними, часто голодними, без даху над головою і спокійного місця, де можна було б перев'язати задану ворогом рану, – не падають на дусі, не кидають з рук зброї. Вони пам'ятають про Вас і за Вас борються. Будьте їх гідні! ... У всіх, навіть найважчих умовах, Ви збережіть свою українську душу і вірте в нашу перемогу. Учíte своїх дітей української мови й українського Отченашу. Виховуйте в них безсмертну любов до України...»³⁴.

Примітно, що у 1948 р. лідерам радянської держави нарешті прийшла в голову думка якось вмотивувати свої дії по репресуванню десятків тисяч ні у чому не винних жінок, дітей та людей похилого віку. Вони винайшли зручне для себе формулювання причин депортації: «дії у відповідь» на збройні виступи повстанців* і вже не епізодично, а регулярно та послідовно вживали цю тезу, коли за кожного убитого чи пораненого радянського активіста відправляли у заслання від 5 до 10 (а іноді і більше) родичів повстанців, або зовсім не причетних до них осіб. Такою ж риторикою послуговувались і регіональні керівники, коли доповідали про такого роду репресії.

192 тис. засланих протягом 1944-1952 рр. (з них 175 063 – члени родин українських повстанців) цифра досить вражаюча. Проте і вона не відтворює всіх демографічних збитків, завданих і західноукраїнському регіону, і Україні в цілому. Річ в тім, що практично ніхто не згадує про тих демобілізованих солдатів і офіцерів Червоної армії, які по війні приєдналися до своїх родичів на спецпоселеннях, і про тих «західняків», які виїхали разом з сім'ями за т.зв. оргнаборами у промислові центри СРСР, і про тих, хто ніколи не повернувся до своїх домівок навіть після 1962 р., коли нарешті заборона повертатися була скасована. Всі ці люди не обраховані, як не можуть бути враховані і ті

---

* Постанова РМ СРСР від 4 жовтня 1948 р. про висилку у північні райони в порядку дій у відповідь членів сімей «оунівців», наказ МВС СРСР № 001396 від 23 листопада 1948 р./ Депортації. Т.2. с.312-313.

дiти, що не народилися вiд батькiв та матерiв, що скiнчили свiй земний шлях у кривавому протистояннi в Захiднiй УкРАїнi та у вигнаннi.

Варто зважити i на велику кiлькiсть укРАїнцiв, якi виїхали iз захiдноукРАїнських земель у 1943-1944 р. перед приходом радянських вiйськ. Спогади про подiї 1939-1941 р. спонукали їх не випробовувати в чергове долю, а шукати кращого життя в емиґрацiї. Хоча не завжди воно складалося для них райдужно, втiм острах перед репресiями i тиском здавався менш привабливим, нiж незвiдане майбуття. Молодь iз захiдних областей у примусово-«добровiльний спiсiб вiдправлялася за т.зв. органаборами на освоєння пiвночi, Далекого Сходу, вiдновлення промисловостi рiзних рєґiонiв СРСР та УРСР. Тим часом в захiднi області приїжджали люди з iнших рєґiонiв Радянського Союзу.

Отже, насильницькi мiґрацiйнi процеси, спричиненi полiтикою радянської влади, їх доволi великi темпи та обсяги зумовили зменшення сiльського населення i порушення його статевiй та вiкової структури. З-помiж цих акцiй видiляється злочинна акцiя, здiйснена за два жовтневi днi 1947 р. Саме тодi радянська влада довела, на що вона спроможна, як швидко i безжално може поводитися зi своiм власним народом. Та депортацiя за своiми воiстину траґiчними наслiдками стала воiстину гуманiтарною, етнодемографiчною катастрофою, злочином проти людяностi. Адже сталiнський рєґим свiдомо i практично одномоментно здiйснив насильство стосовно величезної маси людностi одного етнiчного рєґiону, намагаючись позбавити їх моральних орієнтирiв, прирiкаючи на знищення.

Аналогiв жовтневiй депортацiї 1947 р. iсторiя УкРАїни не знала. Широкий загал довидався про неї лише пiсля т.зв. перебудови, коли люди вже не боялися розповiдати про пережите. До того вони мовчали, оскiльки кожен з тих, хто перебував у засланнi, чи у таборах ГУЛАґу, давав вiдповiдну пiдписку про нерозголошення умов свого життя там. У серцях тих людей назавжди оселився страх i глухий вiчний мовчазний бiль, подолати бiльшiсть з тих, хто вижив, не може й дотепер.

¹ Державний архiв МВС УкРАїни (далi – ДА МВС). Ф.15. – Оп.1. – Спр.32. – Арк.111; Державний архiв Служби безпеки УкРАїни (далi – ДА СБУ). Ф.13. – Спр.372. – Т.95. – Арк..386.

² ДА МВС УкРАїни. Ф.15. – Оп.1. – Спр.49. – Арк.1.

³ Центральний державний архiв вищих органiв влади та управлiння (далi – ЦДАВО) Ф.2. – Оп.16. Спр.78. Арк.11

- 4 ДА МВС України. – Ф.15. – Оп.1. – Спр.51. – Арк.42-43.
- 5 Державний архів Російської Федерації (далі – ДАПРФ). – ф.9401. – Оп.2. – Спр.174. – Арк..21.
- 6 ДА МВС України. – Ф.15. – Оп.1. – Спр.51. – Арк.42-43.
- 7 Там само.
- 8 Там само.
- 9 Там само. Спр. 48. – Арк..76-77; Спр.51. – Арк.96.
- 10 Там само. Спр. 51. – Арк..117.
- 11 Шкрібляк П. Масова депортація із Західної України в 1947 році /<http://www.ualogos.ua/toprint.html?id+1033>
- 12 ДА МВС України. Ф.15. – Оп.1. – Спр.51. – Арк..118.
- 13 Там само. – Арк.185.
- 14 Там само. – Арк..198.
- 15 Там само. – Арк..120.
- 16 Там само. – Арк.124, 132, 133.
- 17 Там само. – Арк.133.
- 18 ДАРФ. Ф.9479. – оп.1. – спр.372. – Арк.74.
- 19 ДА МВС України. Ф.15. – Оп.1. – Спр.48. – Арк..76-77; Спр.51. – Арк.96
- 20 ДА МВС України. Ф.15. – Оп.1. – Спр.48. – Арк.76-77; Спр.51. – Арк.96;
- ДА СБУ. Колекція друкованих видань. – Спр.372. – Т.95. – Арк.100.
- 21 Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО). – Ф.1. – Оп.23. – Спр.4963. – Арк.28.
- 22 Там само. – Арк.28.
- 23 Там само. – Арк.29.
- 24 Там само. – Арк.39-41.
- 25 Там само. – Арк.31-33.
- 26 Там само.
- 27 Там само. – Арк.42.
- 28 Там само. – Спр.4976. – Арк..3-4.
- 29 Там само. – Арк.4-5.
- 30 Там само. – Арк..13-14.
- 31 ДА МВС України. Ф.15. – Оп.1. – Спр.50. – Арк. 23-24, 37-38.
- 32 Літопис УПА. Нова серія, том 3. Боротьба УПА і націоналістичного підпілля: директивні документи ЦК Компартії України. 1943-1959. Київ-Торонто, 2001. – С..291-294.
- 33 ДА МВС України. Ф.15. – Оп.1. – Спр.50. – Арк.1-4.
- 34 Цитується за: Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У трьох томах. Т2. Львів, 1998. - С.301-302.

ДОСВІД ЗАСТОСУВАННЯ ЕЛЕКТРОННИХ БАЗ ДАНИХ В ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

У статті розглядаються інформаційні бази даних, історія виникнення, класифікація та їх застосування в процесі історичного дослідження в рамках проектів Інституту історії України НАН України.

Доступ великої кількості людей до електронних інформаційних масивів прискорив процеси структуризації суспільства, формування нових товариств, учасники яких об'єднуються на базі окремих інтересів. Реалізація цих інтересів пов'язана з використанням певних інформаційних баз даних – організованих масивів тематичної інформації, представлених в електронному виді. Таким чином, бази даних – це певним чином відібрані, організовані й упорядковані масиви інформації. При цьому мова йде про свідомо підготовлену і організовану інформацію¹.

Ще академік В. І. Вернадський зазначав, що інформація в ноосфері виробляється, зберігається, кодується, декодується, розмножується, відтворюється, втілюється в матеріальні цінності і предмети культури². Дане уявлення було першим чітким визначенням інформаційного ресурсу з інформаційною базою загальноцивілізаційного масштабу та з механізмами створення і управління інформацією.

Серед основних процесів, необхідних для підтримки і розвитку інформаційних баз дослідник М. Баград виділяє наступні: нагромадження і збереження інформації, створеної попередніми поколіннями; збір і оцінка інформації; аналітична обробка інформації й т. ін.³.

Відповідно до розподілу впровадження нових інформаційних технологій на три основні етапи, а саме, створення бібліографічних баз даних, запровадження процедур для їхньої автоматичної класифікації та розробка програм для кількісного аналізу є змістом першої стадії⁴. Глибока й усебічна переробка старих сутностей за допомогою нових технологій відкриває можливості переходу від управління документами до управління інформацією і знаннями.

Використання систем баз даних значно прискорює створення бібліографічної бази історичного дослідження, а комплексні системи, створені на їх основі, у кілька разів підвищують ефективність пошуку

тематичної інформації. Однак інтеграція знань неможлива без попереднього аналізу, що передбачає глибокий аналіз предметної галузі, її структуризацію і врахування інформаційних потреб дослідників. Найважливішим питанням, на наш погляд, є правильний вибір основних критеріїв структуризації інформації і шляхів її здійснення, для максимального задоволення вимог дослідників історичної науки.

Перші перспективи у використанні структурованої інформації в історичній науці намітилися вже у 60-і рр. XX ст. Хоча поняття бази даних тоді ще не ввійшло до наукового обігу історика, доцільність і важливість їх застосування дослідники розуміли повною мірою. Слід зазначити, що вже на ті часи використання баз даних в історичній науці цілком пов'язували з комп'ютерною технікою. Одним з перших науковців, хто своєчасно усвідомив важливість розробки даної проблематики і розпочав займатися цими питаннями був І. Д. Ковальченко. Він всіляко намагався привернути увагу істориків до того факту, що групування даних за певними критеріями, розташування матеріалу в будь-якій потрібній послідовності, усілякого роду вибірки, зіставлення і пошук даних з подальшим підбиттям підсумків, тобто всі так звані комбінаторні завдання, можуть успішно вирішуватись на обчислювальних машинах⁵.

Перевага використання електронних машин полягала ще й у тому, що відкривалися можливості для випробування різних принципів обробки даних і на основі зіставлення підсумків відбувався вибір найдоцільніших з них (звичайними методами це зробити практично неможливо). З таких структурованих форм зберігання інформації найбільшого поширення набули табличні форми, а своє завершене концептуальне вирішення вони знайшли в реляційній моделі даних, запропонованій наприкінці 60-х рр. XX ст. науковим співробітником компанії ІВМ І. Ф. Коддом. Реляційна модель відіграла свого часу значну роль в упорядкуванні організації інформації в базах даних і доступу до них. Вона була покладена в основу концепції доступу до інформаційних ресурсів низкою великих компаній. В результаті, на сьогодні, за оцінками експертів, сховища даних, які створені по реляційній моделі, охоплюють до 99% баз даних у світі.

Протягом декількох десятиліть сектор використання баз даних в історичній науці розвивався уповільненими темпами. Це відбувалося через низку причин, одна з яких полягала у відсутності широкого доступу до ЕОМ, інша – у недостатньому інформуванні істориків про широкі можливості і перспективи роботи з інформаційними системами.

Тільки у 80-і рр. XX ст., разом з появою досить великих масивів структурованої інформації, стало можливим створювати бази даних зі складною структурою та ефективно використовувати їх у роботі науковців різних галузей, зокрема, істориків.. Відкрилися можливості об'єднання декількох програм для відпрацювання даних із ними самими, а також викликати програми, вже виходячи з даних, а не навпаки, як це було раніше⁶. Зазначені процеси стали поштовхом до широкого впровадження в історичну науку систем управління базами даних (СУБД).

Наприкінці 1980-х рр. істориками були розроблені бази даних, що включали біографічні відомості про сотні тисяч персоналій. Створення численних баз даних потребувало їх стандартизації та концентрації⁷. До середини 1990-х рр. створення баз даних стало одним із пріоритетних напрямків розвитку історичної інформатики в СНД. Останнє привело до того, що значну частину наукової продукції членів кліометричного товариства почали становити сюжети, пов'язані саме із цим напрямком. А на наукових конференціях представлялися доповіді, теми яких П. Доорн визначив як «Я і моя база даних» або «Як я перетворив моє джерело на базу даних»⁸.

Ще наприкінці 1980-х рр. головну увагу історики приділяли структуруванню первинних даних суто кількісного характеру, що не викликало проблем з переведенням інформації в електронний вигляд. Це найчастіше перекладалось у просту однотабличну базу даних, або електронну таблицю. На початку 90-х рр. XX ст. ситуація змінилась, адже найбільшої популярності досягли технології створення баз даних, які використовувались для обробки і аналізу структурованих джерел⁹.

До середині 1990-х рр. головною сферою роботи з базами даних стала розробка спеціалізованого програмного забезпечення, що враховує особливості історичних джерел насамперед систему KLEIO, розроблену М. Талером. Особливо активно велися дослідження, пов'язані з розбудовою та аналізом колективних біографій спеціалізованих груп людей. На той час у різних країнах функціонувало більше 20 великих банків даних або архівів електронних даних в галузі історико-соціальних досліджень. Вони мають певний проблемний профіль, організаційну структуру і займаються розширенням колекцій баз даних, їх розподілом і публікацією каталогів.

З удосконалюванням програмного забезпечення «стандартних» систем керування базами даних, типу dBASE та інших, і розробкою

спеціалізованого програмного забезпечення, що враховує особливості історичних джерел, розпочалася активізація діяльності цілої низки наукових центрів по створенню великих баз даних, що містять відомості з популярних історичних джерел¹⁰.

Багато дослідників можливостей ЕОМ стверджували, що саме бази даних виступають найважливішим проявом використання комп'ютера для управління інформацією, особливо коли вони пов'язані один з одним за допомогою передачі даних і доступні віддаленим користувачам¹¹. Саме в цей період історики, що працювали в галузі розробки і створення баз даних, почали розділяти інформацію у формі, близькій до оригіналу, а також у формі, пристосованій до потреб наступної обробки. З того часу питання підтримки перетворення даних розглядається як окремий напрямок, що заслуговує на спеціальну увагу.

Особливо варто звернутися до використання мережі Інтернет, як до основного фактору реалізації всіх можливостей описаної технології. З розвитком мережних технологій користувач одержав можливість працювати з базою даних у діалоговому режимі і з віддаленого терміналу формувати на екрані свій запит, переглядати результати пошуку (реферати, тексти документів) і вибирати необхідні, змінювати запити в процесі пошуку, одержувати статистичні й фактографічні дані, виводити на локальні принтери всі або вибіркові результати пошуку. Такий процес істотно скорочує час, необхідний для пошуку інформації, а також підвищує його ефективність. Саме мережну версію бази даних можна назвати сучасною і найбільш перспективною формою її існування, що може стати основою для розробки складніших аналітичних систем.

Першими мережними базами даних, з якими ознайомились історики, стали ресурси бібліотек. Якщо ще десять років тому електронні каталоги, що підключають до мережі Інтернет, розробляли лише деякі найбільші бібліотеки, то в наш час технологія створення онлайн-ових бібліографічних банків даних зробила великий крок уперед. Кількість комп'ютеризованих бібліотек, підключених до мережі Інтернет, продовжує зростати зі значною швидкістю.

Певний інтерес представляють бібліографічні системи. Деякі підходи до структування інформації в цій галузі стали основою для розробки баз даних, що використовуються на українському історичному порталі. Особливої уваги заслуговує Інтернет-портал Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (www.nbuv.gov.ua), розвиток якого здійснюється на глибокому науковому підґрунті, а Центр

в браузер за допомогою мов html і php значною мірою пов'язана із програмуванням. Оскільки її програмну реалізацію можна здійснити на різних мовах програмування і за допомогою різних СУБД, безпосередньо в тексті статті ці питання розглядатися не будуть.

Першою найбільшою базою стала «Онлайнова бібліотека видань інституту історії України НАН України». Нагромадження великої кількості pdf-документів, які були структуровані винятково відповідно до номерів журналів і збірників, призвело до проблем, пов'язаних з пошуком необхідних матеріалів, що й стало основною причиною організації бібліографічної бази даних.

Найголовнішими критеріями відбору матеріалів мали стати максимальна точність збігу копії з оригіналом документу, що повною мірою забезпечується за рахунок використання формату pdf, а також якомога глибше розкриття інформаційного потенціалу збереженого матеріалу, доступне вже на етапі пошуку. Для цього необхідно було всебічно розглянути питання тематичного поділу статей і організації складного пошуку по базі даних, що зробило класифікацію і систематизацію статей першочерговим завданням.

Було доопрацьовано і перероблено досвід різних підходів до класифікації, заснованого не на простому розподілі на групи, а шляхом розкриття тематичних зв'язків та запровадження додаткових типів, родів, видів і категорій¹⁴. На розробку структури інформації істотно вплинув аналіз балок (зовнішніх підключень). За його результатами було визначене ядро користувальницьких інтересів, відповідно до якого відбувалося подальше структурування бази даних.

Можливість роботи з базою даних одночасно може бути доступною значній кількості користувачів. З огляду на структурування інформації, головна цінність бази даних полягає в тому, що за допомогою комп'ютерних систем вона надає неоціненну допомогу користувачеві в пошуку необхідної і всебічної інформації в галузі його інтересів, оскільки головні складнощі виникають не стільки із замовленням потрібних книг, журналів, статей, скільки з їхнім наступним переглядом, випискою необхідних фактів і відомостей.

При організації баз даних виникає проблема відбору інформації для зберігання. Якщо для документальних систем, у принципі зрозуміло, які об'єкти підлягають зберіганню, то для фактографічної та енциклопедичної інформації питання надмірності стоїть надзвичайно гостро. Широко розповсюджений у точних науках так званий метод «завдань»¹⁵, що полягає у відборі і зберіганні тільки тих параметрів,

які використовуються в завданнях, можна реалізувати при створенні бібліографічної бази, в якій кожен з запис містить основні вихідні дані (автор, назва, видавництво, рік випуску, випуск або том, кількість сторінок, адреса електронної копії). Вся додаткова інформація може бути отримана безпосередньо з електронної версії, що істотно заощаджує ресурси сервера. Інформаційний метод полягає в розробці інформаційної моделі досліджуваного об'єкта і виділенні збережених параметрів на основі цієї інформаційної моделі. Тут виникають проблеми оцінки цінності інформації, старіння інформації. Найбільш успішна стратегія використання двох методів: методу «завдань» – при базовому пошуку, і інформаційного – при розширеному.

На рівні базового пошуку до системи може бути сформований запит, в якому зазначене ім'я автора і назва статті. В результаті користувач довідається про кількість матеріалів у базі, пов'язаних із запитом, одержує список статей по темі, або усі роботи даного автора. Також можливий і реферативний опис окремих праць. Рівень розширеного пошуку шляхом залучення додаткової інформації про видавництво, рік випуску і, що особливо важливо підключенні додаткової інтегруючої бази даних, дозволяє більш глибоко зробити вибірку та одержати матеріали, найбільш близькі за змістом до теми пошуку.

Від січня 2002 р. в Інституті історії України НАН України діє робоча група з наукової інформації суспільних наук. Перше завдання, яке було покладено на цю групу – створення електронної версії «Українського історичного журналу», що здійснювалося за фінансової підтримки Міжнародного фонду «Відродження». Завдяки сучасним електронним технологіям журнал став доступним для користувачів Інтернет в усьому світі. Протягом першого року існування електронного ресурсу з ним ознайомилися більше 9 тис. читачів із 64 країн світу. У вільному доступі тут розташований архів журналів починаючи з 1998 р. Формат pdf дозволяє зберегти всі особливості друкованого видання при використанні програми AcrobatReader; до того ж ця програма є вільно поширюваним програмним забезпеченням¹⁶.

На початковому етапі створення електронної версії «Українського історичного журналу» весь матеріал був елементарно структурований за часом виходу номерів. Для більш глибокої орієнтації пропонувалося звертатися до бібліографічних списків статей, які розміщалися в останньому номері за рік. Такі списки являли собою pdf-документ, що передбачало витратити додатковий час на його завантаження і запуск, а також необхідною умовою була обов'язкова наявність Adobe Reader

для його відтворення. Будь-які можливості пошуку були відсутні ще й у тому випадку, якщо останнього номеру не було, тому для отримання результату потрібно було послідовно переглядати всі статті, що вийшли в журналі того року.

Зі збільшенням кількості номерів, доступних в електронному вигляді і включенням у портал ще декількох періодичних видань («Соціум», «Рутеніка», «Україна в Центральній-східній Європі») успішний тематичний пошук став ще складнішим. Про підключення можливостей пошуку свідчили і спеціальні журнали (балки), в яких висвітлювалася історія підключень користувачів. Більшість користувачів послідовно переходили від одного номера до іншого, переглядаючи списки статей у пошуках необхідного матеріалу, не маючи чіткого уявлення про те, де він може знаходитись.

Пошук матеріалів журналу по його електронних версіях став нагальною потребою. Ще одним фактором, що істотно вплинув на структуру розроблюваної бази даних, став початок створення електронного каталогу бібліотеки Інституту історії України НАН України.

Основна таблиця бази даних містила наступні пункти: порядковий номер – унікальне ключове поле, автор, назва статті, назва журналу або іншого видання, номер або том, рік видання, видавництво, html-адреса на порталі, тематичний індекс, сторінки розміщення статті, коментарі. Така структура основної таблиці дозволила сформулювати рр-запит до SQL, що виводить всю необхідну інформацію для складання посилання на тверду копію. З цією таблицею за принципом рівноправності пов'язані дві додаткових таблиці: одна містить розгорнуту інформацію про тематичні індекси¹⁷, інша – загальну кількість сторінок у виданні. Ще одна таблиця в SQL-базі являє собою згруповані дані і є залежною: у ній зберігається інформація про загальну кількість номерів і статей видання, отримана на основі підрахунку значень деяких полів з основної таблиці.

Запровадження двох додаткових логічних полів «наявність/відсутність електронної версії» і «наявність/відсутність у бібліотеці Інституту історії НАН України» дозволило підключити до порталу бібліографічну базу книг бібліотеки, створену в Інформаційному центрі в системі «Ір-біс», що дозволило співробітникам Інституту одержати повний список всіх видань, що надходили до бібліотеки, починаючи з 2003 р.

На основі електронної версії «Довідника УІЖу» і переробки довідника 1995 р., бібліографічна база журналу була істотно розширена і вміщувала інформацію про всі статті, що вийшли з 1985 р.

нана зі складним механізмом оплати, особливо для більшості вітчизняних користувачів. Ще одним недоліком є непостійна адреса того чи іншого ресурсу.

Однією з головних переваг Інтернет-версій енциклопедій є можливість їх постійного поновлення відповідно до побажань користувачів. Іншою перевагою таких енциклопедій стала відсутність фактичних обмежень за кількістю наданої інформації, тоді як програми, розміщені на дисках, мають обмежений обсяг. Швидкість роботи з енциклопедіями на дисках значно вища, тому що не має потреби в підключенні до мережі. Однак виправлення неточностей, зміна і доповнення таких робіт призводить до появи нових версій, зміна яких призводить до додаткових витрат. Різні браузері (програми перегляду ресурсів мережі Інтернет) відображають інформацію по-різному, що часом стає причиною зміни або втрати частини тексту, або некоректного відображення графічних файлів.

Нерідко виникають складнощі у зв'язку з відсутністю необхідних шрифтів для прочитання польської, грецької, німецької та будь-якої іншої мови, що містить унікальні символи. При інсталяції програми з компакт-диску всі необхідні шрифти автоматично встановлюються в систему. Таким чином, на даний момент не можна віддати перевагу жодному способу. Самі творці енциклопедій намагаються розвивати обидва напрями, і більшість вдалих проєктів, випущених на дисках, мають посилання на сайт, що містить коротку Інтернет-версію продукту.

Не можна не відзначити й успішний проєкт створення «Історії Києва» на двох дисках, у розробці якого брали участь і співробітників Інституту історії України НАН України. Цікаво, що в Інтернеті абсолютно незалежно був створений і продовжує розвиватися сайт «Енциклопедія Києва» (<http://wek.kiev.ua>).

Приблизно повний обсяг «Енциклопедії історії України» складе більше 13 тис. статей. В Інституті історії України НАН України статті зберігаються у форматі doc, а після передачі у видавництво перетворюються у формат програм верстки. Статті з версток не використовуються як звичайні тексти, оскільки не можуть бути відкриті за допомогою стандартних текстових процесорів, а деякі потребують ще й обов'язкового підключення додаткових шрифтів.

Розробка і створення електронної версії «Енциклопедії історії України» передбачає переклад статей з формату верстки у формат текстового документа. Але пряме перетворення текстів верстки у звичайний текстовий формат є неможливим, оскільки відбувається втрата

цилому ряду нестандартних символів, що не входять до англійського і російського алфавітів. Такі шрифти, як грецький, німецький, польський і т.п. відображаються не правильно.

Щоб уникнути залежності від використовуваних шрифтів, тексти переводяться в кодування Юнікод. UNICODE (UTF-8), що дозволяє підтримувати багато мов і не вимагає установки в системі додаткових шрифтів. Особлива перевага полягає в тому, що такі тексти можуть бути використані при розробці продуктів на більшості мов програмування. Кодування Юнікод підтримується як Інтернет-броузерами (починаючи з 4-ої версії Explorer), так і практично всіма сучасними операційними системами.

Зміна кодування для більшості статей (близько 90 %) не представляє складності. Достатньо лише файли з верстки експортувати в текстовий формат. Складнощі виникають при використанні в тексті мов з унікальними символами (грецька, німецька, польська та ін.). У цьому випадку такі частини тексту можна перетворити такими способами: а) скопіювати через буфер обміну; б) скористатися спеціальними конверторами; в) набрати текст заново.

Електронна версія «Енциклопедії історії України» наповнюється як матеріалами вже опублікованих томів, так і текстами повного циклу редагування. При розміщенні матеріалів у мережі Інтернет до будь-якої статті можна зробити коментар, який автоматично вводиться в базу даних та індексується за обсягом і часу внесення. Окрім універсальної бази, яка містить всі статті, організовані за алфавітним принципом, можуть бути запроваджені й інші класифікації, такі як біографічний і термінологічний словники (як додатковий варіант хронологічний і (або) архітектурний розділи). Якщо енциклопедія буде розміщена в мережі Інтернет, пошук за ключовими словами бажано здійснювати переважно в назвах статей, тому що робота із власне самими текстами істотно збільшить час виконання запиту і кількість знайдених матеріалів може вираховуватися десятками або навіть сотнями.

Розроблено і введено в дію сайт, на якому розміщується інформація про вихід нових томів енциклопедії із прес-релізами, дані про роботу з електронним проектом, поновлення для придбаних компакт-дисків з «ЕІУ». Для забезпечення достатнього рівня захисту, кожний користувач має одержати унікальний код, що забезпечує доступ до поновлень для сайту даного проекту.

Карти, включені до енциклопедії, можуть бути перетворені на геоінформаційні системи (системи керування базами даних, призначені

для роботи з територіально-орієнтованою інформацією – далі ГІС), що дозволить пов'язувати картографічні об'єкти (тобто, об'єкти, що мають форму й місце розташування) з описовою, атрибутивною інформацією (текстами і зображеннями), що відноситься до цих об'єктів і описує їхньої властивості. За допомогою ГІС, самі карти можуть бути доповнені звітними документами, тривимірними зображеннями, графіками, таблицями, діаграмами, фотографіями та іншими мультимедійними засобами.

При розробці даної бази, вперше була випробувана технологія об'єктно-орієнтованих банків даних, що забезпечує використання прямих адресних посилань та відкриває широкі можливостях багаторазового перевизначення структурних відносин між об'єктами, і забезпечення підтримки взаємозв'язків на кшталт «значні-до-значних»¹⁸. На наш погляд, саме такий підхід є оптимальним для енциклопедичного формату.

Онлайн-версія «Енциклопедії історії України» розроблялася на основі Access-бази. Для організації Інтернет-версії, текстові матеріали переводилися в html-формат, здійснювалася вставка перехресних посилань, підключення унікальних стилів для кожного з підрозділів (назва, основний текст, бібліографія, автор) енциклопедичної статті, системна реорганізація назв і форматів ілюстрацій. Особливістю бази є її інтерактивність: будь-який користувач, може доповнити існуючі матеріали, розширити бібліографію, вказати на ресурси пов'язані з даною тематикою.

Одним з фундаментальних стало питання про можливість одночасної модифікації даних і знань у випадку їхнього взаємного перетинання. Знання, застосовані до даних, постійно змінюються, а отже, зв'язок між ними в історичних інформаційних базах є динамічним¹⁹. Саме енциклопедична база даних забезпечує гнучкість, адже у випадку значних перетворень її статті, шляхом динамічного створення інтеграційною базою відповідних гіперпосилань, пов'язуються з будь-якою інформацією, що дозволяє одержати найбільш повне уявлення про ту чи іншу тему.

На окрему увагу заслуговує база зображень (близько 5 тис. одиниць), яка в перспективі може бути розширена і виділена в самостійну базу. В 90-і роки ХХ ст. творці колекцій зображень були вимушені робити вибір між якісними і кількісними характеристиками матеріалів²⁰. Тоді в більшості випадків при створенні баз дані, які нараховували десятки, або й сотні тисяч одиниць, використовувалася відносно низь-

ка розв'язна здатність. Це стало причиною повернення до повторного процесу оцифровки, але вже на підставі інших вимог до якості зображень. Однак уже в той час професійні історики вказували на те, що якщо матеріали відносно низької якості ще можуть використовуватися при організації презентацій, або для освітніх функцій у музеях та навчальних закладах, то для систематичних досліджень, переставлення зображення з більш низькою якістю, ніж на фотографіях, є недопустимим²¹.

Третя база даних розробляється у співробітництві із проектом «Українські історики», а її теперішня структура визначена з опорою на видання «Інститут історії України». Вона містить інформацію біографічного характеру про українських дослідників історії, а також бібліографічні дані про найбільш визначні роботи.

В історичній науці розвиток баз даних, пов'язаних із просопографічними дослідженнями, метою яких є створення і аналіз колективних біографій специфічних груп людей, відбувався особливо інтенсивно. Наприкінці 80-х рр. ХХ ст. істориками були розроблені бази даних, до яких входили біографічні відомості про сотні тисяч персоналій. Створення численних інформаційних баз потребувало їх стандартизації і концентрації. До середини 90-х рр. минулого століття у різних країнах функціонувало більше 20 великих банків даних або архівів електронних даних в галузі історико-соціальних досліджень, що мають певний проблемний профіль, організаційну структуру і займаються розширенням колекцій баз даних, їхнім розподілом, та публікацією каталогів²².

Таким чином, методологія проектування баз даних колективних біографій досить глибоко розроблена, основні вимоги до таких баз сформовані. Завданням проекту «Історики України: онлайн-довідник» було створення довідкового ресурсу, присвяченого українським історикам, що містить інформацію про біографії дослідника, його наукові інтереси і основні роботи. Був розроблений модуль що дозволяє додавати нові записи в базу через мережу Інтернет, а спеціальна розмітка тексту біографії дозволяє проводити вибірки за додатковими ознаками (місце навчання, наукова школа, колеги й співавтори).

При роботі над базою «Українські історики» іноді досить складно визначити, які джерела вказувати, оскільки найчастіше дані, щоносять у запис бази, інтегровані з фрагментів різних джерел. Обсяг створюваних у ході написання біографії «запитально-перехресних» таблиць може перевищувати обсяг кінцевого продукту в десятки, а

іноді й у сотні разів. У такому випадку необхідна одночасна публікація остаточної, фактологічної бази даних і допоміжної, взаємопов'язаної з першою, бази даних, створеної на основі всієї залученої до дослідження літератури і джерел із посиланням на їх вихідні дані, або дані архівного зберігання.

Неабиякий інтерес для дослідників представляють енциклопедії із графічною складовою, як джерела портретів, карт, різноманітних фото- і відео- матеріалів. Що ж стосується текстів, то тут, виходячи з власного досвіду, перевагу варто віддавати сайтам бібліотек і періодичних видань. Взагалі, саме текстові матеріали є найпопулярнішими Інтернет-ресурсами.

Враховуючи той факт, що кількість інформації в Мережі подвоюється кожні 9 місяців, досить важливим фактором є формування загальних принципів організації у розміщеній інформації. Тексти можуть бути представлені як у формі, що читається машиною (HTML, текстовий формат), так і у формі малюнків (у першу чергу мова йде про рукописні документи). Поряд з вищевказаними формами стрімко збільшується кількість документів у спеціальних форматах (одним з найбільш відомих і розповсюджених форматів на сьогоднішній день є PDF).

Процеси інтеграції й синтезу, є однією з визначальних характеристик сучасного етапу розвитку науки. Успішно вирішувати завдання інтеграції можливо лише при чіткому виявленні узагальнюючих закономірностей і використанні єдиного методологічного підходу до об'єктів дослідження²³.

Експериментальною перевіркою ефективності використання інтеграційних рішень, стало створення бази даних «Наукові напрямки». Наукова тема завжди є набагато ширшою за її представлення в бібліографічному каталозі. Головна проблема полягає в тому, що формування ключових слів та інших змістовних критеріїв, за якими буде можливий пошук у базі даних, розглядається як проста формально-технічна процедура, що не вимагає високої кваліфікації. Такий підхід призводить до втрати «прикордонних» тем для одного або декількох напрямків. У результаті, навіть наявність у базі даних великого обсягу інформації не гарантує можливість її одержання. При такому підході може відбуватися повторне «відкриття» тем, що може стати особливо актуальним на рубежах кількох галузей знань²⁴.

Навіть використання всіляких класифікацій, і створення на їхній основі систематичних (тематичних) каталогів, не виключають втрати матеріалу для багатьох зацікавлених у його одержанні дослідників.

Для більш глибокої структурної розбудови необхідна участь на етапі класифікації вузькопрофільних фахівців, що чітко представляють увесь спектр тем, пов'язаних з певною проблематикою. Так, визначення тематичної області матеріалів повинно належати безпосередньо авторові. Крім того, текст має пройти ряд етапів автоматизованого аналізу з використанням спеціальних алгоритмів.

Об'єднання трьох існуючих баз даних потребувало спеціального дослідження теоретичних питань, пов'язаних з логікою та методологією створення інтегрованих баз даних. Прийнято виділяти п'ять основних напрямів інтеграції знань у системах баз даних: здійснення теоретичного синтезу знань на методологічному рівні, розробка математичної теорії СБД, створення програмного забезпечення СБД, інтеграція знань за формами подання інформації та через техніку (інтеграція локальних баз даних в інформаційно-обчислювальних мережах)²⁵. Оскільки експериментальні бази являють собою, головним чином, масиви текстової інформації, головна увага приділяється питанням методології, формам подання матеріалів і механізмам реалізації специфічних вимог історичної науки.

Інтеграційна база даних «Наукові напрямки» є центром забезпечення комплексного пошуку, а її основними елементами є систематизаційні й класифікаційні матриці, які забезпечують складний пошук відповідно до запитів, генерованих на основі даних користувача. До систематизаційних матриць відносяться «Хронологія», «Персоналії», «Події», «Географія», «Спеціальні історичні дисципліни». Класифікаційними матрицями є «Періодизація», «Проблеми», «Міжнародні відносини».

Основною цінністю даної бази є можливість її модифікації користувачами, що забезпечує більш гнучку реакцію при підборі матеріалів відповідно до вузькоспеціалізованих запитів. При її розробці особлива увага приділялася фіксації основних результатів розвитку кожного конкретного наукового напрямку в інституті історії України НАН України і чітке визначення областей перетинання різних класифікацій відповідно до обраної тематики. На даний час розроблена тільки базова модель, оскільки комплексна її реалізація можлива тільки при залученні вузькопрофільних фахівців, тому доступна на порталі база не має прикладного значення. Однією з невирішених проблем стала цілісність бази даних – відсутність суперечливих даних і відносин: в інтеграційній базі наукових напрямків, наявність суперечливих даних і відносин мало передбачатися.

За своєю суттю база даних «Наукові напрямки» є семантичною оболонкою, що забезпечує успішний пошук при вирішенні конкретних завдань. Під семантичною оболонкою ми розуміємо передачу знань у вигляді набору категорій, об'єднаних в ієрархічні структури, пов'язані з текстами за рахунок організації спеціального форматування. Деякі елементи тексту (слова, словосполучення, імена і прізвища, дати, географічні назви) набувають статусу визначальної значимості для теми запиту. При цьому кожна категорія може мати більше однієї «батьківської», тобто ті самі матеріали можуть бути подані при формуванні різних запитів.

Використання такого підходу забезпечує «доступ до атомарної інформації», дозволяючи тим самим здійснювати пошук як по вертикалі – шляхом переміщення від більше загальних категорій до більше часток, так і по горизонталі – від однієї родинної категорії до іншої²⁶. У випадку запиту до одного з базових напрямів, система трансформує його в набір текстових шаблонів, що входять у визначення даного напрямку, для організації подальшого пошуку. Семантичні системи, побудовані на основі таких принципів, представляють цінність ще й за рахунок того, що можуть бути використанні з іншими текстами і базами даних без суттєвої модифікації²⁷.

Таким чином, можна зробити висновки, що, хоча сховища даних, засновані на реляційній моделі є загальноприйнятим стандартом, існує низка принципових недоліків, властивих табличній формі зберігання даних. Серед цих недоліків відокремлюємо наступні:

- неможливість забезпечення повної підтримки об'єктів;
- недостатня гнучкість і продуктивність роботи;
- низький відсоток аналітичного потенціалу реляційної моделі даних²⁸.

Останній пункт пов'язаний з тим, що таблична форма призначена для реєстрації інформації, тож існує як реєстраційна форма подання даних. Вона не пристосована до того, щоб враховувати складні структури об'єктів і численні, динамічно мінливі зв'язки між ними. Окрім того, вона не дозволяє реалізувати складні механізми інформаційно-логічної обробки даних на принципах структурної ієрархії, властивій високоорганізованим інтелектуальним системам. Ці обставини ускладнюють можливості створення системи збору, обробки й аналізу неструктурованої вербалізованої інформації.

Поряд із названими недоліками технічного плану, в середині 90-х рр. XX ст. у середовищі істориків звернули увагу на ще одну про-

блему: загальну захопленість створенням банків даних. Ряд дослідників указували на переключення інтелектуальних сил на досягнення суто прагматичних цілей. Це, у свою чергу, призвело до обмеження дослідницького арсеналу стандартними пакетами програм²⁹. У результаті такого процесу значна кількість членів комп'ютерного співтовариства істориків (у тому числі й через об'єктивні причини) була задіяна у створенні баз і банків даних, удосконалюванням СУБД і програмного забезпечення, і відійшла від завдань вивчення історії³⁰. Не історики, що підключилися до вищевказаного процесу, не безпідставно почали сприймати комп'ютеризацію як спробу перетворення історії з гуманітарної науки на якийсь математично-комп'ютерний додаток.

Ще один недолік баз даних, що обмежує їхнє широке використання, полягає в тому, що по-справжньому оцінити можливості баз даних можна лише в тому випадку, якщо кількість записів у них досягає декількох тисяч, а їх структура досить глибока й широко продумана. Відзначимо також і той факт, що поза комп'ютерною технікою бази даних існувати не можуть, а комп'ютери й мережі без баз даних втрачають свою наукову значимість, залишаючись лише інструментом обчислення і засобом зберігання інформації. Бази даних є невід'ємним елементом функціонування комп'ютерної системи, але при вибірці вони формують результати, глибоко заховані в масивах інформації і ті, які іноді неможливо отримати шляхом прямого перебору. Певним чином закладене в базу даних знання є частиною всього об'єктивно існуючого масиву знань і безпосередньо з нею зв'язане.

База даних властиві, в першу чергу, наступні риси:

- швидкість пошуку й одержання інформації;
- економія часу користувачів;
- збільшення кількості інформації з досліджуваної проблеми;
- зростання кількості користувачів через підвищення зручності одержання і обробки інформації;
- робота з інформацією на відстані;
- можливість працювати з однією й тією ж інформацією одночасно великій кількості користувачів.

Використання баз даних в Інтернеті не тільки істотно розширюють пошукові можливості для користувачів мережі, але й забезпечують інтерактивність: можна одержати дані про найбільш популярні теми, організувати коментарі, розширити їхнє інформаційне наповнення. У випадку пошуку літератури, робота у такому режимі дозволяє організувати поряд із алфавітним, тематичний, хронологічний та інші

принци пошуку матеріалів. Технології баз даних покладені в основу пошукових систем, довідкових ресурсів, а на деяких Інтернет ресурсах, вони лежать в основі всієї структури сайту.

У такий спосіб бази даних, безумовно, істотно розширюють можливості дослідників, але вирішення складних завдань можуть забезпечити тільки у випадку обширної інтерактивної взаємодії користувача з сервером, шляхом організації додаткових інтеграційних сервісів. Однак головна цінність баз даних полягає у тому, що саме вони є основою складовою онлайн-аналітичних комплексів, геоінформаційних і експертних систем.

Труднощі, що виникають при розробці і створенні баз даних, не можуть бути успішно вирішені в рамках однієї наукової спеціальності й навіть у рамках всього спектру класичних наук. Необхідна кооперація між фахівцями з інформатики, історії, соціології, географії. Широкий діапазон типів джерел (тексти, малюнки, карти) даних, що входять у бази, вимагає залучення експертів з кожної дисципліни, що передбачає різноманітні підходи до обробки даної інформації, дозволяючи знаходити оптимальні шляхи інтеграції та аналізу візуальних, текстових і картографічних матеріалів.

¹ Горюхов В.М. Особливості розвитку інформаційних баз сучасного українського суспільства. – К., 2005. – С. 18-19.

² Вернадский В. И. Биосфера. – М.: Мысль, 1967. – С. 356.

³ Баград М. Научное управление обществом в аспекте классификации его структурных элементов. – Рига, 1973. – С. 11-12.

⁴ Livari J. Hierarchical spiral model for information system and software development. Part 1: Theoretical background. // Information and Software technology. – 1990, Vol. 3, No. 6. – PP. 386-399.

⁵ Ковальченко И.Д., Устинов В.А. Применение электронных вычислительных машин в исторической науке // Вопросы истории. – 1964. – № 5. – С. 67.

⁶ Поспелов Г.С. Искусственный интеллект – основа новой информационной технологии. – М., 1988. – С. 30.

⁷ Бородин Л.И. Историческая информатика: этапы развития // Новая и новейшая история. – 1997. – № 1. – С. 4.

⁸ Доорн П. Европейские традиции в истории и компьютеризации // Источниковедческие и историографические проблемы истории Украины. – Вып.20. Теория и методы. – Днепропетровск, 1993.

⁹ Липницкая О.Л., Попова Е.Э. Учебно-методический комплекс по исторической информатике. Базовый курс: Обработка и анализ статистических и

структурированных исторических источников средствами электронных таблиц и систем управления базами данных. – Мн.: БГУ, 2002. – С. 13.

¹⁰ Бородкин Л.И. Историческая информатика: этапы развития // Новая и новейшая история. – 1997. – № 1. – С. 4.

¹¹ Героименко В.А., Лазаревич А.А., Титаренко Л.Г. Знание. Компьютер. Общество / Под ред. М.А. Слемнева. – Мн.: Навука і тэхніка, 1992. – С. 51.

¹² Соловяненко Д.В. Проблемы впровадження та розвитку інтернет-проектів у бібліотеках України // Наук. праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Вип. 14. – К.: НБУВ, 2005.

¹³ Баркова О.В. Перспективи створення національного наукового порталу в мережі Internet на базі Web-сайта НБУВ // Нові обличчя бібліотек та організацій: від надій до партнерства і профусіоналізму: Фокусний семінар. – Б.м. – 2001. – С. 24-28.

¹⁴ Липницкая О.Л., Попова Е.Э. Учебно-методический комплекс по исторической информатике. Базовый курс: Обработка и анализ статистических и структурированных исторических источников средствами электронных таблиц и систем управления базами данных. – Мн.: БГУ, 2002. – С. 11.

¹⁵ Стогний А.А., Глазунов Н.М. Современные проблемы создания интегрированных баз данных / Кибернетика. Становление информатики. – М.: Наука, 1986. – С. 136.

¹⁶ Плахонін А.Г. Електронні проекти Інституту історії України НАН України. // Хроніка та інформація. – № 1. – К., 2005.

¹⁷ За основу було взято тематичний розподіл статей «УІЖ» в бібліографічному довіднику.

¹⁸ Сменцарев Г.В. О представлении и использовании гуманитарных знаний в сети Интернет // Круг идей: Историческая информатика в информационном обществе. Труды VII конференции Ассоциации «История и компьютер». – М.: Мосгорархив, 2001, – С. 328.

¹⁹ Леверман В. Данные и знания в исторических базах данных. История и компьютер: новые информационные технологии в исторических исследованиях и образовании. – М.: МГУ, 1993. – С. 26

²⁰ Greenhalgh M. An interactive text-and-image database for the general public implemented on a low-cost micro computer for the Australian National Gallery. // Computer and the History of Art. – 1991, Vol. 1. – No. 2. – Pp. 26-29.

²¹ Яриц Герхард. К новому образу образов. // Круг идей: Историческая информатика в информационном обществе. Труды VII конференции Ассоциации «История и компьютер». – М.: Мосгорархив, 2001, – С. 212.

²² Бородкин Л.И. Историческая информатика: этапы развития. // Новая и новейшая история. – 1997. – №1. – С. 4.

- 23 Стогний А.А., Глазунов Н.М. Назв. праця. – С. 131.
- 24 Гутнов Д.А. Опасности глобальной информатизации гуманитарной науки. // Историк, источник и Интернет. – Новая и новейшая история. – 2001. – № 2. – С. 68.
- 25 Стогний А.А., Глазунов Н.М. Назв. праця. – С. 132.
- 26 Белова Е., Лазарев В. Система управления историческими текстами. // Круг идей: Историческая информатика в информационном обществе. Труды VII конференции Ассоциации «История и компьютер». – М.: Мосгорархив, 2001, – С. 194.
- 27 Белова Е., Лазарев В. Назв. праця. – С. 194.
- 28 Сменцарев Г.В. О представлении и использовании гуманитарных знаний в сети Интернет. // Круг идей: Историческая информатика в информационном обществе. Труды VII конференции Ассоциации «История и компьютер». – М.: Мосгорархив, 2001, – С. 327.
- 29 Интервью с профессором Л.А.Миловым // Информационный бюллетень. - 1992. – № 6. – С. 91-92.
- 30 Підгаєцький В.В. Основи теорії та методології джерелознавства з історії України ХХ століття. Навч. посіб. – Д.: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2000. – С. 171.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ТА КУЛЬТУРНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ ПІСЛЯ ВКЛЮЧЕННЯ ЇХ ДО СКЛАДУ УРСР: НОВІТНЯ ІСТОРІОГРАФІЯ

У статті висвітлюється бачення істориками соціально-економічних і культурних перетворень у Західній Україні після приєднання краю до Української РСР. Простежено основні напрямки наукових студій, стан дослідження в новітній історіографії політики радянської влади в західних областях України.

Приєднання західноукраїнських земель до Української РСР та подальші процеси, які відбувалися в краї, належать до найбільш дискусійних питань у сучасній вітчизняній історіографії. Значну увагу цій проблемі приділяла радянська історіографія¹. Однак спільною рисою істориків радянського періоду було звеличення радянської політики та її позитивного впливу на західноукраїнське суспільство. Новітні праці й оцінка в них тогочасних подій вже не є такими однозначними, а їхні автори намагаються виважено підходити до дослідження, вводячи до наукового обігу та аналізуючи документи, які раніше перебували в секретних фондах архівів.

Однак на сьогодні головна увага дослідників спрямована на висвітлення правових аспектів проблеми, механізмів державного підпорядкування й суспільно-політичних перетворень у Західній Україні, тоді як зміни в економіці, соціальній сфері, культурі, які так активно досліджувалися в радянський період, певною мірою відійшли на другий план. Разом з тим саме кардинальні зміни в економіці й сільському господарстві, культурі й духовній сфері стали одним з основних елементів трансформації усталеного способу життя місцевого населення й певною мірою сприяли радянзації краю.

Окремі аспекти історіографії досліджуваного питання знайшли відображення у працях Я. Грицака, Я. Дашкевича, Л. Зашкільняка, В. Комара, В. Макарчука, С. Макарчука, В. Сергійчука, Ю. Сливки В. Стецкевича та багатьох інших істориків, правознавців, політологів, соціологів². Проте дослідження цієї проблеми сучасними науковцями

та узагальнення їхніх напрацювань й надалі залишається надзвичайно актуальним.

Загалом дослідники справедливо вказують на те, що значна частина населення Західної України, у тому числі інтелігенція, з надією дивилася на прихід Червоної армії і приєднання краю до Української РСР. Такі очікування базувалися, у першу чергу, на віковичному прагненні українців жити в одній державі, розвивати власну мову й культуру. Крім того, за словами І. Лучаківської, “швидкому переходу певних кіл інтелігенції Західної України на бік радянської влади сприяло кілька причин: давні революційні й демократичні традиції в її середовищі, посилена пролетаризація умов праці та побуту наприкінці 30-х років ХХ століття, сама обстановка піднесення в краї, викликана визволенням з-під польської окупації і пов’язані з цим надії на краще майбутнє, діяльність органів нової влади, спрямована на швидке відродження і розвиток соціально-економічного й культурного життя, агітаційно-пропагандистська робота, що її проводили авторитетні діячі літератури і мистецтва Радянської України тощо”³. При цьому проблема радянської західноукраїнського суспільства, зокрема інтелігенції, вирішувалася владою кількома шляхами: формуванням її кадрів з класово близьких джерел, “перевиховуванням” старих спеціалістів, втягненням їх у різні форми радянської громадської діяльності, репресіями проти тих, хто не бажав іти на компроміс тощо⁴.

Вчені звертають увагу на цілеспрямовану політику репресій радянської влади проти всіх незгодних. Як наголошують О. Романів та І. Федущак, “після проведення глобальних винищувально-репресивних заходів супроти поляків, ... уже з осені 1939 р. розпочалися репресії супроти української еліти та свідомого українського громадянства. Спочатку поволі, а потім із наростаючою у кінці 1940 р. і далі у першій половині 1941 р. швидкістю розкручувався маховик терору, який у кінцевому підсумку мав привести західноукраїнські терени до східноукраїнського стандарту безликих заляканих рабів нової Російської імперії”⁵.

Влада перш за все не бажала миритися з діяльністю неконтрольованих об’єднань громадян. Заборона діяльності політичних партій стала лише початком згортання й придушення осередків інакомислення. При цьому, підкреслює В. Надольська, радянські органи не робили різниці між ними за національною ознакою – уже в перші місяці були ліквідовані як українська “Просвіта”, так і польська “Мацеж школьна”, єврейська організація “Гарбут” та багато інших культурних, освітніх та громадських організацій і установ⁶.

У новітніх працях справедливо наголошується на тому, що початкові уявлення населення Західної України про рівень життя в СРСР формувалися певною мірою за зовнішнім виглядом і діями, у першу чергу, бійців і командирів Червоної армії. Вчені відзначають, що вже з перших днів вступу на територію Галичини і Волині у армії загрозливих масштабів набуло мародерство і “барахольництво”, а той факт, що червоноармійці грабували й масово скуповували будь-які промислові товари й одяг, викликав подив у жителів Західної України, які не могли повірити, що цих товарів не вистачає в Радянському Союзі⁷. У результаті влада була змушена рішуче боротися з подібними проявами, щоб показово відновити “моральність і дисциплінованість представників передової держави світу”. На підтвердження цього дослідниками оприлюднено чимало документів про судові процеси над червоноармійцями за порушення дисципліни і вчинення злочинів проти жителів західноукраїнських областей.

Економічні й господарські зміни в приєднаних областях відбувалися за вже традиційною радянською схемою. Проводячи певну структурну перебудову економіки і впроваджуючи соціалістичні відносини власності, більшовицька влада, наголошує В. Півоварчук, одночасно здійснювала модернізацію промисловості краю, що відповідало об’єктивним потребам його розвитку. У зв’язку з економічною відсталістю Західної України ці зміни не сприймалися так болісно, як в інших сферах життя (насамперед у політичній та духовній). Водночас дослідник робить висновок про те, що “завдяки цим перетворенням промисловість, як і інші галузі економічного життя (транспорт, зв’язок і т.п.), включалася до загальносоюзного господарського комплексу і тисячами виробничих та технологічних процесів прив’язувалася до радянської економіки”⁸.

Покажемо, на думку ряду дослідників, є те, що, проводячи кардинальні економічні перетворення, керівництво держави фактично не турбувалося про долю дрібних власників і підприємців, які були опорою й запорукою економічного розвитку. Як відзначив І. Витанович⁹, влада, навіть не скликаючи представників кооперативів, які були досить розгалуженими в Західній Україні й об’єднували значну частину українського населення, оголосила про ліквідацію Ревізійного союзу українських кооперативів, тим самим зруйнувавши десятиліттями налагоджуваний господарський механізм. При цьому можновладці навіть не намагалися вивчити позитивний досвід кооперативної діяльності й хоч якось пом’якшити важкі наслідки не прогнозованих економічних змін.

Історики також звертають увагу на те, що все майно й матеріальні цінності ліквідованих установ переходили у власність держави, а будь-які спроби добитися відшкодування завданих збитків викликали репресії й переслідування незалежно від соціального статусу й походження заявника.

Водночас представники сучасної історіографії не схильні замовчувати й переваг нової системи та вказують на певні позитивні зрушення, які мали місце в економіці краю. Так, наголошує М. Головка, відбудова і розвиток залізничного транспорту, нафтогазової промисловості, відкриття нових підприємств в інших галузях промислового виробництва дали можливість значною мірою ліквідувати безробіття й навіть створили дефіцит кваліфікованих працівників, а розподіл між селянами поміщицьких і монастирських земель, звільнення їх від боргових зобов'язань та орендних платежів минулого, а також заходи, спрямовані на забезпечення господарств худобою, сприяли піднесенню сільського господарства¹⁰. Разом з тим автор констатує, що на західноукраїнські землі, де селяни звикли до одноосібного господарювання, уже в 1940 р. було перенесено досвід “суцільної колективізації”, випробуваний в УРСР, що одразу ж викликало невдоволення й протидію. Опір місцевих селян колективізації дослідник також пояснює стійким психологічним стереотипом: від наявності землі, худоби, продуктивності господарства залежав соціальний статус мешканців сіл і все, що з цим було пов'язано (шлюби, родинні зв'язки, участь у громадських об'єднаннях і роль у них тощо)¹¹.

Подібної точки зору дотримується М. Сеньків. За його словами, колективізація проходила повільно, а селяни не бажали вступати до колгоспів, не дивлячись на допомогу держави. Провали колективізації автор пояснює рядом причин: по-перше, у західноукраїнському селі була вкорінена психологія власника, по-друге, підпілля ОУН, греко-католицька церква вели дієву антиколгоспну пропаганду, а серед місцевих жителів поширювалася правдива інформація про колективізацію, здійснену у Наддніпрянській Україні, по-третє, радянській владі практично не вдалося розколоти селянство за класовими ознаками і створити “актив”, як це було у Східній Україні. Також тут не було заможного селянства, щоб протиставити їм бідняків¹².

Історики звертають увагу на той факт, що, проголосивши конфіскацію землеволодінь поміщиків, монастирів і державних чиновників та маючи намір уже найближчим часом провести суцільну колективізацію господарства, органи влади, щоб заручитися підтримкою селян,

почали передавати їм конфісковані землі та худобу, однак це не дало бажаного ефекту¹³. На думку В. Півоварчука, одна з причин розподілу конфіскованої землі полягала в тому, щоб, залучивши селян до цього протизаконного з точки зору усталених традицій акту, змусити їх психологічно порвати з минулим і пов'язати свою долю з новим режимом. Можливо, саме небажання робити такий крок, вважає автор, зумовило появу в Західній Україні непоодиноких випадків, коли частина місцевого селянства відмовлялася брати у своє користування землю з конфіскованих наділів¹⁴.

Особливе місце в новітніх наукових розвідках посідають взаємовідносини між жителями західних областей та вихідцями з інших регіонів, які масово переїжджали “піднімати” приєднані території. У цьому контексті дослідники зауважують, що, навіть після встановлення й облаштування нового західного кордону, колишній кордон між Радянським Союзом і Польщею залишався загороджувальною зоною, яку заборонялося перетинати. Незважаючи на це, багато людей долали її для обміну сільськогосподарською продукцією чи промисловими товарами, оскільки ціни, зокрема на сільськогосподарську продукцію, у Західній Україні були помітно нижчими. Крім того, наголошує В. Даниленко, “для радянської влади небезпека крилася в “обміні досвідом” між селянами, які проживали по обидва боки загороджувальної зони, адже жителі західних областей розцінювали проблеми з продуктами в інших областях як наслідки примусової колективізації з відповідними висновками для себе, а в колгоспах східних областей погіршувалася трудова дисципліна й посилювалася зневіра в радянську систему ведення господарства”¹⁵.

Загалом, як справедливо вказує С. Кондратюк, соціально-економічна політика радянської влади була неоднозначною. У багатьох випадках вона збігалася з потребами розвитку регіону і тому сприймалася населенням прихильно. Йдеться, зокрема, про модернізацію промисловості та подолання безробіття, впровадження безоплатного медичного обслуговування, матеріальної допомоги багатодітним сім'ям тощо. Водночас не вирішувалися інші проблеми соціально-побутового життя: товарний дефіцит, надмірні податки, загальний низький рівень матеріального становища тощо¹⁶.

Серед позитивних здобутків нової влади практично всі, хто займається цією проблемою, відзначають зміни в галузі освіти. Підтвердженням цього є, у першу чергу, інформація щодо збільшення навчальних закладів і кількості учнів та студентів. Зокрема, П. Брицький

підкріплює власну думку статистичними даними, згідно з якими до 1939 р. у краї було лише 139 шкіл з укр. мовою навчання, а в 1940 р. кількість початкових шкіл досягла 6900, з них 6000 – з українською мовою навчання. Хоч і в меншій кількості, ніж до вересня 1939 р., діяли й польські школи, факультети в університеті та інститутах з польською мовою навчання. Крім того, для підготовки вчителів відкривалися педагогічні технікуми та вчительські інститути¹⁷.

При цьому історики особливо відзначають зміни в національному складі студентської молоді. Так, О. Луцький та К. Науменко наводять статистичні дані про національний склад студентів львівських вищих навчальних закладів, згідно з якими наприкінці 1939 р. близько 80% студентів становили поляки, а вже в 1940/41 навчальному році на перших курсах Львівського університету і політехнічного інституту українці становили 50%¹⁸.

За словами С. Сворака, “з огляду на стрімке зростання кількості шкіл з українською мовою навчання, що забезпечило доступ до освіти всім дітям шкільного віку, на безоплатність освіти, позитивна оцінка реорганізації школи цілком правомірна. Однак без врахування сутнісних змін, насамперед “соціалістичного” змісту нової системи освіти, така оцінка неповна. Домінантами при її впровадженні, переконаний автор, були не національні, а геополітичні чинники, покликани забезпечити не корінні інтереси місцевого, переважно українського, населення, а далекосяжні плани радянського політичного режиму, що замінив на цих землях польський”¹⁹.

Розвиваючи цю тезу, І. Лучаківська, справедливо наголошує на тому, що, вкладаючи значні кошти в розвиток освіти, радянська влада переслідувала ряд цілей. По-перше, на її думку, розширення мережі шкіл передбачало охоплення дітей навчанням за радянськими програмами й підручниками, які мали виразне ідеологічне спрямування. По-друге, підготовка й перепідготовка вчителів з місцевих жителів сприяла зростанню чисельності пропагандистів радянського способу життя. По-третє, створення розгалуженої мережі шкіл для неписьменних давало можливість охопити ідеологічним впливом місцеве населення. По-четверте, переведення шкіл з польською мовою навчання на українську заклало основи для широкого запровадження в майбутньому російської мови²⁰.

Загалом вчені відзначають, поряд з підпорядкуванням культурних, наукових і освітніх установ ідеологічним завданням влади, і позитивні здобутки, які виражалися в залученні місцевої інтелігенції до ро-

боти в нових наукових закладах, філіалах АН УРСР, створенні спілок письменників, художників, композиторів, архітекторів тощо, сприянні популяризації їхніх творів і праць. Розширилася мережа бібліотек, музеїв, діяли театри, виставки, стаціонарні та пересувні кіноустановки та ін. Особливо помітних успіхів було досягнуто в галузі охоплення населення закладами охорони здоров'я.

Водночас заходи радянських функціонерів щодо розвитку мережі закладів культури, зокрема бібліотек, музеїв, театрів тощо, викликають неоднозначну оцінку дослідників. У цьому контексті справедливо зазначається, що більшість наукових установ, бібліотек, музеїв, які десятиліттями діяли в краї й були досить потужними та популярними, після приходу радянської влади було ліквідовано, а їхні фонди вилучено з ідеологічних міркувань. У свою чергу, фонди заново створювалися вже за рахунок “ідейно витриманих книжок”²¹.

Перетворення в культурній і духовній сферах влучно охарактеризував В. Ковалюк, який визначальною рисою духовного життя суспільства внаслідок підпорядкування культури безпосередньому контролю державно-партійних органів називає одноманітність. При цьому автор справедливо наголошує, що “навіть після далеко не демократичного польського періоду, не кажучи вже про порівняний лібералізм ще не забутого в Галичині панування австрійської монархії, сувора уніфікація думки, встановлена радянською владою, справляла на мешканців Західної України гнітюче враження”²².

Варто мати на увазі й те, що на умови життя на українських землях, які після 1939 р. опинилися в німецькій зоні окупації, також мали вплив на політику радянської влади в Західній Україні. Так, за свідченням Я. Грицака, нацисти свідомо надали українцям ряд поступок, яких ті так і не змогли добитися від польської влади, зокрема, створили кращі умови для функціонування культурних і господарських товариств, закладів освіти, надали українцям-переселенцям будинки та земельні ділянки²³. Тому радянська влада у своєму ставленні до українців намагалася, принаймні зовнішньо, виглядати не гірше.

Дослідники справедливо вказують на певні особливості, які мали місце в Західній Україні у сфері відносин між державою й церквою. Розуміючи, що методи, якими проводився наступ на віруючих і знищення церков в інших регіонах СРСР, не дадуть у західному регіоні бажаного ефекту через масовість і авторитет церкви, влада на початковому етапі розпочала боротьбу економічними засобами. Зокрема, наголошує Б. Савчук, для релігійних установ були встановлені податки,

які в кілька разів перевищували суми надходжень. Через це багато священнослужителів були змушені переїжджати або взагалі змінювати спосіб життя²⁴.

У помітно гіршому становищі, на думку істориків²⁵, опинилася римо-католицька церква, яку влада певною мірою небезпідставно пов'язувала з польським рухом опору. Саме цим офіційно й обґрунтовували закриття костелів та арешти католицьких священників. Що стосується греко-католицької церкви, яка була найбільшою за кількістю прихожан у Західній Україні, то до початку німецько-радянської війни влада прямо не виступала проти неї, хоча переслідування й арешти священників, конфіскації майна та земель набули масового характеру.

Більшість фахівців наголошують на цілеспрямованих репресивних акціях радянської влади щодо населення Західної України, які розпочалися одразу після вступу Червоної армії на територію краю. За словами Й. Надольського, така політика спрямовувалася на руйнування структур польського державного й адміністративного апарату, “буржуазної” системи управління і власності, зміну соціальної структури населення, що забезпечувало ефективність подальших процесів радянзації регіону. Вона також була акцією превентивної відповіді на боротьбу у формі конспірації і партизанки польських та українських опозиційних рухів і організацій²⁶.

Переслідування інакомислячих набули особливо широкого розмаху напередодні нападу нацистів на СРСР та в перші воєнні дні. Як стверджують історики діаспори А. Жуковський та О. Субтельний, НКВС розпочав винищення інтелігенції за задалегідь складеними списками, у результаті чого загинули або були запроторені без жодних обвинувачень до таборів багато відомих громадських і політичних діячів²⁷.

Характеризуючи зміни на Буковині, автори наголошують, що радянська влада послідовно й невідворотно впроваджувала в життя вже випробуваний у Галичині й на Волині механізм радянзації. До здобутків нового ладу більшість фахівців також відносять позитивні зміни у сфері освіти й охорони здоров'я²⁸. Водночас і тут перетворення носили двозначний характер. Так, А. Жуковський наводить дані про те, що початкову “українізацію” у школах і установах швидко змінила русифікація та відновлення вивчення румунської мови, а в ділянці культури прийшла повна нівеляція усіх українських установ²⁹. Подібні заходи, стверджують дослідники, мали місце в усіх сферах суспільного життя.

За словами І. Мусієнка, радянська економіка Північної Буковини, ліквідація приватної власності, націоналізація, яка перетворилася на відверте пограбування частини населення, – всі ці заходи втілювалися в життя із застосуванням репресивної політики. При цьому неефективність соціалістичного методу господарювання влада намагалася компенсувати жорсткою централізацією і примусом. На підтвердження своїх слів дослідниця наводить Указ Президії Верховної Ради СРСР від 26 червня 1940 р., згідно з яким до кримінальної відповідальності притягували “прогульників” і “літунів”³⁰, а часто всіх, хто не вписувався в нову систему господарювання чи пробував чинити їй опір.

Крім того, історики звертають увагу на активність влади щодо переселення працездатного населення краю у віддалені регіони Радянського Союзу начебто з метою вирішення проблеми безробіття, тим самим зменшуючи соціальну напруженість і сприяючи шляхом міграційної політики збільшенню чисельності в західних областях жителів зі східних регіонів. Завдяки цьому політика радянської влади проводилася до певної міри успішно, а суспільні перетворення викликали менший опір місцевого населення.

Разом з тим чимало аспектів соціально-економічних і культурних перетворень у Західній Україні в 1939-1941 рр. ще потребують детального наукового дослідження. Заслугує на подальшу увагу висвітлення особливостей менталітету населення західних областей і слідування певній усталеній традиції, глибока духовність й послідовне дотримання релігійних норм та правил, що значною мірою впливало на спосіб життя жителів краю та було незрозумілим для приїжджих представників влади, які слабо розбиралися в місцевій специфіці.

Таким чином, сучасна українська історіографія неоднозначно оцінює характер економічних, соціальних і культурних перетворень, які мали місце в Західній Україні після приєднання її до Української РСР. Справедливо вказуючи на позитивні зрушення в галузі освіти, культури, охорони здоров'я, схвалюючи розвиток економіки й подолання безробіття, дослідники водночас наголошують на ігноруванні владою специфіки традиційного способу життя місцевих жителів і жорстких методах проведення радянської влади. На думку істориків, переслідування інакомислячих, масові репресії, економічний та соціальний примус значною мірою звели нанівець позитивні здобутки та викликали різке невдоволення населення краю, яке згодом переросло в масовий збройний опір радянській владі.

Див.: Бабій Б. М. Возз'єднання Західної України з Українською РСР. – К., 1954; Бриль М. Освобожденная Западная Украина. – М.: Политиздат, 1940; Варецкий В. Л. Соціалістичні перетворення в західних областях Української РСР (в довоєнний період). – К., 1961; Кошарний І. Я. У сузір'ї соціалістичної культури: Культурне будівництво у возз'єднаних областях УРСР, 1939-1958. – Львів, 1975 та ін.

² Депортації українців та поляків: кінець 1939 – початок 50-х років (до 50-річчя операції “Вісла”) / Упорядник Юрій Сливка. – Львів: Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, 1998. – 132 с.; Макарчук В. С. Державно-територіальний статус західноукраїнських земель у період Другої світової війни (1939-1945 рр.): історико-правове дослідження: Дис... д-ра юрид. наук: 12.00.01 / НАН України; Інститут держави і права ім. В.М.Корецького. – К., 2006; Сергійчук В. І. Правда про “золотий вересень” 1939-го. – К.: Українська Видавнича Спілка, 1999. – 128 с.; Стецкевич В. В. Возз'єднання українських земель 1939-1940 рр.: деякі здобутки сучасної історіографії та проблеми // Соборність українських земель в контексті подій Другої світової війни (Збірник матеріалів загальноукраїнської наукової конференції 24-25 жовтня 2000 р.). – Кривий Ріг: Мінерал, 2000 та ін.

³ Лучаківська І. Українська інтелігенція західних областей УРСР в перші роки радянської влади (1939-1941 рр.). – Дрогобич: Відродження, 1999. – С. 24.

⁴ Лучаківська І. Назв. праця. – С. 34.

⁵ Романів О., Федущак І. Західноукраїнська трагедія 1941. – Львів–Нью-Йорк, 2003. – С. 10.

⁶ Надольська В. Поширення на західноукраїнські землі радянської національної політики в 1939-1941 рр. // Друга світова війна і доля народів України: Тези доповідей всеукраїнської наукової конференції. – К.: Сфера, 2005. – С. 61–63.

⁷ Гриневич В. А. Червона армія у війнах і військових конфліктах 1939–1940 рр.: військово-політичні, ідеологічні та соціально-психологічні аспекти // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 2004. – Вип. 10. – С. 353.

⁸ Див.: Півоварчук В. М. Соціально-економічні процеси у західних областях України (вересень 1939- червень 1941 років): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Рівненський держ. гуманітарний ун-т. – Рівне, 2000.

⁹ Див.: Витанович І. Історія українського кооперативного руху. – Нью-Йорк, 1964. – 624 с.

¹⁰ Головка М. Л. Суспільно-політичні організації та рухи України в період Другої світової війни. 1939–1945 рр.: Монографія. – К.: Олан, 2004. – С. 222–223.

- 11 Головка М. Л. Назв. праця. – С. 224.
- 12 Сеньків М. В. Політика радянської влади щодо західноукраїнського селянства 1939-1941 рр. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2003. – Т. 11. – 388 с. – С. 241.
- 13 Литвин М. Р., Луцький О. І., Науменко К. Є. 1939. Західні землі України. – Львів, 1999. – С. 138.
- 14 Див.: Півоварчук В. М. Соціально-економічні процеси у західних областях України (вересень 1939- червень 1941 років): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Рівненський держ. гуманітарний ун-т. – Рівне, 2000.
- 15 Даниленко В. Д. Ліквідація Польської держави та встановлення радянського режиму в Західній Україні // Український історичний журнал. – 2006. – № 3. – С. 118–120.
- 16 Див.: Кондратюк С. К. Встановлення і функціонування радянського режиму в Західній Україні на початку другої світової війни (вересень 1939 – червень 1941 рр.): Автореф. дис... канд. юр. наук: 12.00.01 / Львівський національний університет ім. І. Франка. – Львів, 1992.
- 17 Брицький П. П. Україна у Другій світовій війні (1939–1945 рр.). – Чернівці, 1995. – С. 23.
- 18 Див.: Луцький О., Науменко К. У роки Другої світової війни // Львів. Історичні нариси. – Львів, 1996. – С. 435–505.
- 19 Сворах С. Становлення радянської системи освіти в західному регіоні України: традиції та проблеми. – К.: Правда Ярославичів, 1998. – С. 13.
- 20 Лучаківська І. Українська інтелігенція західних областей УРСР в перші роки радянської влади (1939-1941 рр.). – Дрогобич: Відродження, 1999. – С. 72-73.
- 21 Ковалюк В. Р. Культурологічні та духовні аспекти “радянізації” Західної України (вересень 1939 – червень 1941 р. // Український історичний журнал. – 1993. – № 2-3. – С. 7.
- 22 Ковалюк В. Р. Назв. праця. – С. 10.
- 23 Грицак Я. Нарис історії України. – К., 1996. – С. 216.
- 24 Савчук Б. За українську церкву. – Івано-Франківськ: Лілея, 1997. – С. 101.
- 25 Див.: Сергійчук В. І. Нескорена церква: Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу / Валентина Барташ (ред.), Тетяна Сергійчук (іменний покажчик). – К.: Дніпро, 2001. – 494 с.; його ж. У боротьбі за рідну віру римо-католики України завжди були неохочі. – К.: Дніпро, 2001. – 228 с. та ін.
- 26 Див.: Надольський Й. Е. Депортаційна політика сталінського тоталітарного режиму в західних областях України (1939-1953 рр.): Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02. Львів. нац. ун-т ім. І.Франка. – Л., 2007. – 19 с.

РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКО-ГРЕЦЬКИХ КУЛЬТУРНИХ КОНТАКТІВ: ТИЖНІ (ДНІ) ГРЕЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ У М. ОДЕСА

Розглянута діяльність Одеської філії «Фонду грецької культури» (ФГК), що сприяє ознайомленню населення України з досягненнями грецької культури та сприяє відродженню й розвитку культурної самобутності греків України.

Багатотисячолітня історія контактів українського та грецького народів, в основі якої лежить загальна духовна основа, спільні сторінки історії та культурні зв'язки неодноразово привертала увагу дослідників. Після здобуття Україною незалежності взаємини двох країн динамічно розвиваються, спираючись на базу, що сприяє, насамперед, значному поглибленню міжнародного співробітництва в галузі культури. Тема українсько-грецького культурного діалогу ще не знайшла комплексного висвітлення у вітчизняній історіографії. Однак, аспекти українсько-грецького культурного співробітництва розглянуті у розвідках М. Араджіоні¹, М. Абдулаєвої², Н. Бацак³, Н. та О. Терентьєвих⁴, С. Іванова⁵, Т. Ілюк⁶, В. Томозова⁷, К. Балабанова та С. Пахоменко⁸, М. Дьоміної, Г. Ізувіти⁹, та інших дослідників.

Культурні обміни між країнами є ефективною формою розвитку дружніх зв'язків, тому що вони створюють позитивну емоційно-психологічну основу. Наряду з участю у фестивалях, у святах та ювілейних заходах, наукових та науково-практичних конференціях, міжнародних зустрічах, обміном виставками, художніми колективами, туристичними та спортивними групами, торгово-економічним співробітництвом, важливим є також обмін досвідом у рішенні муніципальних, адміністративних і екологічних проблем.

Провідною формою культурного діалогу, що дозволяє найбільш повно та різнобічно продемонструвати національну своєрідність, сприяє Дні та Місячники національних культур, які проходять в Україні та Греції.

Досвід проведення нашою країною таких акцій був накопичений ще за часів СРСР, 1957 р., у Греції відбувся тиждень радянсько-грецької дружби, в рамках якого була представлена й наша країна. В

1978 р. в рамках Днів СРСР в Греції були також продемонстровані культурні надбання українського народу. Через два роки Дні культури Греції пройшли в українських містах – Київ та Одеса¹⁰. Ця форма культурного співробітництва залишається актуальною на сучасному етапі, і ключову роль в реалізації цих акцій відіграє Одеська філія Фонду Грецької Культури¹¹. Основними формами діяльності філії сьогодні є: організація виставок, концертів, театральних вистав, фестивалів, лекцій, семінарів, наукових конференцій, диспутів; пропаганда грецької книги, організація літературних вечорів, підтримка перекладів; видавництво книг та каталогів заходів, надання фінансової підтримки творчим, видавничим, науковим, учбовим та іншим проектам; розвиток освітньої та культурологічної діяльності в навчальних та інших закладах України й зарубіжжя в співробітництві з місцевою владою та місцевими товариствами греків України; поширення грецької мови шляхом викладання її у філіях та школах, а також наданням матеріалів, підручників та інших учбових посібників; проведення тестування на отримання Міжнародного Сертифікату; забезпечення безкоштовного доступу всіх бажаючих до ресурсів інформаційного центру (бібліотеки).

З 1995 р. зусиллями Фонду грецької культури Тижні грецької культури стали традиційними в м. Одесі.

З 6 по 30 вересня 1998 р. Місячник грецької культури в Україні вперше було проведено Генеральним Секретаріатом у справах греків зарубіжжя, Міністерством закордонних справ Греції спільно з Посольством Грецької Республіки в Україні та Федерацією грецьких товариств України при підтримці Міністерства культури та мистецтв України та Національного комітету України у справах національностей та міграцій. В рамках програми заходу мешканці міст Ялта, Севастополь, Сімферополь, Маріуполь, Донецьк, Київ та Одеса ознайомилися із мистецтвом грецького танцю, музики, театру, а також із сторінками історії та культури Греції та українсько-грецьких відносин¹². Як зазначив Генеральний секретар у справах греків зарубіжжя п. С. Ламбрінідіс: «...організатори Місячника ставили собі за мету ознайомити з культурою Греції не лише еллінів України, але й людей всіх національностей України, яку споріднює з Грецією багатотисячлітній історичний спадок. Це дуже важливо для Греції, так як в 140 країнах світу мешкає мільйони її синів та доньок»¹³. Привітальний лист учасникам цього культурного заходу надіслав Президент України Л. Кучма. Уперше за останнє десятиліття протягом місяця в різних містах

України відбулися концерти грецької музики, були відкриті виставки, пройшли наукові конференції, відбулися зустрічі громадськості двох країн. У рамках Місячника пройшли урочисті вечори та концерти, де брали участь грецькі та українські виконавці, фольклорні творчі колективи греків України.

Значний інтерес широкого загалу української громадськості викликала виставка «Грецькі реліквії в особистих, сімейних та інших колекціях та архівах», ініціаторами якої виступили Одеська філія Грецького Фонду культури (нині – Фонду Грецької культури), Одеський історико-краєзнавчий музей, Одеський обласний архів, спільно з Центром грецьких досліджень ім. В. Кандараки (м. Севастополь)¹⁴. В Одесу були доставлені експонати для експозиції, що дозволило познайомитися з традиційною та духовною культурою греків Криму. Серед експонатів, що були представлені кримським Центром – предмети традиційного ткацтва й одягу, фотографії грецьких родин речі, що їм належали, документи та книги. Значна частина експонатів була представлена з колекції історико-етнографічного музею в селі Чернопольє Белгородського району Криму. Великий інтерес викликали експонати з фондів Одеського історико-краєзнавчого музею, обласного архіву, Одеської міської наукової бібліотеки ім. М. Горького. Окрім матеріалів, представлених організаторами виставки, показано було також експонати, надані сім'єю онука К.К. Костанді, сім'єю В. Петрідіса, колекціонером Г. Померанцевим та іншими¹⁵. Особливий інтерес представляли фотографії та документи з особистих архівів Э. Маттэу, Л. Пшеничної-Джелалі, К. Якушенко, А. та Е. Поліхроніді, Г. Носирева-Іоанно, Н. Капітанакі-Газі.

Багатогранність культури грецького народу допомогли представити виступи ансамблю «Ліцей гречанок» та танцювальною групою етнографічного товариства «Курітес», що не лише ознайомили українців з танцювальною культурою грецького народу, а також продемонстрували красу справжніх грецьких народних костюмів, багата колекція яких (понад 2500 одиниць) зберігається в музеї Ліцею гречанок.

Завершилося проведення Місячника в столиці України. З великим успіхом пройшли виступ грецького оркестру візантійської музики під керівництвом композитора-музикознавця Х. Халаріса. Оркестр представив українським слухачам чудові зразки грецького музичного мистецтва, у виконанні на грецьких народних інструментах¹⁶. Уявлення українців про різноплановість грецької музики доповнили твори грецьких композиторів М. Калміріса то Н. Скалкотаса у виконанні

Одеського національного філармонійного оркестру (художній керівник та диригент – Х. Ерл), а також твори грецьких композиторів, у виконанні Симфонічного оркестру Національної філармонії України (художній керівник – М. Дядюра). Ці музичні твори, які були виконані оркестрами спільно з відомим грецьким музикантом Д. Семсісом, ім'я якого відомо меломанам далеко за межами Еллади, успішно сприймалися українською публікою¹⁷.

Величезний успіх мала співачка Д. Галані. Широкий діапазон її голосу, його ліризм та сила дозволили співачці представити широку гамму грецької пісні – від складних мелодичних композицій до творів народного характеру. Пісні грецькою мовою, у виконанні Д. Галані, зачарували українських слухачів своїм надзвичайним колоритом та мелодійністю голосу співачки. З багатим та цікавим світом грецької традиційної та сучасної музики український народ ознайомили твори у виконанні Державного оркестру грецької музики (Греція), незмінним художнім керівником якого є грецький композитор С. Ксархакос¹⁸.

Поряд із грецькими артистами виступили й місцеві майстри сцени: ансамблі “Сартанські самоцвіти” і “Пірнешу астру” з Малого Янісоля, київський танцювальний колектив “Зорбас”. Співачка Т. Каці виконала гімн Федерації грецьких товариств України, написаний поетом і композитором одного з лідерів національного грецького руху Д. Патричі. Треба зазначити, що особливе місце в пісенному мистецтві греків України належить творчості Т. Каці. На початку творчої кар'єри співачка виступала як самодіяльний виконавець у фольклорному колективі “Сартанські самоцвіти”, а згодом розпочала сольну діяльність. Володіючи широким діапазоном вокалу, вона у 1990-х рр. підкорила публіку Греції, ставши чи не найголовнішим символом самобутньої культури греків України.

Успіхом користувалася вистава «Атріди» у постановці Театру Весни (Греція). Зрозуміти різноплановість грецького театрального мистецтва, традиція якого лежить в основі класичного європейського театру, допомагали й постановки Українського драматичного театру ім. І. Франка, а також «Медея» Евріпіда у виконанні Севастопольського російського драматичного театру ім. А. Луначарського. Антична тематика завжди була близька трупі Севастопольського театру ім. Луначарського. З 1996 р. вистава «Медея» є на сцені Херсонського античного театру.

В рамках конференцій «Дружні та культурні зв'язки Греції та України» науковці, громадські та культурні діячі обох країн обговорювали

проблеми багатовікової історії зв'язків України та Греції. Ці конференції пройшли у Симферопольському державному університеті (нині – Таврійський національний університет імені Д. Вернадського) та Київському університеті імені Тараса Шевченка (нині – Київський національний університет імені Тараса Шевченка), куди були запрошені всі, хто цікавиться розвитком двосторонніх зв'язків між нашими народами.

У своєму виступі на закритті місячника грецької культури Голова Ради Федерації грецьких товариств України О. Проценко-Пічаджі підкреслила, що заслугою Федерації є те, що вона змогла об'єднати зусилля людей, здатних особистим прикладом і мобілізуючим словом сколихнути народ, дати йому впевненість у своїх силах та можливостях, допомогти вивчити рідну мову, осягти культуру своїх предків, усвідомити свою значимість у системі процесів, що відбуваються у світовому еллінізмі”. Проведення місячника культури – це ще один крок на шляху зміцнення духовних зв'язків двох культур.

22-27 березня 1999 р. відбувся Тиждень грецької культури в м. Одеса. Урочисте відкриття культурної акції відбулося у СЗШ № 25. В усіх класах цієї школи був проведений урок на тему “Греція: велика спадщина та сучасність”, стартував міжнародний дитячий конкурс “Олімпійське перемир'я” і перший тур Всеукраїнського конкурсу з грецької мови, літератури та історії Греції. Святковий концерт підготували учні цього українського учбового закладу, в том числі дитячий хор грецької пісні філіалу Фонду грецької культури. Колектив хору був створений лише рік тому з метою популяризації музичної культури Греції. Треба зазначити, що залучення молодого покоління до діяльності в галузі культури позитивно позначається на вихованні в нього почуттів патріотизму, національної гідності, поваги до культурних надбань свого народу і бажання їх розвивати. Хор виконує також українські та російські пісні.

Під час проведення конференції (круглого стола) в Одеському морському університеті відбулася жвава дискусія на тему “Шляхами давньогрецьких мореходів”. В ній взяли участь ректор Одеського Морського університету, голова Обласної Федерації вітрильного спорту академік Ю. Воробйов, капітан I рангу морської аташе Посольства Греції в Україні К. Політіс, командор вітрильної Крейсерської Спілки України О. Рябченко, заступник директора Одеського археологічного музею НАН України к.і.н. С. Охотніков та інші.

Під час проведення Тижня були відкриті книжкові виставки: “Грецька художня та інша література українською та російською мовами”,

“Книги грецькою мовою, видані в Одесі”, “Греки та Києво-Печерська лавра. Слід у віках”. Виставка “Скарби бібліотеки Г.Г.Маразлі” є долина визнання і поваги до одного з впливових громадських і культурних діячів минулого Одеси. Григорій Григорьевич Маразлі – грек за національністю, одесит за народженням. Він свої сили спрямував на благо м. Одеса, будучи міським головою з 1878 по 1895 рр. Значної інтерес викликала виставка “К.К.Костанді та інші художники-греки в Одесі”, яка дала можливість показати не лише роботи художників, але й представити рідкісну літературу про них, документи й автографи, що розповідають про їх життя і творчість. Ця виставка – результат спільних зусиль співробітників Одеської державної наукової бібліотеці імені М. Горького, Одеського художнього музею та галереї “Ліберті”, колекціонера С. Лушчіка. У талановитій сім’ї одеських художників працювали пліч-о-пліч представники різних народів. Не останню роль відіграли у цьому товаристві художники-греки. Протягом багатьох років К. Костанді та О. Стіліануді очолювали Товариство південноросійських художників (художнє об’єднання в Україні на межі 19-20 ст.). В наступні роки матеріали, що були представлені на виставці, були видані у вигляді добре ілюстрованої книжки. Значної інтерес у глядачів мала вистава Орестея” – драма для актора, танцівника та інструментального ансамблю за Есхілом у виконанні українських виконавців.¹⁹

Наступного року Тиждень грецької культури відбувся з 20 по 25 березня. Він був відкрий презентацією словесного шкільного журналу «Еллада» у СЗШ № 25. У рамках цього культурного заходу відбулися книжкові виставки: “Вічна юність древньої землі Еллади”, що була підготовлена в Одеській державній науковій бібліотеці імені М. Горького, а також 2 виставки українського художника В. Бахтова (“Ольвія. Реконструкція античного простору (графіка, живопис, об’єкти фото та відіо)” та “24 ілюстрації Геродота: графіка”). Новими формами діяльності Фонду грецької культури з’явилися презентація грецького художнього фільму про жінку-героїню в історії боротьби грецького народу проти турецького ярма М. Маврогенус, а також лекція-презентація президентом всеукраїнського товариства “Україна-Греція” Н. Терентьеві своєї книги “Греки в Украине: экономическая и культурно-просветительская деятельность в 17-19 ст.” С цього року почалося видання іменного покажчика “Греки Одеси”, який був складений на основі метричних книг Одеської грецької Свято-Троїцької церкви. Це видання є спільним проектом Державного архіву Одеської області й Одеської філії Грецького фонду культури. Завдяки цьому

Тижень грецької культури у 2002 р. почався з відкритого уроку-діскусії з проблем викладання, вивчення та застосування новогрецької мови в сучасних умовах. Цей захід проводили п. Н. Подковирофф у Центрі новогрецької мови за участю студентів та викладачів факультету романо-германської філології та Інституту міжнародних відносин Одеського національного університету імені І. Мечникова, вчителів новогрецької мови шкіл, Маріїнський гімназії та курсів. Відмітною рисою цієї культурної акції (Місячника) було проведення виставки «Парфенон і Західний фриз. Реставрація та консервація.» Ця виставка протягом тривалого терміну експонувалась в Одесі, Києві та інших містах України. Куратор виставки Г. Панатсос зустрічався з керівниками гуртів та творчих об'єднань дітей шкільного віку м. Одеси, де демонстрував та передав їм набори для виготовлення експонатів. Ця виставка є проектом, якому належать матеріали і експонати наукових досліджень – реставрації та консервації Акрополя. Як було сплановано вченими у 1993 р. Західний фриз Парфенону після його очистки від нашарувань на мармуровій поверхні був скопійований і розташований в експозиції. Значний інтерес викликали виставки: “Давньогрецькі модниці та сучасна жінка”, яка супроводжувалася показом мод; “Два портрета: Є. Булгаріс та Н. Теотокіс” та лекція А. Малиха “Доба в обличчях”; українського художника Володимира Бахтова “Ойкумена”, яка відбулася у Миколаївській філії Національного університету “Києво-Могилянська Академія» разом з Одеським товариством греків “Еллада”, виставка національного грецького костюма, яку представила грецька оперна співачка Д. Стефану; “Рідкісні та унікальні монети грецьких античних міст-полісів Північного Причорномор'я”, яка була репрезентована Одеським музеєм нумізматики, а також експрес-виставки “Повернення до витоків”. Великий успіх мав концерт Одеського державного філармонічного оркестру під керівництвом головного диригента і художнього керівника оркестру Р. Ерла та за участю видатного грецького піаніста А. Гаруфалі та концерт грецької музики за участю грецької оперної співачки Д. Стефану.

Заходи Днів грецької культури в Одесі (20-27 березня 2003 р.) в основному були присвячені грецькій музичній культурі. З великим успіхом пройшли виступи грецької співачки А. Поліхроніді, концерт Одеського державного філармонічного оркестрові за участю грецького піаніста С. Фомопулоса та концерт учнів музичної школи м. Волос. В Одеської державної музичної академії імені А. Нежданової відбулася лекція “Трецькі народні інструменти та музичні відмінності

регіонів Греції». 25 березня була підписана Угода про порідненні музичної школи м. Волос та Маріїнський гімназії м. Одеса. Член Одеської обласної громади греків отець Гаврііл (Анісімов) прочитав лекцію «Життя та діяльність Патріарха Константинопольського Григорія V» – священника, який є символом волі для всіх поколінь еллінів і як яскравий промінь в 1821 р. освятив шлях еллінам, які йшли до незалежності своєї православної держави.

В 2004 р. заходи Днів грецької культури відбулися у м. Маріуполь (20-25 березня) та м. Одеса (24-28 березня). У Маріуполі пройшли фотовиставка “Грецька мелодія Одеси”, де були представлені фотографії викладача Одеського національного Морського університету, голови правління Одеської обласної організації Спільки фотохудожників М. Вітюка, та виставка “Ойкумена”, яка є частиною глобального проекту, що з 1995 р. виконується художниками на археологічних об’єктах Північного Причорномор’я. Концерт Одеського форте п’яного дуету “OLEYURIA” (виконавці О. та Ю. Щербакони) мав великий успіх. У м.Одеса заходи в основному були присвячені грецькому танцювальному мистецтву. Яскравий концерт грецького танцювального колективу “Грецька традиція” (м. Аргос) та український танцювальний ансамбль “Неотіс” (м. Одеса) відкрив урочисте святкування національного свята відродження Греції “День незалежності”. Разом із товариством “Одеська гуманітарна традиція” відбулася презентація збірника наукових праць “Докса”, виданого при фінансовій підтримці Одеської філії Грецького фонду культури, а також книг М. Калмакана “Малобуяльские греки. 200 лет на Одещине”(т. 2) та “Греки Одеси”(вип. 3).

В 2005 культурні акції відбулися 23-27 березня. Як звичайно відбувся ритуал пам’яті в музеї «Філікі Етерія», покладання квітів до пам’ятника, що символізує клятву засновників цієї організації. У святковому концерті традиційно взяли участь виконавці обох країн, насамперед грецький танцювально-вокальний колектив «Союз понтіївців із Сурмени» (м. Афіни). Значної інтерес викликала лекція “Олександр С. Стурдза: його життя та діяльність”, котру виголосила ігуменя Серафіма з Св’ято-Міхайлоського монастиря. Були презентовані книги: Голобородько І. “Национальность – грек. Виновен.”, “Греки Одеси” (Вип.4), а також відбулися виставка художніх і ювелірних робіт Ігоря й Іоанна Стоянович «Поствізантійська традиція. XXI ст.», де були представлені більш 50 іконографічних і біля 40 ювелірних робіт в стилі давньоруської пластики, та виставка кращих робіт дитячого малюнка “Подих Еллади з нами”, що надійшли на Х ювілейний конкурс.

Програма культурних заходів 2006 р. (21-25 березня) традиційно включала відкриття ряду виставок. Українські художники В. Бахтов і Г. Палатніков представили графічні роботи-ілюстрації праць античних авторів. Відкриття виставки супроводжувалося презентацією двох художніх альбомів, видання яких було фінансовано філією Грецького фонду культури: «Художній альбом по мотивах «Історії» Геродота (книга IV. «Мельпомена») та «Художній альбом по мотивах «Іліади» Гомера. З великим інтересом відвідувачі ознайомилися з виставкою проф. В. Глазиріна «До Греції з любов'ю» (живопис і графіка). Під час презентації книги «Греки Одеси V» відбулося ушанування представників видатних грецьких родоводів, які проживають в Одесі. У Великому залі Музичної академії відбувся концерт і лекція-семинар на тему «Техніка подиху та голосу як засіб посилення динаміки оперного виконання» соліста Національної опери Греції Л. Манікаса.

Треба зазначити, що Тижні та Дні грецької культури проходять також в регіонах з невеликим прошарком грецького населення, – Львові, Дніпропетровську, Запоріжжі²⁰, Миколаєві та інших містах. Вони знайомлять широкі версти населення України із культурою Еллади. Програма культурних заходів включає виставки художників, лекції з історії та культури Еллади, виступи професійних музичних виконавців, в т.ч. з Греції, з фрагментарними вкрапленнями самодіяльних колективів фольклорного характеру²¹.

Таким чином, на сучасному етапі проведення Тижнів та Днів культури є однією з провідних форм двостороннього партнерства України та Греції, яка дозволяє найбільш повно та всесторонньо представити здобутки культури народу. З моменту свого відкриття Одеська філія Фонду грецької культури всесторонньо репрезентує в Україні різноманітність досягнень та розвитку грецької культури, допомагає відшукати й продемонструвати спорідненість українського та грецького духовних начал, сприяє ознайомленню широких мас українців з культурою Греції та налагодженню культурного діалогу на міждержавному рівні. Значний культурний потенціал обох країн та взаємна зацікавленість у культурному співробітництві надає нових перспектив розвитку такого партнерства та свідчить про збільшення масштабу партнерства двох країн та постійне введення нових форм співпраці в галузі культури.

¹ Араджиони М.А. Греки Крыма и Приазовья: история изучения и историография этнической истории и культуры (80-е гг. XVIII в. – 90-е гг. XX в.) – Симферополь, 1999.

2 Абдуллаева М.А. Научные исследования украинских стипендиатов ИКИ в области культурных отношений Греции и Украины // Омония: Афинский международный еженедельник. – 1999, (27.05.–3.06.) – № 17.

3 Бацак Н.І. Культурно-освітній розвиток грецької громади Північного Приазов'я (XVII – XIX ст.) // Історичні зошити. – Київ, 1998; ІЖ Культурно-просвітительські заклади та громадські організації греків Північного Приазов'я. – К., 1999.

4 Терентьева Н.А. Греко-советские связи: экономика, наука, культура. – К., 1993.

5 Иванов Е.В. Некоторые аспекты популяризации греческой культуры в Керчи // Греция и славянский мир. Сб. научных статей. Симферополь, 2002 – Вып. 1. – С.102-105.

6 Люк Т. Одеська філія Грецького фонду культури в українсько-грецьких культурних взаємовідносинах // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – Київ, 2007. – Вип. 16. – С. 75–86.

7 Томазов В. К вопросу о вкладе казацко-старшинских родов греческого происхождения в украинскую культуру // Записки історико-філологічного товариства Андрія Білецького. – К., 1997. – Вип. 1. – С. 87-90.

8 Балабанов К.В., Пахоменко С.П. Національно-культурне та громадське життя греків України у другий половині ХХ століття – на початку ХХІ століття. – Маріуполь, 2006.

9 Дьоміна М.О., Ізувіта Г.А. Одеська філія Фонду грецької культури: п'ять років діяльності. // Греция и славянский мир. Сб. научных статей. Симферополь, 2002. – Вып. 1. – С. 108–113.

10 Терентьева Н.О. Указ. соч. – Киев, 1993. – С. 89–90.

11 В 1992 р. з метою поширення грецької культури та мови за кордоном за рішенням грецького парламенту було створено Грецький Фонд Культури (м. Афіни). Цей Фонд підпорядковується Міністерству культури і туризму Греції. Керівництво Фондом здійснює Адміністративна Рада, яка призначається на чотири роки. Основним завданням Фонду є реалізація проектів, спрямованих на поширення грецької мови та культури в різних країнах світу. Свою діяльність ця організація здійснює через співробітництво своїх філій та представництв з освітніми та культурними організаціями різних країн. На сьогоднішній день філії Фонду працюють в містах: Олександрія (Єгипет), Берлін (Німеччина), Нью-Йорк (США) та Одеса (Україна). В Парижі (Франція), Москві (Росія), Лондоні (Великобританія) та Рабаті (Марокко) діють представництва організації. Філія у м. Одеса почала свою діяльність на підставі дозволу Міністерства юстиції України № 27 від 8 квітня 1994 року.

12 Та же. – 1998, 10 Стл.

¹³ Эллины Украины. – 1998. – №5.

¹⁴ Державний архів Одеської області. – Ф.11. – Спр. 11-01.

¹⁵ Терентьева Н.А. (XVII–XX вв.) – К., 1999. – С. – 318 – 319.

¹⁶ Місячник грецької культури в Україні. Проспект. – (Б.М.), 1998. – С. 30.

¹⁷ Та *вєа*. – 1998, 2 *Σετ*.

¹⁸ Місячник грецької культури. – С. 12.

¹⁹ Семенов Ю. “Орестея” – драма для актера, танцівника та інструментального ансамблю за Есхілом // Тиждень грецької культури, програма. – Одеса, 1999. – С. 12-13.

²⁰ Балджи А. Дни греческой культуры и языка в Днепропетровске и Запорожье // Призовский рабочий. – 2006, 10 июня.

²¹ Балабанов К.В., Пахоменко С.П. Вказ. пр. – С. 152 – 153.

ІСТОРИЧНА ФЕМІНОЛОГІЯ У ЗАХІДНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ: ТЕНДЕНЦІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

У статті визначаються основні етапи розвитку історичної фемінології у західній історіографії другої половини ХХ – початку ХХІ ст., систематизуються напрями досліджень, аналізується зміна тенденції на кожному з етапів її еволюції, визначаються ключові постаті дослідників та знакові праці у зазначеній сфері західної історичної науки.

У західній історіографії друга половина ХХ – початок ХХІ ст. позначені динамічним розвитком історичної фемінології. Інтерес до жіночої історії, як і в цілому до фемінології з'явився на Заході у 60-х роках минулого століття і невпинно зростав, проявляючись у постійному збільшенні кількості видань, розширенні тематичного кола та модернізації методології. Це зумовлювалось складними процесами, якими був позначений хід західної історії, зокрема суспільно-культурними змінами, появою фемінізму, соціальними революціями, а також посиленням загальнонаукового інтересу до гуманітарної сфери, антропології, історії повсякденності, де органічно присутньою була жіноча складова. Характеризуючи загальні тенденції у жіночій історії на Заході, дослідниця Мері Віснер відзначила у вступному слові до своєї книги, що ще на початку 70-х рр. ХХ ст. вона мала можливість прочитувати більшість з того, що писалось про жінок доби середньовіччя та ранньомодерної історії. Але вже у середині 90-х рр. кількість цих книг збільшилась у сотні разів, а статей – у тисячі.¹ Враховуючи те, що охопити весь масив західних історико-фемінологічних видань неможливо, слід зупинитися на більш знакових серед них та проаналізувати основні напрями, методологію та спроби інтерпретації жіночої історії на кожному з її етапів.

Зрозуміло, що поділ історичної фемінології на етапи розвитку з визначенням пріоритетних тенденцій та оцінкою здобутків на кожному з них є достатньо умовним. Тим не менш, він дозволяє систематизувати уявлення про напрями досліджень та визначити знакові роботи, так само, як і ключові постаті дослідників, а точніше, дослідниць, що

репрезентували цю галузь історичного знання. Відправною точкою, з якої розпочалась впевнена хода жіночої історії як самодостатньої галузі історичного знання, вважається стаття Герди Лернер, що з'явилась у 1969 р.² В ній історик аналізувала причини довготривалого ігнорування жінок у історичних дослідженнях, називаючи, перш за все, традиційне перебування представниць жіночої статі поза структурою влади або, у кращому випадку, периферійний характер стосунків між жінками та владою. Відмічалось, що хоча у 60-х рр. жінки отримали деяку увагу зі сторони дослідників соціальної історії, проте в основному це стосувалось їхнього статусу у суспільстві та становища у родині.

У своїй праці Г.Лернер репрезентувала нову модель вивчення жіночої історії. Дослідниця критично поставилася до попередніх методологічних засад, якими передбачався розгляд жіночої тематики лише у контексті феміністичної теорії і запропонувала історичний підхід як провідний щодо вивчення жіночої історії. Пояснюючи складність визначення предмету дослідження, вона охарактеризувала його як такий, що сповнений парадоксів. Г.Лернер відмічала, що жінок важко концептуалізувати, бо вони, будучи скрізь і завжди пріоритетними у кількісному вимірі, перебували у пригнобленому соціальному становищі. Водночас, формальне відлучення жінок від офіційно визнаної влади не заважало їм у родинях знаходитися значно ближче до реальної влади, ніж чоловікам. У деяких життєвих ситуаціях, наприклад, у статусі матері, господині або багатій сусідки жінки могли мати велику владу над чоловіками. Не будучи наділеними формальним авторитетом, жінки, тим не менш, володіли каналами неформального впливу: вони влаштовували шлюби і тим самим встановлювали абсолютно нові родинні зв'язки; обмінюючись інформацією, могли поширювати ті чи інші чутки, формували громадську думку; брали участь у повстаннях та рухах; протегували чоловікам, допомагаючи у здійсненні кар'єри чи навпаки заважали та руйнували їхні амбітні плани.

Відкидаючи розгляд жіночої історії з позиції «моделі пригніченої групи», дослідниця продемонструвала хибність спрощених схем, до яких апелювала переважна більшість феміністок і обґрунтовувала тезу про те, що жінкам, попри їх офіційну віддаленість від влади, все ж таки належала її значна частина навіть у середині XIX ст. Систематизуючи методологію жіночої історії, Г.Лернер зупинилась на парадоксах жіночої поведінки, що, на її думку, ускладнювало дослідження. Дотримуючись переважно консервативних поглядів, жінки могли входити до радикальних, навіть революційних груп. З боку суспіль-

ства так само не було однозначності у ставленні до жінок. У більшості традиційних культур поважався та підносився статус материнства і в той же час жінки були позбавлені можливості отримувати власні доходи. Аналізуючи суперечності предмету дослідження, Г.Лернер дійшла висновку, що поняття «жінки» є надто широким, аби братися за точку відліку і переважно зосередила увагу на різниці між теоретичним виміром місця і ролі жінки та її реальним статусом у суспільстві. Серед актуальних проблем, вартих дослідження, однією з пріоритетних називався рух жінок за їхні права.

Кінець 60-х – середина 70-х рр. XX ст. в цілому позначилися зростаючим усвідомленням важливості історико-фемінологічних досліджень та розширенням їхнього тематичного поля. Серед публікацій з жіночої історії переважаним був формат статті. Найбільш дискусійними темами стали такі, як вплив індустріальних перетворень на життя жінки, пригнічення жінок та різні форми їхньої діяльності, взаємозв'язок між фемінізмом та жіночою історією. Жінки-історики заявили про необхідність розробки нової періодизації історії з дотриманням специфіки її жіночої складової. Вони наголошували на необхідності урахування різноманітності жіночого досвіду та попереджали про небезпеку надто широких узагальнень. На цьому етапі розвитку жіночої історії її мета інтерпретувалась як «повернення історичного існування жінок», «забутих або викреслених» з офіційної «чоловічої» історіографії. Попри те, що прихильницям цього напрямку вдалось досягти успіхів у висвітленні багатьох невідомих сторінок історії жінок різних епох та регіонів, такий описовий підхід скоро виявив свою обмеженість.

Визрівала необхідність у змінах структурних моделей історико-фемінологічних досліджень, розширенні та модернізації методологічної бази, зокрема британські дослідниці все більше доходили висновку щодо необхідності відмови від засад марксистської методології. Серед британських жінок-істориків, які на цьому етапі стали найбільш помітними у сфері жіночої історії – Шейла Роуботем. Будучи соціалісткою за своїми переконаннями, вона головну увагу у своїй першій праці зосередила на ролі жінок у соціалістичних рухах.³ Одна за одною скоро з'явилися ще її дві книги, які стали вагомим внеском у методологію історико-фемінологічних досліджень та поповнили список праць про «трохосвітліне пригноблення жінок та їхню боротьбу за своє звільнення». ⁴ Подальшій лібералізації жіночої історії, розширенню кола питань, що досліджувались, сприяли праці Лінди Гордон,

на узбіччі. Три жіночих портрети XVII століття», що стала науковим бестселером, вперше виступила у ролі дослідниці жіночої історії на другій конференції у Беркширі у 1975 р. З того часу вона залишається однією з найвідоміших і найавторитетніших постатей у історичному середовищі. Стаття Н.З.Девіс, як спроба історіографічного аналізу у сфері жіночої історії, присвячувалась жіночим дослідженням початку XX століття, де акцентувалось на подібностях та відмінностях між розробками 20-х та 70-х рр. минулого століття. Водночас окреслювались нові наукові підходи та наголошувалось на тому, що сучасні історики повинні ставити більш широкі й узагальнюючі цілі у порівнянні зі своїми попередниками, що тільки починали практикувати у сфері жіночої історії. Нарешті, ще однією публікацією, що справила ефект вибуху в науковому історичному середовищі кінця 70-х – початку 80-х рр. XX ст. була стаття Джоан Келлі «Чи існував Ренесанс для жінок».¹⁰ Заперечення дослідниці з приводу рівноправності між жінкам і чоловіками у добу Ренесансу, висловлені та обґрунтовані у статті, пролунали справжнім викликом традиційній періодизації історії.

Початок 80-х у розвитку історичної фемінології відзначився появою підсумовуючого видання, яке репрезентувало дві наукові школи по обидві сторони Атлантики – американську та англійську. У 1983 р. вийшла збірка матеріалів, що була сформована на паритетних засадах присутності у ній праць жінок – істориків США та Великобританії.¹¹ Вона мала промовисту назву «Стать і клас у жіночій історії» і відбивала суть багаторічного наукового протистояння між американською та британською школами у жіночій історії. Попри те, що між ними існував тісний взаємозв'язок, американські дослідниці віддавали перевагу питанням гендерної теорії та жіночої дискримінації, в той час, як їхні британські колеги зосереджувались на проблемах становища жінок в умовах класової нерівності. У статті Д. Келлі, вміщеній у збірнику, пропонувався новий «подвійний погляд» на феміністичну теорію, який був покликаний сприяти вирішенню конфлікту між радикальними феміністками та соціалістками-марксистками у вивченні жіночої історії.

У 80-ті рр. минулого століття ключовою категорією у дослідженнях жіночої історії стає «гендер» як основа стратифікації та ієрархізації суспільства за ознакою статі. Основні теоретико-методологічні засади були сформульовані Джоан Скотт у її статті «Гендер – корисна категорія історичного аналізу»,¹² яка стала широко відомою, забезпечивши сплеск науковою полеміки майже на ціле десятиріччя. Д. Скотт

запропонувала застосовувати гендер як категорію історичного аналізу у різних напрямках, вбачаючи у ньому не стільки систему міжособистісних стосунків, скільки «мережу соціальних зв'язків». Розвиваючи ідеї одного з найвпливовіших філософів постмодернізму Жака Дерріди, вона відстоювала важливість використання цієї категорії для деконструкції історичних текстів з метою усвідомлення тієї ролі, яку відігравала різниця між статями у процесі легітимізації влади. Нові методологічні підходи покликані були забезпечити перегляд жіночої складової у політичних структурах суспільства і надати імпульс розробці практичних тем у жіночій історії. У результаті розширена та збагачена концепція влади посіла помітне місце у гендерній історії, оскільки однією з центральних її задач стало вивчення можливостей і здібностей жінок, позбавлених доступу до формальних інститутів політичної влади, здійснювати опосередкований вплив на прийняття рішень у публічній сфері та на інших людей в умовах патріархального панування. Поняття «жіноча влада» стало застосовуватися у багатьох роботах, де йшлося про вплив жінок на політичні рішення та політичні події, їхню роль у економіці та суспільному житті, на формування культурних цінностей.

Про зростаючий авторитет жіночої історії як дисципліни і напряму наукових досліджень засвідчила міжнародна зустріч експертів, організована у Парижі під егідою ЮНЕСКО у 1984 р., що мала назву «Теоретичні конструкції та методологічні підходи до вивчення ролі жінок в історії як осіб, задіяних у економічних, соціальних, політичних та ідеологічних процесах». Матеріали зустрічі, що вийшли окремою збіркою, демонстрували бажання повернути з історичного небуття жінок в Азії, Південній Америці, Індії та Африці так само, як це відбувалось у США та Західній Європі.¹³ Хоча більшість авторів не запропонували нових методологічних підходів, тим не менш був значно розширений географічний сегмент жіночої історії. Домінуючі позиції тут до початку 80-х рр. займали переважно американські та англійські дослідниці. У 1984 р. уперше з вуст Мішель Перрот прозвучав голос французьких жінок-істориків. У своїй статті «Історія жінок у Франції» вона вдало застосовувала схему, запропоновану англо-американськими дослідницями, тобто, спочатку жінки вивчались як жертви і лише потім – як діючі особи.¹⁴

Кінець 80-х – початок 90-х рр. у жіночій історії можна умовно назвати періодом багатогранності та різноманітності. Це були роки, коли історики голосно заявляли про свої оригінальні погляди, пал-

ко сперечалися, дослухались один до одного, переживали нагхнення, часом – розчарування. З одного боку, різноманітність поглядів та методологічних підходів у жіночій історії віталась, проте її позиції в академічній науці були все ще хиткими. При тому, що кількість жінок-істориків значно зросла порівняно з 60-ми роками, ставала дедалі помітнішими їхня неструктурованість та відсутність цілісності в інтерпретаціях. Тим не менш, постійні дебати, що точилися навколо жіночої історії, стимулювали зближення її з літературною критикою, їхнє взаємопроникнення та взаємозбагачення. У науковому історико-фемінологічному середовищі з'явилися нові постаті, серед яких найбільш помітними були Гізела Бок, Джудит Батлер, Джудит Беннет, праці яких засвідчили про подальший розвиток теоретичних та практичних проблем жіночої історії.

Зв'язок між фемінізмом та жіночою історією був окреслений як центральна проблема у статті німецької дослідниці Г.Бок.¹⁵ Вона наголошувала на тому, що жіноча історія зазнала значного впливу теорії та практики фемінізму, намагаючись долучитися до соціальних змін. З одного боку, це можна було сприймати як позитивне явище і в той же час, як анахронізм і прояв слабкості науковців, які часто намагалися сучасні ідеї та цінності спрощено проєктувати на минуле. На відміну від багатьох радикально налаштованих дослідниць жіночої історії, Г.Бок була значно стриманішою у своїх твердженнях щодо впливу на загальну історіографію жінок-істориків, називаючи цей вплив не інакше, як «скромним». Тим не менш, вона наполягала на продовженні та розширенні вивчення жіночої історії, оскільки урахування різноманітності жіночого досвіду проливало додаткове світло на весь історичний процес. Г.Бок запропонувала розглядати «гендер» як фундаментальну категорію соціальної, культурної та історичної дійсності, її сприйняття та вивчення. Обґрунтовувалось, що «гендер» може виступати у вигляді інтелектуальної конструкції для дослідження як людей, так і стосунків між ними та бути своєрідним аналітичним механізмом, що допомагає залучити до науково-дослідницького поля ще одну сферу людської історії, яка довгий час ігнорувалась.

Новаторські ідеї Г.Бок знайшли подальший розвиток та продовження у працях Джудит Батлер,¹⁶ яка звернула увагу на те, що дослідження відносин між чоловіками та жінками потребувало прискіпливої уваги науковців не лише до жінок, але також до чоловіків як об'єкту дослідження. Інтерпретація гендеру як одного з факторів розподілу влади та її легітимізації дозволила під іншим кутом зору

розглядати поняття «влада», усвідомлюючи різноманітність її форм. Обґрунтовувались можливість та доцільність імплементації гендеру до процесу вивчення соціокультурних відносин, та висвітлення разом із класовими процесами також расових, культурних, мовних, релігійних, економічних, родинних тощо. Д.Батлер, як і Г.Бок, не абсолютизувала гендер як категорію, але тим не менш, наголошувала на тому, що гендерні компоненти пронизують у тій чи іншій мірі усі сфери людських відносин.

У центрі наукових дебатів з жіночої історії кінця 80-х рр. опинилися праці Д.Беннет. Дискусії в основному точилися навколо питань жіночої підпорядкованості в індустріальну епоху та так званої «золотої доби», коли, неначебто, така підпорядкованість була відсутньою. У 1987 р. вийшла перша книга Д.Беннет, присвячена становищу жінок у середньовічній англійській провінції,¹⁷ основним джерелом для написання якої стали протоколи засідань сеньйоріального суду, де були відображені різні сторони повсякденного життя однієї з англійських общин XIII – XIV ст. Книга стала широко відомою і зайняла почесне місце у списку праць з жіночої історії. Мета Д.Беннет полягала у тому, аби додати до історії жінки-робітниці у Європі її середньовічну складову та показати, як вибір, перед яким опинилися жінки у XVII – XIX ст., був зумовлений не лише економічними змінами тих століть, але також давніми традиціями, що характеризувались обмеженням жіночих можливостей. За допомогою спеціально розробленої методики був проведений аналіз міжособистісних контактів представниць жіночої статі, що належали до різних соціальних страт. Дослідниці вдалось прослідкувати зміни у соціальному статусі жінок (дівчини, заміжньої жінки, вдови) на різних етапах їхнього життя та виявити цілий комплекс кількісних та якісних характеристик міжособистісних комунікацій. Д.Беннет віднайшла неоднозначності та суперечності в історії жінок середньовічної англійської провінції. В остаточному висновку вона стверджувала, що жіноча історія Англії демонструвала стійку підпорядкованість жінок чоловікам, коріння якої знаходилися не у владі чи то економіці, а у домашньому господарстві.

Проблема, яку намагались вирішити автори двотомного видання «Їхня власна історія: жінки у Європі від передісторії до сьогодення» Бонні Андерсон та Джудит Цінсер, стосувалась давнього питання, а саме чому жінок в історії розглядали традиційно природно неповноцінними і як реконцептуалізувати європейську історію, якщо поставити жінок у центр дослідження.¹⁸ Матеріали, зібрані задля досягнення

циєї мети, групувались навколо трьох кардинальних питань, зокрема життя жінок звичайного середовища; що означає «жіноча неповноцінність»; чи поширюється поняття «гендер» на всіх жінок. Книга заявила про себе як про реальну спробу ввести нову періодизацію історії. Ідентифікувались суттєві для жінок фактори, які часто ігнорувались у чоловічій історії, такі як одяг, бажання, дизайн житла тощо. Велика увага приділялась схожостям жіночого досвіду, не зважаючи на національні кордони. Матеріал був структурований відповідно до факторів «місця» проживання жінок та їхніх «функцій». Виокремлювались жінки сільської місцевості, середньовічних замків, королівського двору, монастирів, міст, артистичних салонів тощо. Універсальність гендерного статусу, на думку авторів, все ж таки переважала класові та етнічні відмінності. До гендерних констант дослідниці відносили наступне: місце жінки у європейському суспільстві визначалось чоловіком, від якого вона залежала; основні обов'язки жінок у домашньому господарстві не позбавляли їх інших форм праці; будь-яка праця жінок завжди вважалась менш важливою, ніж праця чоловіків. Лише не багатьом європейським жінкам, які скоріш були виключенням з загальної тенденції, вдавалось долати обмеження, які накладались суспільством, але їм так само доводилось стикатися з домінуючими у суспільстві негативними уявленнями про жінку та з переконаннями щодо необхідності підкорюватися чоловікам. Попри це, автори наполягали на тому, що у жінок була власна історія і намагались фокусувати увагу на змінах ролевих функцій жінок у суспільстві.

На початку 90-х рр. XX ст. у системі гуманітарного знання на Заході відбулися глобальні зрушення, що супроводжувалися зміною парадигми, появою постмодерністських теорій, переможною ходою постструктуралізму. Спроби досягти об'єктивної картини минулих епох змінилися глибокими сумнівами щодо самої об'єктивності. Натомість приходило усвідомлення відносності знань та уявлень про історичні події. Окрім вже згаданого Жака Дерріди сучасний постструктуралізм був представлений такими знаковими постатями французького походження, як психоаналітик Жак Лакан, культурологи Жак Ліотар та Мішель Фуко. Замість ідеї узагальнення, що довгий час залишалась провідною, вони висунули іншу домінанту – відмінності та багатоваріантності. Гуманітарні науки переорієнтовувались на вивчення індивідуальних практик, на окрему людину, її переживання, крізь призму яких пропонувалось досліджувати специфіку культур та цивілізацій. Жіноча історія як відносно нова галузь, відкрита до новаторства у на-

уці, чутливо відреагувала на новітні тенденції у західній історіографії. Представниці жіночої історії стали одними з перших критикувати існування так званої «вертикалі цінностей», а натомість відстоювали нову «горизонталь». Особливо це стосувалось рівнозначності дослідницьких проблем, в тому числі тих, що раніше вважалися не «зовсім науковими». Прихильники постструктуралізму обґрунтовували поліцентричність оточуючого світу, плюралізували суб'єкт і об'єкт історичного пізнання.

Жіноча історія 90-х рр. позначена подальшим вдосконаленням методів дослідження. Ш. Роутботем запропонувала метод так званого «калейдоскопу», завдяки якому історик міг бачити віддзеркалену картину світу, що складалась з чисельних окремих фрагментів. При цьому цілісна картина могла змінюватися при обертанні «калейдоскопу» в залежності від зовнішніх факторів. Проте деякі учені вбачали певну обмеженість цього метафоричного прийому, будучи переконаними у тому, що історик повинен сприймати не віддзеркалення, а історичну реальність, а отже, він має обирати свою позицію не за межами, а у середині «калейдоскопу».¹⁹

Помітним явищем на цьому етапі розвитку жіночої історії стала поява п'ятитомного видання, що вийшло за загальною редакцією французьких істориків.²⁰ Праця висвітлювала жіночу історію від античних часів до сьогодення. Вступ до першого тому був підготовлений знаними Д. Скотт і Н.З. Девіс, які зазначили, що метою цього багатомного проекту було забезпечити, передусім, італійських та французьких читачів високоякісною літературою з історії, а також протидіяти спротиву, який чинився вивченню жіночої історії в європейських університетах. Особливістю видання, окрім його фундаментальності, було те, що автори чисельних статей зробили спробу об'єднати жіночу та гендерну історією та не протиставляти їх, вивчаючи водночас патріархальні та гендерні компоненти.

Глобалізаційні процеси, які охопили світ і особливо стали помітними на зламі століть, так само позначилися на тематиці історико-фемінологічних та гендерних досліджень. Гендер та імперіалізм,²¹ жінки у Другій світовій війні,²² теоретико-методологічні питання жіночої та гендерної історії²³ опинились у центрі уваги фахівців у другій половині 90-х рр. Істориками практикувались різноманітні форми та підходи на шляху до висвітлення означених проблем. Одним із фундаментальних видань на цьому етапі стала трьохтомна праця «Жіноча історія в глобальній перспективі»,²⁴ що вміщувала статті відомих

авторів і тих, що тільки починали свій шлях у цій галузі історичних досліджень. Видання об'єднало сучасні розробки з жіночої та гендерної історії. Його ініціатори поставили за мету проведення порівняльного аналізу жіночої історії з урахуванням глобалізаційних процесів. Оскільки сучасний світ все більше набуває нового вигляду у наслідок глобалізації, з'явилась нагальна потреба учених осмислити жіночу історію, враховуючи трансформації останнього часу та їхню специфіку у країнах світу. Жіночий досвід розглядався у контексті таких визначальних категорій, як нація, фемінізм, релігія.

Теоретичним питанням та практиці жіночої і гендерної історії присвячена стаття М. Стробелл і М.Бінгхем, якою відкривався перший том цього видання. Крім визначення понять «жіноча» та «гендерна» історія, що фігурують у сучасній історіографії, у статті була запропонована схема їхньої інтеграції до давньої, світової, нової та порівняльної історії. На прикладі Великобританії, Франції, Німеччини, США, Японії, Китаю порівнюються структурні трансформації та зміни у соціальних групах на мікрорівнях з обов'язковим урахуванням гендерної складової.²⁵

Місце жінки в іудаїзмі, християнстві та ісламі – ще одна актуальна проблема сучасного світу, що опинилась у центрі наукових досліджень.²⁶ Глобалізаційні процеси загострили питання щодо становища жінки в у найбільш поширених релігійних системах, про що відмічалось у статті Д. Кленсі-Сміт. Дослідниця розглядає проблему у порівняльному контексті іудаїзму, християнства, ісламу, намагаючись відійти від патріархальних стереотипів, якими передбачалась інтерпретація гендерних сюжетів з позицій пригніченості жінок у будь-яких релігійних моделях. Сучасна західна історіографія пропонує дихотомічність у підходах щодо розв'язання цієї проблеми, послуговуючись тим, що будь-яка релігія несе елементи як панування, так і підкорення. Подібний підхід дозволяє пояснити, чому жінка водночас могла виступати переможницею і жертвою та дає відповідь на питання як і чому релігійні ідеології і раціональні практики могли в певному сенсі привести жінок до влади і в той же час підкорити їх, нарешті, який механізм забезпечує баланс між володарюванням жінок та їхнім підкоренням.

Під новим кутом зору сучасні історики розглядають проблеми гендеру і нації, позбавляючись спрощеного підходу. Чисельні статті, спеціальні випуски часописів, окремі монографії присвячуються дискусіям навколо цієї проблеми, у яких критикується розподіл на гендер

і націоналізм і пропонуються нові структурні теорії, у яких пріоритетом дослідження стають «гендеризовані нації». ²⁷ Проте, не зважаючи на кількісне зростання праць та появу нових теорій на цьому науковому напрямі, «нація» сама по собі залишається багатограним феноменом, який складно піддається узагальненню та концептуалізації. У зв'язку з цим і в західних дослідженнях гендеру, який розглядається у контексті еволюції нації існує різноманіття підходів та інтерпретацій.

Отже, як переконливо свідчить аналіз західної історіографії, на початку нового тисячоліття, жіноча історія, продовжуючи свій еволюційний шлях, виходить на новий рівень та укріплює позиції у науковому світі. Триває вдосконалення методології досліджень, поглиблюється вивчення проблем, що традиційно цікавили істориків та розробляються нові відповідно до викликів сучасного світу.

¹ Merry Wiesner. *Gender, Church and State in Early Modern Germany*. – London and New-York, 1998. – P. 5.

² Gerda Lerner. *New approach to the study of woman in American history* // *Journal of Social History*. 1969. # 3:1, pp.53-62.

³ Sheila Rowbotham. *Women, Resistance and Revolution*. – London, 1972.

⁴ Sheila Rowbotham. *Woman's Consciousness, Man's World*. – London, 1973.
Sheila Rowbotham. *Hidden from History*. – London, 1973.

⁵ Linda Gordon. *Women's Body, Women's Right*. – New-York, 1976; London, 1977.

⁶ Hilda Smith. *Feminism and the methodology of women's history* // Berenice Carroll, ed., *Liberating Women's History: theoretical and Critical Essays*. – Chicago, 1976.

⁷ Gerda Lerner. *Placing women in history* // *Feminist Studies*. – 1978, # 3.

⁸ Gerda Lerner. *The majority finds its past* // *Current History*. – 1976, May, 70:416.- Pp. 194-6.

⁹ Natalie Zemon Davis. "Women's history" in transition: European case // *Feminist Studies*. – 1976, Spring/Summer. – Signs, 1:4. – Pp.83-103.

¹⁰ Joan Kelly. *Did women have a Renaissance?* // Renate Bridenthal and Claudia Koonz, eds. *Becoming Visible: Women in European History*.- Boston, Mass. – 1977.

¹¹ Judith Newton, Mary Ryan and Judith Walkowitz, eds. *Sex and Class in Women's History*. – London. – 1983.

¹² Joan Wallach Scott. *Gender: a useful category of historical analysis* // *American Historical Review*. 91:5/ – 1986/. – Pp.1053-75.

¹³ S.J.Kleinberg, ed. *Retrieving Women's History: Changing Perceptions of the role of Women in Politics and Society*. – Oxford and New-York. – 1988.

- 14 Michelle Perrot. *Writing Women's History*. Oxford, 1984.
- 15 Gisela Bock. *Women's history and gender history: aspects of an international debate // Gender & History*. 1:1. Spring, 1989. – Pp.7-30.
- 16 Judith Butler. *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*. – London. – 1990.
- 17 Judith Bennett. *Women in the Medieval Countryside: Gender and Household in Brigstock before the Plague*. – Oxford. – 1987.
- 18 Bonnie Anderson and Judith Zinsser. *A History of Their Own: Women in Europe from Prehistory to the Present*. – New-York, London. -1988.
- 19 Kali A.K. *Writing inside the kaleidoscope: re-representing Victorian women public figures // Gender & History*, 2:1 (Spring, 1990), pp. 40-8; Sheila Rowbotham. *The trouble with patriarchy // Raphael Samuel, ed., People's History and Socialist History*. – London. -1989. – P.365.
- 20 Georges Duby and Michelle Perrot, eds. *A History of Women in the West . V*. 1-3. – Cambridge, Mass. -1992-1994.
- 21 Claire Midgeley. *Gender and Imperialism*. – Manchester. – 1997.
- 22 Penny Summerfield. *Reconstructing Women's Wartime lives*. – Manchester and New-York. – 1998; Margaret Higonnet, Jane Jenson, Sonya Michel and Margaret Weitz, eds., *Behind the lines: Gender and the Two World Wars*. – Yale. – 1987.
- 23 Gerda Lerner. *Why History Matters: Life and Thought*. – Oxford and New York. – 1997;
- Natalie Zemon Davis. *History's Two Bodies // American Historical Review*, 93:1. -1998.
- 24 *Women's History in Global Perspective / ed. / by Bonnie G. Smith*. - V.1-3. University of Illinois Press. – 2004- 2005.
- 25 Margaret Stobell and Marjorie Bingham. *The Theory and Practice of Women's History and Gender History in Global Perspective // Women's History in Global Perspective / ed./ by Bonnie G. Smith*. – V.1. – 2004.
- 26 Julia Clancy-Smith. *Exemplary Women and Sacred Journeys: Women and Gender in Judaism, Christianity, and Islam from late Antiquity to the Eve of Modernity // Women's History in Global Perspective / ed./ by Bonnie G. Smith*. – V.1. – 2004. – Pp. 92-144; Brownyn Winter. *Feminist Misunderstandings: Issues in Feminist Approaches to Islamism // Journal of Women's History*. Spring. 2001, 101.13, # 1.- Pp. 9-41; Valentine M.Moghadam. *Feminism and Islamic Fundamentalism: A Secularist Approach // Journal of Women's History*. Spring. 2001, 101.13, # 1.- P. 42-45.
- 27 Ida Bloom, Karen Hagemann, and Katherine Hall. *Gendered Nations: Nationalism and Gender Order in the long Nineteenth Century*. – New York:

ДОСЛІДЖЕННЯ XXI СТОЛІТТЯ

Рецензія на книгу Manoucher Moshtagh Khorasani. ARMS AND ARMOR FROM IRAN. THE BRONZE AGE TO THE END OF THE QAJAR PERIOD. – Tübingen, Germany: Legat-Verlag GmbH & Co. KG, 2006.

(Манучегр Хорасані. Наступальна та захисна зброя з Ірану. Від доби бронзи до епохи Каджарів).

У зброєзнавстві як науці, що виросла з колекціонування існують своєрідні традиції, майже забобони, що тремтливо наслідують покоління вчених та колекціонерів. Однією такою «священною коровою» є феномен т.зв. «східної», або «ісламської» зброї – привабливим за формою й цілком штучним за змістом винаходом Західної Європи. Від самих часів становлення історичної науки в ній укорінилися точно не визначене, майже містичне поняття «Схід», що уособлювало собою Велику Загадку, свого роду «Терра Incognita» для західного раціонального розуму, а у географічному відношенні охоплювало краї на південний схід приблизно від довгоги Уральських гір та Аравійського півострова аж до Японії, включаючи Індію, Китай та Північну Африку. Дослідження сучасного типу у більшості галузей історичних знань давно деміфологізували це поняття, переосмисливши його у наукових результатах цілої низки фундаментальних праць, присвячених різним аспектам розвитку країн Азії, Магрибу, Близького та Далекого Сходу. Зброєзнавство ж у цьому зв'язку донині становить заповідник стародавніх концепцій, що, попри все, продовжують квітнути на родючому ґрунті невідомого. Звичайно у міру наукового поступу реліктовий масив «східної зброї» потроху вужчає. У сучасному світі найбільша «біла пляма» зброєзнавства набула нової, більш «наукової» та сучасної назви – «ісламська зброя». Під цим гаслом до нашого часу видається чимало праць, що концептуально ледве відрізняються від наукових досліджень початку ХХ ст. з їхньою схильністю вбачати у мусульманстві джерело світової мистецької традиції, настільки універсальної аби у єдиному комплексі вивчати культури зовсім різного походження. Це виглядало логічним за часів браку наукової інформації щодо походження та історії розвитку «ісламських» народів, але цілком архаїчно виглядає зараз, особливо зважаючи на значні успіхи у дослідженні матеріальної культури «мусульманських» країн.

Крім того сучасна наука давно проминула етап первинного накопичення та простого механічного опису речових джерел, віддаючи йому належне у царині каталогів та «голих» визначників. До останніх, не дивлячись на зазвичай розлоге, але псевдонаукове із сучасного погляду текстове супроводження, й відноситься більшість праць, присвячених «ісламській зброї» (за нечисленними винятками, коли назва просто віддає данину усталеній традиції).

Причин такої парадоксальної ситуації декілька. Як справедливо зауважив відомий колекціонер та дослідник зброї А. Тіррі у найновішій праці з характерною назвою, «серед фахівців робота зі зброєю Сходу вважається невдячною справою»¹. Справді, зброярське виробництво «мусульманських» країн довго не було уніфікованим, залишаючись прерогативою кустарів а комплекс озброєння воїнів майже не регламентувався. З іншого боку раз віднайшовши вдалу форму, зброярі могли без змін відтворювати її протягом століть². Додайте сюди постійні культурні взаємовпливи у регіоні і отримаєте ребус, розв'язати який спроможний справжній ерудит: для атрибуції кожного зразка слід розумітися на декоративно-прикладному мистецтві та його техніках цілої низки країн з різними традиціями, знати мови та особливості каліграфії, добре орієнтуватися в історії зброярства та загальній історії регіону, розбиратися у металах й традиційній металообробці, нарешті знати існуючі типологічні схеми та мати навички класифікації зброєзнавчого матеріалу. Ось чому серйозних знавців зброї цього регіону (яких і справді налічуються одиниці) донині вважають хіба що не геніями.

Інша проблема, що перешкоджає глобалізації сучасної науки, й, зокрема, стоїть на заваді «ісламському прориву» у зброєзнавстві – регіональна замкненість місцевих історіографічних шкіл. І справа тут не тільки в мовних проблемах, але й у традиційному науковому консерватизмі.

Отже вирішення проблеми «ісламської зброї» лежить у площині створення фундаментальних досліджень зі зброєзнавчої проблематики окремих народів.

Багато чого у цьому напрямі вже зроблено зусиллями фахівців різних країн. Так важливу роботу виконала видатна зброєзнавець Е.Г.Аствацатурян, протягом десятків років, створивши ґрунтовні дослідження, присвячені зброї Кавказу та Туреччини.³ Із сучасних праць варто також виділити монографії знаного зброєзнавця Р.Елгуда, присвячені арабській зброї XVIII–XX ст. та озброєнню з Ганджорського

арсеналу у південній Індії⁴. Індійській зброї спеціально присвячено ще декілька серйозних розвідок⁵. На жаль ці та інші нечисленні роботи повністю не розвіяли міф про «Східну зброю», хоча й значно наблизили його кінець.

Слід зауважити, що найменш досліджений масив – іранської зброї, почали серйозно вивчати поза «ісламським» контекстом ще з 30-х рр. ХХ ст. З того часу окремі статті, аналіз матеріалу в межах комплексних наукових праць створили міцне підґрунтя для масштабного зброєзнавчого дослідження. Особливо цьому сприяли сучасні роботи провідних у галузі сходо- та мистецтвознавців⁶.

Отже, нарешті, маємо щасливу нагоду отримати працю, автор якої з рішучістю, подекуди навіть безапеляційністю, вщент трощить фундамент архаїчної будівлі, закриваючи найбільшу прогалину зброєзнавчої проблематики східних країн. Причому амбітний автор пропонує вивчати зброю в усій складності її історичного розвитку від найдавніших часів до початку ХХ ст.

Монографія знаного іранського дослідника який викладає в університетах США, Німеччини та Іспанії написана англійською мовою, відтак приречена на миттєве опанування світового наукового ринку.

Вперше взявши до рук цю книгу мимоволі відчувася якусь дивну суміш поваги, радісного очікування та... підозри, що це занадто добре, аби бути правдою. Важкий фоліант альбомного формату у твердій обкладинці з супером – загалом 776 сторінок відмінного паперу й друку, половина обсягу якого (380 с.) відведено під оригінальні кольорові фоторепродукції зброї з детальними описами кожного зразка – зброєзнавчі монографії такого обсягу з'являються навіть не кожне десятиріччя.

Перше враження від змісту – острах розчарування. Навіть для книги такого великого обсягу задум автора видається занадто масштабним як на однотомене видання. Чітка структура роботи об'єднує 29 логічно пов'язаних частин: (1) вступ; (2) історико-культурний екскурс; (3) зброя доби бронзи та заліза; (4) мідійські та ахеменідські кинджали та мечі; (5) Парфянські мечі та кинджали; (6) Сасанідські мечі; (7) Важливість та значення мечів у Ірані після мусульманського завоювання; (8) Шамшир та його варіанти; (9) містичний зміст Зульфакару; (10) іранський прямий меч; (11) іранські мечі нового часу (ХІХ- поч. ХХ ст.); (12–15) іранська короткоклинкова зброя; (16–21) списи, сокири, келепи, щити, обладунок, лук та стріли; (22) значення зооморфної емблематики; (23–27) військові традиції та бойові мистецтва Ірану; (28) висновки; (29) каталог, посилення та історіографія.

Підкріплюючи високий академічний статус монографії, основному текстові передують п'ять послідовних передмов, написаних науковцями різних країн, навіть континентів світу (С.13–18). Піднесено-захоплені відгуки віддають належну шану результатам десятирічної праці автора. У одній зі статей, підписаній Дж. Куксі з Арканзаського антропологічного університету, навіть стверджується, що це чи не єдина робота з предмету яка взагалі варта уваги (С.14).

Основна частина монографії розпочинається детальною хронологічною таблицею де періодизовано правління іранських шахів та мапою Ірану, що дуже допомагають у роботі з книгою: адже не всі вільно орієнтуються у перській історії, автор же постійно оперує звичною для іранської історіографії хронологічною термінологією.

Вступ, що замінює першу частину (С.25–26) присвячений цілком обґрунтованій критиці характерного для Західної історіографії осмислення іранського зброярського мистецтва як невід'ємного складника т.зв. «ісламського» історико-культурного простору. Автор показує неможливість дослідження речових джерел окремо від регіону їх доджерельного функціонування, історичного та культурного контексту епохи.

Частина друга (С.27–46) у загальних рисах відтворює історію Ірану від часів бронзи до початку ХХ ст. Основну увагу приділено визначним подіям загальної історії, історії мистецтва та військового мистецтва.

На думку автора, іранська культура характеризується майже невичерпними запасом міцності та здатністю до адаптації: в усі часи завойовники країни врешті асимілювались із завойованими. За кожним новим поневоленням поставав «новий старий» Іран. І кожен раз мистецтво та суспільні традиції, зокрема й військові, відігравали головну роль у консолідації суспільства.

Як і прийнято у зброєзнавстві іранська зброя вивчається у хронологічній послідовності.

Найдавніші зразки, що дійшли до наших часів відносять до періоду виробництва бронзової зброї у Луристані, що налічує не одне тисячоліття.

Для іранського зброярства періоду Ахеменідів характерний символізм, що різко відрізняв його від традицій інших країн Близького Сходу. У цей же час в образотворчому мистецтві сформувалися головні принципи зображення людини, що відобразилися в оформленні зброї. Проте зразків самої зброї збереглося замало.

Ще менше дійшло до нашого часу зброї Парфії. Парфянський період започаткував епічну традицію, що відіграла провідну роль у іранському мистецтві аж до XIX ст., відобразившись у характерних сюжетах на зброї. З того ж часу в суспільстві остаточно утвердився зороастризм що на два тисячоліття став ідеологічним підґрунтям іранського мистецтва. Зображення богів та демонів зустрічаються навіть на зброї династії Каджар (р.п. 1794–1925).

З епохи Сасанідів збереглось чимало холодної зброї. Анімалістичний символізм у декоративному мистецтві цього періоду підпорядкований ідеї легітимізації царської влади та релігійних догматів. Загалом культурна спадщина Сасанідського Ірану справила тривалий вплив на культуру мусульманських країн у всьому регіоні.

Після арабського завоювання 651 р. н.е. національну незалежність протягом ще 200 років відстоювали три невеликі області на південному узбережжі Каспійського моря. Це відобразилося зокрема у збереженні та оригінальному розвитку у цих землях давньоіранських мистецьких традицій та мови.

Першою ластівкою асиміляції арабів у поневолене іранське суспільство став прихід до влади у Халіфаті династії Аббасидів. Ця перемога проіранських політичних сил знаменувалася стрімкою реанімацією сасанідських традицій у мистецтві та поширенням культурних впливів Ірану на сусідні ісламські країни.

Через 200 років араби втратили реальну владу в Ірані що означувалось виникненням у IX ст. першого, повністю звільненого від халіфського впливу, князівства Сафаридів. Це спричинило справжнє відродження національної гідності місцевого населення та реставрацію давніх військових традицій. Одночасно, на величезній території від Іспанії на заході до Китаю на сході й Індії на півдні, продовжували поширюватись іранські культурні впливи, тепер уже збагачені арабськими та візантійськими елементами. Своєї кульмінації перське відродження сягнуло за правління Саманідів, що домоглися повної незалежності від Халіфату. На цей час припадає формування нової перської мови (фарсі), розквіт національної поезії та літератури.

Традиції державної незалежності розвинули брати Аль-Буїди – вихідці з північних гірських областей Ірану. Спираючись на гірську піхоту з оригінальним комплексом озброєння вони навіть спромоглися поставити під безпосередній контроль багдадського каліфа. На жаль замало зразків їхнього озброєння збереглося до наших днів.

Звичайно, ісламське віросповідання наклало відбиток на всю культуру Ірану зокрема й на мистецтво. Втім місцеві традиції та смаки поступово применшили характерні для ісламу обмеження у художній творчості. Разом з ними трансформувалася стародавній зміст сасанідської символіки: до X ст. традиційні образи (королі, герої, воїни, мисливці, звірі, птахи, квіти й рослини) перетворились на прості візуальні мотиви і, разом з елементами, запозиченими з інших культур, знайшли вираз у декоративному мистецтві нового Ірану. Звичайно це відобразилось й у оформленні зброї.

Найважливішим підсумком арабського завоювання став той факт, що іранська культура й мистецтво не зникли, не розчинились у новому «мусульманському» культурному просторі. Навпаки у X–XI ст. перська мова повернула свій престиж та популярність. Нова перська література, емблемою якої став геній Фірдоусі, стала фундаментом на якому далі зростало іранське мистецтво. У цілому культура Ірану за розмахом та глибиною свого впливу відіграла на Близькому Сході не менш важливу роль, ніж антична спадщина на Європейському континенті.

У 1219 р. розпочалось монгольське вторгнення, що принесло незлічені страждання населенню Ірану. Разом з мільйонами загиблих, сотнями міст та сіл було стерто на порох й 500-річний Арабський Халіфат. Жахливий терор більш ніж на століття паралізував визвольні змагання Ірану і тільки в 1337 р. у Хорасані розпочалось повстання проти ослаблених і роздрібнених вже на той час монгольських князівств. Так повсталася нова іранська династія Сербедарів (р.п. 1337–1381).

У мирний період за монголів ще більше послабили релігійні заборони для митців, зокрема супротив зображенню живих істот, завдяки чому доісламські й маніхейські мистецькі традиції, підсилені китайськими культурними впливами, пережили справжній розквіт. Настав новий етап у розвитку живопису та декоративного мистецтва у якому з'явилися цілком новітні елементи.

Монгольська експансія напочатку викликала загальний занепад металообробної галузі. Ремісники з Хорасану втікли на захід, спробувавши налагодити виробництво у Мосулі, Багдаді, навіть Каїрі. Втім зусиллями хана Хулагу у північно-західній частині Ірану була заснована нова реміснична школа. Коли ж Іль-хани втратили владу, вона мігрувала у Фарс де набула значної самобутності.

Ера монгольського панування й Сербедарів завершилась встановленням влади Тимура у 1370 р., який коштом крові та страждання

сусідів звеличив столицю власної імперії – Самарканд, переселивши туди ремісників, художників та архітекторів з підкорених Ірану й Месопотамії. Попри брутальність завойовників, іранське мистецтво епохи Тимуридів (р.п. 1370–1506) досягло найвищого розквіту. У другій половині XIV ст. почався новий етап його розвитку. У повному обсязі відродилася стародавня традиція зображення живих істот – людей та звірів. Сформувався унікальна школа зброярського мистецтва, що сприяло широкому визнанню іранських зброярів за кордоном.

У XVI ст. до влади прийшла династія Сефевідів (р.п. 1502–1736), яка спромоглася на кілька століть встановити сильну централізовану владу. Цей період став золотою добою іранського мистецтва. Остаточно утвердилися нові та прадавні традиції, занепали арабські сунітські декоративні мотиви (куфічне письмо, геометричний орнамент тощо). У металообробці сформувався новий оригінальний стиль, що наслідував два головних принципи: збереження національної іранської стилістики та слідування шийтським релігійним догмам. Набув поширення писемний почерк – *насталік*, що замінив куфічний й використовувався поряд з *насхом* й *сулюсом*. Ранні сефевідські сюжети на металі підтримували традицію невеликих арабесок і написів у картушах. Інші мотиви склалися з версій перських поезій, імен Пророка та членів його сім'ї, дворцевих та мисливських сцен на рослинному тлі у медальйонах. Найвищих успіхів сягнула технологія виготовлення сталі: за свою якість та красу булатні клинки цінувалися не тільки в самому Ірані, але й в усій Азії та Європі.

Ремісники металообробних галузей за правління династій Афшаридів (р.п. 1737–1802), Зандів (р.п. 1750–1794) й Каджарів (р.п. 1794–1925) продовжували Сефевідські традиції. Втім у кінці XVII ст. іранське мистецтво зазнало серйозних змін. Політична нестабільність та іноземне вторгнення призвели до знелюднення міст, тривалого культурного занепаду, що охопив усі галузі ремесел та мистецтва, окрім мініатюри та живопису. За Каджарів у мистецтво почали повертатися прадавні релігійно-містичні образи й символіка забуті з сасанідських часів. Традиція зображувати на холодній зброї найважливіших міфологічних персонажів збереглася навіть до наших днів.

Загалом національне зброярство, зберігаючись у поколіннях, завжди знаходило можливість пристосуватись до нових політичних та економічних умов, тяжіючи до осередків сильної державної влади.

Підсумовуючи вступний розділ, висловимо думку, що автор приділив забагато уваги цікавим подробицям, які хоча й підсилюють

«відчуття» епохи, проте згубно впливають на створення її цілісної картини: видається, що перебіг історичних подій висвітлено вкрай нерівномірно. Так автор справді майстерно й емоційно (читання цієї книги таки захоплює) описує дикунські звичаї арабських завойовників, численні антиарабські повстання, родинні зв'язки історичних постатей тощо. На жаль при цьому практично «поза кадром» залишаються такі значущі віхи історії Ірану, як тюркські держави Караханідів та Газневідів, Сельджуцький султанат, навала кара-китаїв, держава хорезмшахів, пізніше – узбецька (очолена ханом Шейбані) та огузька (союзи Коюнлу) окупація східних та західних областей Ірану. А між тим багаторічне панування кочовиків різного гатунку та перебування країни у складі величезних строкатих за етнічним складом імперій не могло не привнести оригінальних культурних впливів! Фактично матеріалу вступу не вистачає для ґрунтовного історико-аналітичного огляду, проте він завеликий як на збросзнавче дослідження, незважаючи навіть на намагання автора постійно звертатися до історії мистецтва, виклад якого в результаті постраждав від надмірної комплікативності. Цілком поділяючи право дослідника на власне бачення головного й другорядного в історичному процесі, все ж дозволимо собі зауважити, що на нашу думку варто було б значно скоротити історичну частину, а більше уваги приділити нагальнішим для збросзнавства проблемам міжетнічної культурної взаємодії. У однотомній спеціальній праці до того ж із такими масштабними завданнями навряд чи може бути виправдана надмірна увага до матеріалу, що виконує функції історичної передмови – зависока ціна кожної сторінки. Врешті-решт для вивчення надзвичайно складної й багатогранної історії Ірану створено достатньо спеціальних праць (на які до речі постійно посилається автор).

Тільки з наступної третьої частини автор нарешті переходить до головної теми дослідження.

У першу чергу розглянуто бронзову зброю яку з 3 тис. до н.е. виробляли у західних областях Ірану – Луристані та Еламі (С.47–65). Попри досягнення сучасної археології висока культура виготовлення цієї зброї до нашого часу становить загадку для фахівців, хоча основні етапи виробництва та склад сировини загалом відомі й детально розглянуті у монографії.

Більшість зразків бронзової та залізної зброї, знайдених у похованнях місцевої еліти – воїнів-кіннотників, датують VIII–VII ст. до н.е., хоча окремі відносять до XII–X ст. до н.е. Особливості їх декору полягають у зооморфній та іншій характерній орнаментатії, створеній під

впливом шумерських ассірійських, вавілонських, пізніше, скіфських мистецьких традицій.

У процесі розгляду речових джерел автор залучає декілька типологічних схем, що традиційно застосовуються при вивченні іранської бронзової зброї. Так слідом за західними дослідникам автор приймає за класифікаційний критерій загальну довжину зброї, розрізняючи кинджали (до 36 см), короткі мечі (36-50 см) та мечі (від 50 см). Застосовано й іншу, запозичену у німецьких дослідників⁷ схему, коли весь матеріал розбито на три групи в залежності від форми та особливості конструкції ефесів. Кинджали з першої групи – так званої зброї з розширеним приплюснутим верхів'ям (*flanged hilt*), проаналізовано більш детально із залученням окремої класифікаційної схеми⁸.

Пильну увагу приділено проблемі типологізації та конструктивним особливостям залізної та залізно-бронзової клинкової зброї, згрупованої у відповідності до місць її знахідок. Навколо цих зазвичай високохудожніх зразків не вщухають суперечки серед фахівців, пов'язані зокрема з надзвичайною складністю їх виготовлення (окремі мечі сконструйовані з десяти складових частин).

Нарешті в окремі підрозділи винесено археологічний матеріал з Гасанлу й Марліка. З останнім пов'язана окрема оригінальна класифікація⁹, що власне об'єднує дві, з відповідними класифікаційними критеріями за особливостями декору та формою ефесу (С.65–71).

За доби Ахеменідів були поширені мідійські та власне перські короткі залізні мечі – аkenаки, що різнилися між собою способом носіння та можливо формою ефесу. Декілька знахідок репрезентують високохудожню церемонійну зброю цілком виконану із золота й прикрашену рельєфним зооморфним орнаментом – головами левів та гірських козлів.

Як не дивно до наших часів дійшли лише поодинокі згадки про використання довгих мечів у ахеменідському війську, хоча на півночі Ірану ця зброя була добре відома, про що свідчать археологічні знахідки Амлашу. На відміну від останніх фальшіони та ножі, що очевидно виконували допоміжні бойові функції, збереглися лише фрагментарно.

Уявлення про зброю Парфії можна отримати зі скульптурних композицій та барельєфів на скелях. Саме за цими джерелами встановлені морфологічні типи мечів з довгими вузькими дволезовими та короткими широкими клинками. Теорія підтвердилася при вивченні археологічних знахідок з парфянських поховань. Майбутні дослідження мають виявити зроблені вони з простого заліза, чи сталі, адже згідно

з відомостями писемних джерел парфянські ремісники уславилися якісними клинками ще в I ст. н.е. (С. 79–83).

При вивченні зброї Сасанідської доби вперше з'являється можливість дослідження нечисельних писемних джерел (більшість документів було знищено ще за часів арабського завоювання). Так виявлено, що у першій половині V ст. н.е. сучасники розрізняли короткий меч, довгий меч та кинджал.

Завдяки тривалому вивченню іконографічних джерел – срібного посуду та барельєфів вдалося уточнити морфологічні типи та способи носіння клинкової зброї. Скельні зображення стали основою для укладання детального опису мечів десяти сасанідських володарів¹⁰. Окрім того вперше відзначають зображення протошабель – однолезових мечів з нахиленим у бік лева руків'ям.

На жаль через особливості зороастрійського поховального обряду археологічні знахідки не дають можливості напевне атрибутувати їх як зброю конкретних осіб.

Форми ранньої сасанідської клинкової зброї наслідували парфянські та сарматські зразки зокрема їхні довгі широкі кільйони. До особливостей же пізньої віднесено новий спосіб підвішування за два Р-подібних вушка на піхвах (з VI ст. н.е.), що дозволяв носити її під довірливим кутом. Відомі нині зразки, довжиною від 87 до 110 см мають дволезові клинки, викривлені асиметричні руків'я з профілем під пальці, надзвичайно маленькими гардами, або й зовсім без них, та пістолетними верхів'ями. У декорі ефесу домінують мотиви пір'я (релігійного та міфологічного зороастрійського символу) та рослин. Загалом у оформленні все ж помітні гунські впливи, тоді як у формі зброї – аварські. У оформленні ефесів та піхов використовували кольорові метали, камені, матеріал же клинків, згідно з сучасними гіпотезами, вірогідно становить собою не просте залізо, а якісну сталь. Нарешті надзвичайно цікавими є найдавніші знахідки дворучних сасанідських мечів із захисними дисками на руків'ї та слабо викривленими клинками (С.89–98).

З найдавніших часів меч відігравав провідну роль у суспільно-політичному та культурному житті Ірану зберігши її у повній мірі до періоду Афшаридів. Але тільки за Сефевідів була сформована свого роду етична концепція володіння та використання меча. До тих же часів відноситься перша збережена у писемних джерелах термінологія його складових частин (С.100).

Нині встановлено, що з часів арабського завоювання мечі та інша клинкова зброя Ірану вироблялася з булату та пакетної сталі, що усла-

вимилися своєю якістю та привабливим виглядом. На Близькому Сході візерунчаста сталь називалася «пулад» (перською), або «фулад (арабською), в Індії «вутз». У країнах Європи візерунчасті клинки звали «дамаськими», за назвою відомого міста, хоча існують й інші теорії походження цієї назви. Фахівці розходяться у думці щодо того вважати Дамаск перш за все транзитним торговим чи у більшій мірі ремісничим зброярським осередком – очевидно мало місце те й інше. У будь-якому разі з часом він втратив своє значення, поступившись Самарканду, Хорасану та Османським зброярським центрам.

Більшість фахівців дотримуються думки про виробництво булатної сталі в Індії та на Шрі-Ланці з подальшим її експортом у віддалені країни. Центри виробництва також виявлені у Центральній Азії (на території Узбекистану) та Ірані (у Хорасані).

Ще П. Аносов сформулював чотири принципи оцінки якості булатних клинків: втім їх дотримувалися зброярі та споживачі задовго до реанімації технології виробництва литої булатної сталі у ХІХ ст. Клинок випробовували на звук, гостроту леза, твердість та пружність штаби.

Успіхи сучасної металграфії дозволили сформулювати нові ознаки за якими булат можна відрізнити від інших видів сталі. Для нефахівця найбільш очевидною ознакою литого булату є, звичайно, так звана дендритна сегрегація, що проявляється зокрема у «смугастому» вигляді штаби клинка. Між сортами булату, виробленими у різних країнах, існують відмінності, багато з яких досліджено тільки у ХХІ ст. Загалом булат поділяють на дві основні групи в залежності від вмісту вуглецю – м'який (<0,8%С) та твердий (>0,8%С). Писемні джерела донесли до нас, а сучасні дослідники відтворили декілька традиційних методів виробництва литого булату у Бухарі (за записками Масальського), Південній та Північній Індії (С.99–109).

За свідченням самовидців основними джерелами постачання візерунчастої (або т.зв. «дамаскованої») сталі в Іран було виробництво, сконцентроване у чотирьох найбільших місцевих центрах – Хорасані, Казвіні, Нейрізі, Ерсенджані, а також імпорт з Індії та країн Європи. Клинки зі сталей різного походження начебто було легко розрізнити між собою. Збереглися й свідчення переважно іноземних мандрівників щодо найвідоміших зброярських центрів – Шехік, Керман, Кум, Хорасан, Казвін, Ісфаган, Хорезм та Шіраз.

Як уже зазначалося в давньому Ірані, окрім ковальської обробки литого булату існував й інший, т.зв. пакетний спосіб виготовлення

дамаскованих клинків, коли штабу формували з шарів сталі з різним вмістом вуглецю, й відповідно різними механічними властивостями (за висловом аль-Кінді «чоловічої», тобто твердої але крихкої та «жіночої», тобто м'якої але в'язкої). Найкращі зразки виготовлені у такий спосіб ледве поступалися справжнім булатним. Проте іранські зброярі все ж віддавали перевагу литому булату, зазвичай залишаючи пакети для стволів вогнепальної зброї та кинджалів (С.109–113).

Для оцінки якості, функціональності та походження клинків у давньому світі існували різні способи. Перські та арабські давні історичні хроніки не тільки донесли до нас ці методики, але й дозволили з'ясувати багато питань, пов'язаних з виробництвом та побутуванням мечів на Близькому Сході.

У монографії проаналізовано найвизначніші описи клинкової зброї та сталі, створені видатним арабським філософом та дослідником Абу Юсуфом аль-Кінді (р.ж. 801–876 рр.), командувачем аббасидської армією Акі Хізамом аль-Хутталі (сер. IX ст.), середньоазійським енциклопедистом Абу Рейханом аль-Біруні (р.ж. 973–1048), перським вченим Ібн Сіною (р.ж. 980–1037), придворним Мобаракшахом Фахр Модабаром (XII ст.) та єгипетським дослідником Мурдою Алі аль-Тарсусі (XII ст.). Втім особливе наукове значення має перший докладний коментар автора монографії до класифікації мечів, виконаної відомим перським поетом, математиком та філософом Хаямом Нішапурі (р.ж. 1048–1131) (С.114–123).

Після відкриттів П. Аносова науковці різних країн не припиняють роботи з визначення й класифікації давніх булатних клинків. Попри відмінності у назвах та різну кількість виділених груп, всі створені донині схеми побудовані на двох головних засадах – фактурі та кольорі штаби й багато у чому збігаються. Все ж більшість сучасних фахівців схиляються до думки, що стародавня традиційна іранська класифікація, за якою налічували до 10 сортів булату, є занадто складною та непрактичною, й пропонують схеми побудовані тільки на відмінностях фактури. У найбільш загальному вигляді булат поділяють на три найбільші групи булату: смугастий, або хвилястий («Шам»), плямистий з фактурою дерева («Табан», «Хорасан»), та найцінніший – з повторюваним візерунком, або т.зв. драбиною Магомета («Кірк Нардебан»).

Останні дослідження із залученням результатів металографічного аналізу процесів давнього виробництва призвели до створення нової схеми, де окрім фактури й кольору враховані особливості структури литого булату. Ця та інші найвідоміші сучасні класифікації булат-

них клинків ретельно розглянуто у монографії¹¹. Надзвичайно цінною є форма подачі матеріалу у вигляді таблиць, що полегшує їх детальну порівняльну характеристику, а також фотографії фактур оригінальних зразків, що ілюструють кожну виділену групу (С.123–129). Слід віддати належне автору, що зумів у доступному науково-популярному форматі та невеликому обсязі розділу висвітлити найважливіші для зброєзнавства, практичні аспекти у вельми складній з технічної точки зору проблематиці. Все ж текст розділу вимагає від читачів комплексної наукової підготовки, що навряд чи можна вважати недоліком: адже книга розрахована в першу чергу на фахівців сучасного рівня.

Один з найбільших розділів книги (С.130–194), присвячений славетній іранській клинковій зброї – *шамширу*.

Походження шаблі нині є однією з найбільш дискусійних проблем зброєзнавчої історіографії, дуже незручною для компілятивного огляду. Поверхово розглядаючи цю тему, дописувач ризикує бути звинуваченим у тенденційності та однобічності. Саме в такому невідгідному становищі міг опинитися автор рецензованої монографії якби довів до логічного завершення розпочатий ним у розділі історіографічний аналіз. Доречі серед кількох розглянутих ним теорій є й сармато-аланська, у трактуванні Я. Лебединського, який виводить шаблю «зі степів України та Маньчжурії»¹². Втім автор спромігся уникнути розвитку проблемної тематики, оперативно перейшовши до появи перших шабель безпосередньо в Ірані. Писемні джерела відносять цю подію до IX ст. н.е., що підтверджується реальними зразками: найдавнішу віднайдену іранську слабовикривлену шаблю датують цим же періодом. Подальший розвиток шаблі пов'язують зі зразками сельджуцького періоду (XII ст.). Більшість науковців збігається у думці, що від часів своєї появи шабельний клинок еволюціонував у напрямі збільшення кривизни та появи елмані. Втім остання не стала обов'язковим атрибутом іранської шаблі.

На Заході сформувалась стійка уява про шамшир як шаблю з клинком високої кривизни, спеціалізовану для рубально-різального удару. Втім у Ірані цей термін до наших днів вживається як «меч» у загальному значенні. За різними даними саме слово «шамшир» начебто означає «хвіст лева», або «кіготь лева». Клинки характерної форми прийнято пов'язувати з періодом правління шаха Аббаса I, коли вони були найвищої популярності. Однак речові джерела з Військового та Національного музеїв Тегерану переконують нас у тому, що класичні шамшири побутували ще у другій половині XIV ст. Датування обґрун-

товане зокрема аналізом написів та декору клинків які у різні часи відрізнялися за формою та змістом.

Використання терміну «шамшир» автором рецензованої монографії значно відрізняється від прийнятого у європейській науці. Фактично «шамширами» називаються всі різновиди шабел, що виробляли в Ірані у різні часи. Через це при описі морфологічних типів зустрічаються шаблі з елманню, долами, різними формами верхів'я, різноманітними клинками – від довгих, вузьких, майже прямих до коротких, широких, сильно викривлених, навіть із лезами хвилястої форми.

Окремої уваги заслуговує конструктивна схема шамшира з традиційними назвами складових частин шаблі. За основу детальної системи вимірів автор взяв відомі, добре відпрацьовані схеми, доповнивши їх власними розробками.

За умов незмінної протягом століть форми шабел та порівняно аскетичного стилю її оформлення надзвичайно актуальним для дослідників стає вивчення картушів з написами на клинку, виконаних у техніках таушування та насічки. Зазвичай напис складався з декількох частин: ім'я шаха чи володаря зброї, ім'я зброяра, цитата з Корану та нумерологічний знак-талісман.

За століття розвитку у зброярській справі сформувалися власні виробничі традиції щодо маркування клинків. Так реальні історичні постаті – уславлені майстри, іноді мимоволі ставали засновниками своєрідної торгової марки або знаку якості, відтворюваного протягом століть поколіннями ремісників («Ісфгані», «Кальбеалі» тощо). У монографії багато уваги приділено не тільки цим легендарним прізвищам, але й менш відомим майстрам, що працювали в різні часи. Також практично безцінною для дослідника є наведена у монографії детальна інформація, що стосується змісту типових написів, виконаних у різні періоди.

В окремих підрозділах автор прискіпливо проаналізував ефеси, розглянувши складові частини, матеріали й ремісничі техніки їх виготовлення.

Залізні, срібні, та зрідка золоті гарди та верхів'я шамширів прикрашались у традиційних техніках гравірування, оброну, звичайного та рельєфного таушування, а також насічки, емалювання та інкрустації коштовним камінням.

У конструкції кільйонів загалом виділено чотири основних форми: у вигляді гудзика (найдавніша), у вигляді стилізованої мечеті, розширені й сплющені, та загнуті вниз у вигляді голів драконів. Щічки руків'я виконували зі слонової та моржевої кістки, іноді оленячого

рогу. Найпоширенішою формою верхів'я було оливкоподібне, нахилене під прямим кутом до хвостовика. Зустрічались також циліндричне суцільно металеве руків'я та форма класичної карабелі (у книзі – «кербели»). Розвиваючи теорію походження останньої назви від іракського міста Кербела, автор наводить цікаві спостереження зіставляючи рідкісні форми верхів'я іранських шабел цього типу та верхньої частини решітчастих дверей шіїтської святині – усипальниці Імама Хусейна у Кербелі. Втім хотілося б зауважити, що походження терміну «карабеля» до цього часу залишається вельми дискусійним. У зв'язку з цим автору, на нашу думку, варто було б обмежитись аналізом походження саме іранської зброї із зазначеним верхів'ям. Адже проведений ним історіографічний огляд виглядає вельми тенденційно, оскільки не враховує гіпотез, представлених зокрема у польському зброєзнавстві, що пов'язують назву цього, надзвичайно популярного в Речі Посполитій з XV ст. (!) типу шаблі з османськими та іншими впливами¹³.

Наостанку розглянуті різновиди декору каптурців, а також конструкцію та оздоблення піхов. Цікавим є аналіз зразків з «півночі Ірану» (йдеться про Туркестан). На жаль, при визначенні їх особливостей чомусь не приділено уваги походженню та аналізу оригінального рослинного орнаменту, надзвичайно характерного для Бухарського та Хівинського ханств.

У цьому ж підрозділі порушено питання про два способи носіння шамшира – лезом догори та донизу.

У музеях часом можна побачити дивні на перший погляд зразки шамширів з роздвоєним клинком. Це моделі так званого *Зульф'ікара*, або Меча Пророка. Існує декілька писемних традицій про передачу Пророком Могаммадом улюбленої зброї своєму зятю Алі ібн Алі Талібу (звідси – звичайні для іранських клинків написи-заклинання на кшталт: «Нема молодця, окрім Алі, нема меча, окрім Зульф'ікара»). Після арабського завоювання образ священної зброї швидко знайшов собі місце в новому іранському шіїтському світогляді перетворившись на символ боротьби з іноземними поневолювачами.

Цікавим видається факт, що у давніх писемних джерелах немає жодної згадки щодо роздвоєної форми клинка Меча. Перший такий опис відносять до XI ст., а ілюстрації – лише до XII–XIV ст.

Виготовлені за всіма законами зброярського мистецтва реальні прототипи Зульф'ікара очевидно слугували більше релігійним символом, аніж реальною зброєю (С.195–198).

Незважаючи на переваги шабел прями дволезові мечі масово по-

бутували ще у сефевідському війську свідченням чому є ретельно вивчені колекційні зразки. Постійним декоративним мотивом на клинках цього періоду, що об'єднує розпорошений по музеях світу зброєзнавчий матеріал, є зображення битви між драконом та сімарглом, очевидно пов'язаними з королівською символікою.

Традиція розглядати меч як символ влади ще з ахеменідських часів, збереглася до кінця династії Каджарів коли традиційний меч із тридольним руків'ям та опущеними кільйонами із закінченнями у вигляді голів драконів зазнав змін: ефес та клинок почали вкривати багатим насиченим декором із різних орнаментальних мотивів та написів. Втім найважливішим символом, відомим з XIV ст., все ж залишилася голова дракона. Його витoki вчені простежують у символіці давньої Парфії, Китаю тощо (С.198–206).

За Каджарів неодноразово здійснювались спроби модернізувати іранську армію за європейським зразком. Одним із результатів стала поява шабель-гібридів в яких іранські булатні та дамаські клинки монтувались з ефесами, які наслідували французькі англійські, німецькі та австрійські форми. Цікаво, що іранські зброярі запозичили у європейців не тільки форму зброї та орнаментальні мотиви, але й деякі спрощені техніки декору (наприклад витравлювання) (С.207–211).

Розглядаючи *каму та гаддаре* (С. 212–218) автор звертає увагу на серйозні проблеми, що виникають при визначенні цих видів зброї у європейській історіографії. Хотілося б додати, що відносно терміну «гаддаре» суперечностей набагато більше, аніж згадано у монографії. Так при дослідженні турецької зброї часто звертаються до замальовок та описів італійського вченого Луїджі-Фернандо Марсілії, наведених у його «Stato militare dell'imperio ottomano» (1732 р.) де гаддаре (турецька назва – *пала*) дещо скидається на шаблю з хрестоподібною гардою та коротким широким начебто слабовикривленим клинком. Це дало підстави фахівцям перенести зазначену назву на цілий вид давніх турецьких шабель зі схожим клинком, верхів'ям карабелі (або з гранованим ковпачком), та хрестоподібною гардою з опущеними до низу кільйонами¹⁴.

Зауважимо, що тривала національна зброярська традиція, збережена до наших часів, звільнила іранську історіографію від термінологічних непорозумінь. Камою тут від сефевідських часів називали невеликий меч без гарди з коротким широким прямим двозлезовим клинком з долами, призначеним переважно для колольних ударів. Гаддаре характеризувалося таким саме руків'ям, але клинком іншої фор-

ми, призначеним для рубання – масивним, з долами, прямою спинкою, викривленою лінією леза та розширенням у зоні бойового кінця. Отже іранська гаддаре – аж ніяк не шабля, скоріше це короткий меч з викривленим клинком. Сам же термін прийнято виводити від індійського «каттаре».

Кама та гаддаре поширилися в Ірані за шаха Аббаса I, який намагався послабити позиції кизилбашів у своїй армії за рахунок черкеських та грузинських найманців, що прибували на службу з власною національною зброєю. З часом вона набула такої високої популярності в країні, що її почали виготовляти у місцевих зброярських центрах, зокрема Ісфахані та Маразі, започаткувавши конкуренцію кавказьким зразкам.

Серед особливих прикмет зброї варто відзначити оригінальний ефес без гарди, один або кілька долів на клинку, зміщених відносно центральної повздожньої вісі (зазвичай один на камі та три на гаддаре), а також клейма майстра, вибиті у тілі штаби (частіше у гаддаре).

Ефес та півхи виготовляли з традиційних матеріалів – кістки, рогу, дерева метала та шкіри. Штабу частіше виробляли зі звичайної сталі, втім іноді зустрічаються й булатні зразки.

Ханджар, або іранський кривий кинджал (С.219–229) справедливо вважається одним із найефектніших різновидів іранської зброї. Його походження до цього часу остаточно не з'ясоване. Сам термін вперше зустрічається у писемних джерелах X ст., хоча його охарактеризовано як кинджал тільки за часів Аббаса I. Втім за даними речових та іконографічних джерел у XV ст. ханджари вже були поширені в Ірані.

На думку вчених клинок відбув тривалу еволюцію від прямого до кривого, нагадуючи у цьому відношенні шаблю. Слабовикривлені клинки зустрічалися ще за Сефевідів, але вже за Каджарів (період найвищої популярності ханджарів) поширювались виключно криві кинджали. Давні ефеси також могли відрізнятися від пізніших верхів'ям у стилі карабелі та опущеними вниз кільйонами із закінченням у вигляді голів драконів.

Морфологічні характеристики класичного ханджара відзначаються своєрідністю: руків'я оригінальної І-подібної форми; клинок завжди починається як прямий, набуваючи кривизни тільки на певній відстані від п'яти. Вздовж центральної повздожньої лінії клинка пролягає масивне реберце, що починається при п'яті клинка а закінчується у точці вістря. Відомі інші зразки, де спинка клинка розлога, Т-подібна у перерізі, але тільки до зони початку викривлення клинка де, на від-

мiну вiд попереднього типу, починається реберце. Рiдше зустрiчаються зразки без центрального реберця взагалi, але з долами, роздвоєним клинком, хвилястою лiнiєю лез тощо.

Носили канджар при лiвому або правому боцi у пiхвах за поясом. При використаннi зазвичай застосовували зворотнiй хват.

Бiльшiсть клинкiв вироблено з булату, хоча зустрiчаються й простi сталевi. Рукiв'я переважно виготовлено з цiлого шматка моржевої кiстки, рогу, каменю або металу та прикрашено золотом, сiрблом та емаллю iз застосуванням звичайних для Ирану технiк, iнодi на найвищому художньому рiвнi. Окрiм традицiйного декору зустрiчаються нехарактернi загалом для зброярства давнi свiтськi мотиви, що стосуються державних справ або iнтимного життя. Це знайшло найвищий прояв у технiцi рiзби по кiстцi, вiдомої ще з сасанiдських часiв.

У європейській та американській iсторiографiї ханджар iнодi плутають з арабською *джамбiєю*. Нажаль автор так i не уточнює, чи є мiж ними вiдмiнностi, суттєвiшi за назву.

Кард (С.230–236) – iранський короткий нiж, що вперше згадується ще в Авестi. Кардами називають ножi як вiйськового так i побутового призначення. Носили зброю на шнурку, пiдвiшуючи до пояса з лiвого або правого боку. Кард був обов'язковою частиною повсякденного костюму: за сефевiдських часiв у чоловiкiв не було прийнято виходити з дому без двох кардiв. У ХІХ ст. мiсцеве ножове виробництво занепадо й ринок заповнився пiдробками пiд європейськi зразки.

Клинок карда частiше однолезовий, хоча iснують дволезовi, зазвичай з реберцем. У деяких зразкiв пiдсилене вiстря для пiдвищення можливостi пробивання ним обладунку. Лiнiя леза трохи викривлена. Спинка клинка зазвичай ширша за 1 см. На вiдмiну вiд ханджара лезо вiддiлене вiд рукiв'я спецiальною втулкою. Клинок зазвичай дамаскований. Рукiв'я виготовлене з моржевої чи слонової кiстки, або рогу.

Зброя прикрашалась у традицiйних технiках. На клинку карда не було прийнято наносити iм'я майстра, хоча iнодi зустрiчаються написи Алi, Аллах, або сури з Корану. Пiхви простi з дерева, обтягнутi шагреновою шкiрою. Карди, виконанi з булатної сталi та оздобленi на високому художньому рiвнi надзвичайно високо цiнувались: за свiдченням писемних джерел у другiй половинi ХVІІІ ст. виготовлення одного коштовного зразка оцiнювалось приблизно у 500 г золота.

Пiшкабз (С.237–239) – зброя з особливими характеристиками. Його клинок довжиною до 25 см має подвiйну кривизну: вiд широкої п'яти лiнiя леза на початку увiгнута, ближче до вiстря вигинаючись

роєних перських вершників використовувати дворучний спис однією рукою з упором під пахвою, що було можливо тільки з цілком новітньою для того часу кінською амуніцією.

Після арабського завоювання спис знову з'явився на полі бою як основна зброя. Так є свідчення щодо використання дайламами дротиків (*зубін*). Протягом епохи Газнавідів використовували особливі види коротких металевих списів – *хест*, *шел*, *тарад*. Тоді ж сформувалася перша термінологія щодо їх різновидів.

Окрім суто бойової спис також був репрезентативною та мисливською зброєю.

Загалом для епохи середньовіччя виділяють два види списа – простий та багатолезовий (з роздвоєним наконечником, або тризубом)¹⁵. Їх наконечники та древка значно варіювалися за формою та довжиною, іноді набуваючи функціональності алебарди. Окрім них розрізняють також дротики довжиною від 75 до 90 см які використовували у комплектах.

Наконечники виробляли зі звичайної та дамасковані сталі, прикрашаючи їх у традиційних матеріалах та техніках. Древо робили з кизилу та верби.

Булава (*Gorz*) – улюблена зброя перських героїв у Шахнаме, протягом історії Ірану відігравала надзвичайно важливу роль не тільки на бойовищі, але й як символ влади (С.251–261). Численні різновиди цієї прадавньої зброї згадуються в Авесті як атрибут богів та янголів. Для їх визначення застосовано вісім різних назв.

Булава складається з руків'я та яблука й призначена у першу чергу для розбивання ворожого обладунку. Найдавніші бронзові зразки з Луристану та Марліка мають яблука різноманітних форм з отворами для дерев'яних держаків.

Після арабського завоювання булава залишилася улюбленицею іранських важкоозброєних кавалеристів та командирів, на відміну від арабських та тюркських вояків у яких ця зброя не прижилася. Так за свідченням писемних джерел султани Газневідської династії, особисто приймаючи участь у битві, користувалися булавами різного розміру та ваги.

Булави, призначені виключно для церемоній, мають держак значно довші від бойових (до 150 см), декоративні яблука та пишний декор несумісний з бойовим використанням.

Попри певні складності у класифікації булав, загалом виділяють три типи яблук:

– кулясті, грушеподібні, жезлоподібні;

виготовленні чеканів до кінця періоду Каджарів часто застосовували булатну сталь. Декор виконувався у традиційних ремісничих техніках та стилі іноді на найвищому художньому рівні (С.262–266).

Щити (*Сенар*) відомі в Ірані з давніх часів (С.267–274). У загальних рисах всі найдавніші бронзові щити (XIV–X ст. до н.е.) мають подібні характеристики – приблизно однаковий розмір та округлу форму з виступом у центрі. Деякі затонкі для реальних бойових дій, очевидно в давнину їх підсилювали шкірою або деревом.

В ахеменідській армії були поширені щити трьох типів: великі – у зріст людини, прямокутної форми з очерету або шкіри; менші овальні з металу або шкіри з умбоном; округлі у формі кошика зі шкіри, або лози.

На відміну від перських парфянські щити, зберігаючи округлу форму були значно менші за розміром.

У сасанідські часи сформувалася нова форма щита – прямокутно-го, з трикутним закінченням. В кінці сасанідської епохи у важкій кавалерії почали використовувати маленький круглий щит, що не заважав битися довгим важким списом.

Після арабського завоювання з'являються свідчення про використання дерев'яних щитів. Класичні форми значно урізноманітнилися: писемні джерела XII ст. згадують сім основних видів щитів.

За свідченням іконографічних джерел у часи Іль-ханів та Тимуридів великої популярності набули великі та малі круглі щити. А вже за Сефевідів загальноазійська форма круглого щита з великим круглим умбоном у центрі утвердилася в Ірані як основна. Розміри щитів велими різняться, починаючись від 35 й перевищуючи 60 см у діаметрі. Серед основних матеріалів для виготовлення щита застосовували шкіру різних тварин (зокрема й таких екзотичних як носорога), залізо, сталь, навіть булат. Шкіру фарбували у різний колір.

Виготовлення щитів продовжувалося до кінця епохи Каджарів. Втім за умов панування вогнепальної зброї більшість пізніх зразків виготовлена з символічною та декоративною метою.

Іранські обладунки (*Зерех* та *Джешан*) завжди вважалися одними з найкращих в Азії (С.275–285). З часом і так високі вимоги до іранських зброярів тільки підвищувались, в результаті чого надзвичайно якісні обладунки отримали заслужене визнання в Аравії, на Кавказі, в Туреччині, Центральній Азії, Росії та Індії. На останню іранське виробництво справило найвагомійший вплив.

Елементи найдавніших бронзових обладунків знайдених у Марлі-

к (XIV–X ст. до н.е.) поділяють на три групи: конічні шоломи, пояси з подвійними спіральними застібками, захисні обручі. Протягом Епохи Бронзи був поширений лушпинчастий обладунок на підкладці зі шкіри та тканини. В Ахеменідській армії окрім бронзових елементів використовували залізні. Також були поширені шкіряні та фетрові обладунки, конічні металеві шоломи, а також ковпаки, що захищали голову та підборіддя.

Конструкція обладунку Парфянських катафрактаріїв точно не встановлена. Згідно з існуючими теоріями він міг бути ламелярно-кольчужним, лушпинчато-панцирним, або кольчужно-панцирним.

За сасанідів виділяють чотири типи броні: лушпинчаста (дрібні захисні елементи закріплені на підкладці) ламелярна (накладені одне на одне дрібні захисні елементи, що міцно поєднані й не потребують підкладки), ламінарна (накладені одне на одне та скріплені металеві пластини на підкладці), та кольчужна (плетиво з металевих кілець). Зафіксовані також шоломи новітніх складних конструкцій.

З часів арабського завоювання загальноприйнятими стали різновиди трьох типів обладунку – кольчужного, кольчужно-пластинчастого та панцирного. Окремі частини складали комір, наплечники, наручі, наколінники та нагомільники.

У період після монгольського завоювання набув популярності шолом округлої форми, втім, згодом він повернув собі стародавню конічну витягнутість, тепер уже дзвоно-, або куполоподібну. До шолома кріпили наносник та кольчужну бармицю.

При виготовленні такого складного виробу як обладунок окрім власне сталі використовувалось чимало матеріалів, необхідних при пошитті одягу – різні види тканини, шкіра. Під ламелярний та кольчужний обладунок шили спеціальний *каптан*.

У зв'язку з ремісничими процесами виробництва обладунків та щитів хотілося б звернути увагу на важливість проблеми виготовлення та використання тканин у зброярській справі. Рецензована монографія задумана як концептуальне дослідження де зброя показана як культурологічний феномен. Зокрема особливу увагу приділено виробничим матеріалам й ремісничим технікам. Тим дивніше виглядає майже повна відсутність інформації (зустрічаються тільки окремі назви) щодо різновидів, виробництва та застосування тканин у зброярстві.

Лук та стріли (*Тір ва Каман*) були не тільки ефективною зброєю на полі бою. В Ірані стрільба з лука, зокрема й з коня, була улюбленим дозвіллям, а також обов'язковим елементом виховання обох статей вищих

верств населення (принаймні у період зороастрізму). Стрільбою з лука Ахеменідські королі демонстрували свою вправність та відвагу, отож ця зброя, вперше згадана ще в Авесті, мала також символічне значення.

Найдавніші луки збереглося дуже мало. У Марліку та Гасанлу знайдені рештки луків та один цілий бронзовий, незвичайної форми, очевидно призначений для ритуальних потреб (XIV–X ст. до н.е.). Крім того збереглися зображення луків того періоду, на жаль занадто маленького розміру.

Збереглися свідчення очевидців щодо важливості луків в Ахеменідській армії де вони разом зі стрілами комплектувалися *горитами*. В іншому разі лук носили на плечі. Використовували також окремі колчани для стріл. Луки різного розміру використовувались як у піхоті так й у кінноті. А оскільки армія складалася з воїнів різних країн та племен, луки також розрізнялись за конструкцією – *Урзі*, *Еламські* та *Скіфські*.

Складний композитний (виготовлений з різних матеріалів) лук використовували парфянські вершники. Схема їх бойових дій базувалася на взаємодії з катафрактаріями та відновлюваних запасах стріл.

За сасанідських часів тактика лучників зазнала значних змін. Основними стрільцями в армії стала піхота та воїни на слонах. З часом композитний лук став схожим на гунський.

Пізніше за часів Аббасидського халіфату більшість лучників знову становили вершники. У писемних джерелах зустрічається багато термінів для позначення складових частин луків та їх різновидів які виготовляли в різних районах Ірану. Абсолютна більшість з них була композитної конструкції яка заховує найвищий бойовий потенціал. Кінні лучники залишалися важливим різновидом військ й протягом Сефевідського періоду напочатку якого з'явився трактат Кяшефі Себзеварі, де зокрема було викладено настанови стрільби з лука та надано багато інформації щодо різновидів цієї зброї.

Для дослідження іранських луків у монографії застосовано три класифікаційні схеми. За першою¹⁶ луки поділяють за формою на вигнуті (прості), з подвійною угнутістю, подвійно вигнуті (композитні) та трикутні.

Інша класифікація¹⁷ базується на матеріалах з яких виготовлено зброю: за нею виділяють простий (з дерева), підсилений (з дерева та жил) та композитний (з різних матеріалів).

Остання схема¹⁸ також приймає за класифікаційний критерій матеріал виготовлення лука. Втім запропоновано більш гнучкий підхід: визначено два класи (луки виготовлені з одного та двох чи більше ма-

теріалів) у кожного з яких може бути велика кількість підкласів, визначених вже за формою та іншими критеріями.

Для виготовлення лука використовували різні породи дерева, жили, ріг, навіть метал, виготовляли спеціальні клеї. Захисний перстень виготовляли з різноманітних матеріалів – металу, рогу, каменю, шкіри.

Велику увагу у монографії приділено вивченню давніх технік стрільби, без якого неможливо судити про значення луків та тактику їх застосування.

Для різних завдань застосовували різні типи стріл у різні періоди. У дописемний період згідно з археологічними даними тільки у Марліку налічується до 11 типів стріл. Писемні джерела пізніших часів зберегли великий обсяг інформації щодо назв та форм наконечників стріл.

Окремий розділ роботи присвячений символіці (С.316–332), що в різні часи зображалася на зброї. Розглянуто характерні проблеми атрибуції, виконаної за зображеннями лева та сонця які часто помилково відносять виключно до епохи Каджарів, хоча ці символи мають давніше коріння. Окремо вони функціонували ще за ахеменідських часів. Поєднання обох символів зустрічається на предметах починаючи з сельджуцького та сефевідського періодів.

Серед іншої символіки особливу увагу приділено сполученню таких міфологічних символів як лев та бик, очевидно пов'язаних зі зміною пір року а також пізніших – лева та гірського козла.

Одним із найдавніших символів вважалось небо, що зображували у вигляді трикутника, або наконечника списа (рідше зустрічалися хрест та квадрат) ще за 4 тис. до н.е. Місяць (перший державний символ Ірану) та Сонце (стало державним символом наприкінці ахеменідської доби) також грали надзвичайно важливу роль у символіці – їх зображували на прапорах, штандартах тощо.

Інше небесне зображення – орел, вважався символом королівської корони та добрим знаменням. Пір'я орла та міфічних птахів (Сімаргла та Варагна) відтворювали на мечах та шоломах, навіть коронах з часів Сасанідів.

У монографії докладно розглянуті непрості історія та зміст зазначеної символіки, проаналізовані різноманітні теорії її походження.

Останні розділи монографії (з 23-го по 27-й, С.333–366), присвячені аналізу військових та світоглядних традицій іранських воїнів. Ця тема не пов'язана безпосередньо з проблематикою історичного зброєзнавства, проте є важливим складником запропонованої автором оригінальної концепції комплексного аналізу холодної зброї як національного культурно-

го феномену. Розглянуті історія традиційної боротьби *варзеш пахлавани* та методи підготовки воїнів, кодекс воїнської етики *Джаванмарді*, роль яку посідала та відігравала військова верства в суспільстві. Особливо проаналізовані бойові традиції військово-релігійного ордену *дервішів*, що відігравав видатну військово-політичну роль за Сефевідів, а також *Наггалі* – театральні постановки класичних епічних творів (зокрема Шахнаме) де актори-воїни зі справжньою зброєю імітували битви та двобої.

Неможливо обійти увагою великий каталог, що налічує 505 предметів і сам по собі є безцінним визначником. Значна кількість з цих зразків уперше введена до наукового обігу, і кожен супроводжується ретельною атрибуцією яку рідко зустрінеш навіть у спеціалізованих виданнях.

Окрім величезної бази речових у монографії використано солідний корпус писемних джерел, здебільшого опублікованих раніше. Це переважно трактати, манускрипти та класичні епічні твори різних часів.

Оцінюючи працю не можна не відзначити її важливість у вивченні комплексу козацького озброєння, зокрема клинкової зброї – шабель і кинджалів. Коректна атрибуція величезної кількості «козацьких» шамширів і ханджарів, що зберігаються в українських музеях – одна з найактуальніших проблем українського зброєзнавства.

У підсумку хотілося б ще раз звернути увагу на видатне значення монографії, що закриває найбільшу з прогалів у зброєзнавстві мусульманських країн. Ця робота фактично ставить крапку у штучній проблематиці «ісламської зброї» не залишаючи для неї «життєвого простору».

На наш погляд у концептуальному відношенні праця є зразком для сучасних фундаментальних досліджень: автору вдалося глобально підійти до історії культури Ірану простеживши її динамічну взаємодію з оточуючим світом, але вдало підкресливши при цьому національну культурну автентичність та вікову традиційність. Феномен зброї розглянуто через культурологічну призму, як результат взаємодії духовної та матеріальної індивідуальної та суспільної діяльності. Відтак запропоновано сучасний синтетичний методологічний підхід до вивчення зброї, який передбачає обов'язкове, масштабне застосування методик широкого спектру гуманітарних, точних та природничих наук. Звичайно це вимагає підвищеного рівня фахової підготовки істориків-зброєзнавців та залучення до співпраці з ними фахівців різного профілю, власне перехід від індивідуальної роботи до досліджень у складі робочих груп. Очевидно саме за подібною організацією роботи – майбутнє зброєзнавчої науки.

Сильною стороною праці є її історіографічний фундамент. Моно-

графія у рівній мірі спирається як на класичні й новітні праці знаних європейських фахівців так і маловідомі європейському загалу іранські наукові розробки. Результатом став надзвичайно актуальний для сучасної науки плідний науковий синтез методик та прийомів прийнятих у Східній та Західній історіографії. Його висока ефективність забезпечила успішне вирішення цілого ряду питань які роками заганяли в глухий кут західних фахівців. Особливо це помітно при дослідженні проблем термінології, чому у монографії приділено пильну увагу (що є ще одним безсумнівним плюсом роботи).

Щоправда мовні та географічні фактори все ж зіграли свою негативну роль, змусивши автора пройти повз чималий обсяг важливих праць з предмету, зокрема це стосується російськомовних та польськомовних досліджень Е. Аствацатурян, М. Денисової, М. Мерперта, В. Арендта, Ю. Худякова, М. Гореліка, В. Квасневича, В. Джевановського та ін. Хоча й тут маємо віддати належне автору – ним залучені англо- та німецькомовні роботи українських, російських та польських фахівців – С. Черненко, Ю. Міллера, І. Комарова, В. Луконіна, А. Іванова, О. Левікіна, М. Гореліка, Л. Кобилинського, З. Жигульського, А. Ходинського.

Звичайно праця не позбавлена недоліків, відзначених у тексті рецензії. Втім вони суттєво не вплинули на результат справді титанічної роботи, виконаної автором. Більшість подібних проблем у різній мірі властиві будь-якому ґрунтовному науковому дослідженню, зокрема такого масштабу.

Враховуючи всі відзначені позитивні сторони монографії, її повну відповідність академічним стандартам та найвищий рівень міжнародної й міжгалузєвої наукової інтеграції, варто визнати: перед нами сучасна фундаментальна наукова праця у своїй галузі, робота ХХІ століття у повному значенні цього слова.

Поза цим розглянута монографія – більше ніж монументальний компендіум іранської холодної зброї та авторитетний дороговказ до її вірної атрибуції. Це просто єдина фундаментальна зброєзнавча праця з предмету на сьогоднішній день.

¹ Tirri A. C. Islamic Weapons. Maghrib to Moghul. – USA, 2003. – P. 11.

² North A. An Introduction to Islamic Arms. – London, 1985. – P.5.

³ Аствацатурян Э. Г. Турецкое оружие в собрании Государственного Исторического музея. – СПб., 2002; Ї ж. Оружие народов Кавказа. – СПб., 2004.

4 Elgoud R.. The Arms and Armour of Arabia in the 18th–19th and 20th centuries. – Aldershot, England, 1994; Його ж. Firearms of the Islamic World: In the Tared Rajab Museum, Kuwait. – London, 1995; Його ж. Hindu Arms and Rituals. Arms and Armour from India 1400–1865. – Delft, The Netherlands, 2004.

5 Haider S. Z. Islamic Arms and Armour of Muslim India. – New Delhi, 1991; Jaiwant Paul E. Arms and Armour: Traditional Weapons of India. – The Netherlands, 2005.

6 Йдеться про роботи А. Джеймса (A. James), Б. Гілмора (B. Gilmour), П.Р.С. Мюрея (P.R.S. Moorey), Ш. Р. Кенбі (Sh. R. Canby), Ш. С. Блейр (Sh. S. Blair), В. Лукоїна, А. Іванова, Л. Кобилянського (L. Kobylynski) та ін.

7 Grotkamp-Schepers B., Joerßen P. Deutsches Klingensmuseum Solingen: Führer durch die Ausstellungen. – Köln, 1997.

8 Medvedskaya I. N. Iran: Iron Age I. // British Archeological Reports, 1982 – №126.

9 Negahban E. O. Weapons from Marlik. – Berlin, 1995.

10 Masia K. The Evolution of Swords and Daggers in the Sasanian Empire // Iranica Antiqua, 2001. – Vol. XXXV. – P.185-239

11 Zeller R., Rohrer E.F. Orientalische Sammlung Henri Moser-Charlottenfels: Beschreibender Katalog der Waffensammlung. – Bern, 1955; Rawson P.S. The Indian Sword. – Copenhagen, 1967; Jacob A. Les Armes Blanches du Monde Islamique: Armes de Poing: Épées, Sabres, Poignards. – Paris, 1985; Weapon of Islamic World: Swords and Armour: Exhibition Catalogue. – Riyad, 1991; Figiel L.S. On Damascus Steel. – Atlantis, 1991; Sachse M. Damaszener Stahl: Mythos, Geschichte, Technik, Anwendung. – Düsseldorf, 1993; Feuerbach A. Crucible Steel in Central Asia: Production, Use, and Origins. Diss. Phil. – London, 2002.

12 I. Lebedynsky. Les Armes Orientales. – Paris, 1992 – P.58.

13 Квасневич Влоджимеж. Польские сабли: Пер. с польск. – СПб, 2005. – С.54-58

14 Аствацатурян Э. Г. Турецкое оружие... – С.90, 332.

15 Zeller R., Rohrer E.F. Orientalische Sammlung...

16 Zutterman C. The Bow in the Ancient Near East, a Re-evaluation of Archery from the Late 2nd millennium to the End of the Achaemenid Period. // Iranica Antiqua, 2003. – №XXXVIII. – P.119–166.

17 Kobylynski L. Persian and Indo-Persian Arms. // Persian and Indo-Persian Arms and Armor of 16th – 19th Century from Polish Collections. – Malbork: Muzeum Zamkowe w Malborku, 2000. – P. 67; Hein J. Bogenhandwerk und Bogensport bei den Osmanen nach den “Abzug der Abhandlungen der Bogenschützen” des Mustafa Kani. Ein Beitrag zur Kenntnis des türkischen Handwerks und vereinswesens. // Der Islam, 1925 – № 14. – P.332.

18 Dwyer B. Персональне спілкування з автором монографії, Сідней, 2006.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

АВРАМЕНКО АНАТОЛІЙ – кандидат історичних наук, доцент кафедри дореволюційної вітчизняної історії Кубанського державного університету (Краснодар, Росія).

БАКАЛЕЦЬ ОЛЕКСІЙ – кандидат історичних наук, викладач історії Барського гуманітарно-педагогічного коледжу ім. М.Грушевського.

БУРЯК ЛАРИСА – кандидат історичних наук, докторантка кафедри спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

ВЕРМЕНИЧ ЯРОСЛАВА – доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

ВИРСЬКИЙ ДМИТРО – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу української історіографії та спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України НАН України.

ВРОНСЬКА ТЕТЯНА – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії України періоду Другої світової війни історії України НАН України.

ГОРІН СЕРГІЙ – кандидат історичних наук, докторант Національного університету “Києво-Могилянська академія”.

ДРУГ ОЛЬГА – завідувача відділом “Київ середини XVII – початку XX ст.” Музею міста Києва.

ЖДАНОВИЧ ОЛЕСЯ – кандидат історичних наук, науковий співробітник Центру українсько-грецьких досліджень відділу історії України XIX – поч. XX ст. Інституту історії України НАН України.

ЖДАНОВИЧ ОЛЕКСІЙ – науковий співробітник відділу спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів Інституту історії України НАН України.

КАБАНЕЦЬ ЄВГЕН – провідний науковий співробітник відділу історії Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника.

КОНЧА СЕРГІЙ – кандидат історичних наук, науковий співробітник Центру українознавства філологічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

МИЩАК ІВАН – кандидат історичних наук, зав. інформаційно-аналітичним сектором Інституту законодавства Верховної Ради України.

ОГУЙ ОЛЕКСАНДР – доктор філологічних наук, професор Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

ПЕТРОВ МИКОЛА – кандидат історичних наук, докторант кафедри історії України Кам’янець-Подільського державного університету.

ПОПЕЛЬНИЦЬКА ОЛЕНА – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів Інституту історії України НАН України.

СУХОВАРОВА-ЖОРНОВА ОЛЕНА – завідувач сектору Національного музею історії України, пошукач Інституту історії України НАН України.

ТЕРЕНТЬЄВА НАТАЛІЯ – кандидат історичних наук, завідувач Центру українсько-грецьких досліджень відділу історії України XIX – поч. XX ст. Інституту історії України НАН України.

ТОЇЧКІН ДЕНИС – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів Інституту історії України НАН України.

ТОМАЗОВ ВАЛЕРІЙ – кандидат історичних наук, керівник Центру генеалогічних та геральдичних досліджень, старший науковий співробітник відділу спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів Інституту історії України НАН України.

ХВЕДЧЕНЯ СЕРГІЙ – кандидат географічних наук, старший науковий співробітник відділу спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів Інституту історії України НАН України.

ХРОМОВ КОСТЯНТИН – нумізмат-дослідник, провідний експерт ВНЕ УА “Реліквія”.

ШЕВЧУК ЮРІЙ – викладач Житомирського комерційного технікуму, аспірант Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова.

SUMMARY

The current issue of “The Historical and Geographical Studies in Ukraine” collection, published by Special Historical Subjects Department of the Institute of History of Ukraine, includes 23 articles covering different timely topics of special historical subjects, namely: home source study, numismatics, paper money study, historical arms study, uniform study, historical geography and cartography, environmental studies, territorial symbolism and emblem study, history of towns and villages of Ukraine, biography study, etc. The articles are written by Ukrainian experts in the field of special historical subjects.

Though, the publications do not necessarily reflect the views of the editorial board, we tend to give the authors a substantial amount of free reign in choosing their topics; we value clarity and originality of an argument over the particular content of the argument itself. Sometimes the terminology used by the researchers is vague point due to its insufficient development within the framework of special historical subjects. Nevertheless, the given opinions are meant to discuss the particular opinions in some depth.

The issue is intended for the wide audience.

Special reference appendix contains the information regarding to the academic status, position and place of employment, as well as areas of the authors’ research interests.

Dmytro Vyrskyi

**Ukraine’s Dnieper Region in Stanislaw Sarnitskyi’s
„*Descriptio veteris et novae Poloniae*” (1585)**

The publication contains analysis of Ukraine’s Dnieper region described in the study of Stanislaw Sarnitskyi „*Descriptio veteris et novae Poloniae*” (1585).

Serhiy Khvedchenia

**Cartographic and Regional Aspects of Studying Some
Underground Religious Monuments in Ukraine**

The article deals with certain underground buildings of Chernigov, Sviatogorsk and Vladimir-Volynskiyi. Some aspects of study of these unique monuments of history and culture of Ukraine are illustrated with the ancient maps.

~~~~~
Serhiy Koncha

MUROMETS or MOROWLIN?

On Bylyna Name's Origin

The publication deals with the origin of Il'ia Muromets', an epic hero's, name, in particular, its ancient forms, such as 'Morowlin', "Murawlenin". Geographical distribution of the nickname's forms is indicated by the original "w" forms: "Morowlin", "Murowets". The article also includes analysis of some versions of the nickname's origin.

Olesia Zhdanovych

Eusebius of Caesarea, Founder of Greek Christianity Historiography

The article presents the description of life and creative activities of Eusebius of Caesarea, a prominent Greek Church historian. It provides a thorough analysis of his main life stages, his books; with a special emphasis on Eusebiu's views respecting Arianism.

Oleh Odnorozhenko

Urban Heraldry of Kholms'k and Bel'z'k Regions

(XV–XVIII Centuries)

Urban heraldry of Kholms'k and Bel'z'k regions (as a part of the Ukrainian-Polish ethnic border-line in the Middle Ages and Early Modern Times) was always a point of interest for both the Ukrainian and Polish researchers. The publication is aimed at bridging the gaps in the field of urban heraldry of Ruthenian regions of the Polish Crown.

Olha Druh, Valerii Tomozov

19, Shovkovychna Street, Kyiv: History of a Building

The history of the building is highlighted due to archival documents. 19, Shovkovychna is one of the most interesting buildings of Kyiv's historical part, built by Kyiv architect M. Vyshnevskiy on the order of Baron V. Uexkull von Guldenband.

Konstantyn Khromov

A «Knot of Happiness» on Coins in the Dnieper Region and North Black Sea Coast (the 2nd half of XIV Century)

The author tries to trace the ways of borrowing some elements of monetary legends with regard to monetary business of Western Ulusa Dzhuchi – Ak-horde, principalities of Middle Dnieper region and the Grand Duchy of Lithuania.

Oleksandr Ohui

**„TARTARIAN ZLOTS, HEIDNISCHE GULDEN; FLORINOS
TERRE NOSTRE”:**

on Mysterious Coin Denomination in XV–XVII Centuries

This article deals with a mysterious coin denomination of Bukovyna and Moldova (XV - XVII centuries), known as “Tartarian zlot”. Investigation of certain cancellers of neighboring states and cities (Lviv, Brasov, Bistritz) resulted in synonymous denominations “heidnische Gulden, zloti valaski, moldawski; fl. terre nostre”. The author proves that Tartarian zlot (heidnische Gulden, etc.) was equal to 12 asprs. The given counting system of Bukovyna was borrowed in Byzantine and impacted by counting systems of Pont & Golden Horde.

Oleksiy Bakalets’

**The 2004 Veliko-Bushivskiy Treasure
of Western – European Coins of XVII Century**

The article highlights the role of Western – European coins in money circulation of Hetmanshchyna (1648–1764), describes about 500 treasures of museum and private collections discovered over the second half of the XIX – at the beginning of the XXI centuries.

The analysis of treasures (including their fractions in the Ukrainian money economy) is illustrated by silver coins of Velika Bushinka village, Nemirivskiy district, Vinnytsia oblast.

Olena Sukhovarova-Zhornova

**Family Portraits of the Left-Bank Ukraine (XVIII – XIX
Centuries): from the National Museum of History of Ukraine**

The article contains research of the family portraits collection (Left-Bank Ukraine of XVIII – XIX centuries) based on the materials from the National Museum of History of Ukraine. The collection presents the portraits of noted Ukrainians: Cossacks heads, prominent generals, cultural instructors and priests. The family portraits gallery XVIII – XIX centuries is a valuable iconography material within the system of historical science.

Yuriy Shevchuk

**The Political Repressions against Czech Intelligentsia
during the “Great Terror” Times**

Based on the archival documents, the article highlights some events in Ukraine’s history which are closely connected with mass political repressions against the Czech intelligentsia during the “great terror” on the territory of Zhytomyr oblast.

РЕЗЮМЕ

Очередной, одиннадцатый выпуск периодического издания отдела специальных отраслей исторической науки и электронных информационных ресурсов Института истории Украины Национальной академии наук Украины «Историко-географические исследования в Украине» содержит 23 статьи, посвященных исследованию актуальных проблем исторической географии, картографии, топографии, нумизматики и бонистики, территориальной символики и эмблематики, истории городов и сел Украины, биографистики и др.

Среди авторов сборника – специалисты в области исследования специальных исторических дисциплин, молодые ученые, докторанты и аспиранты из многих городов Украины.

Редколлегия сознательно, уважая авторское право на личное мнение исследователей, публикует их выводы об оценке информативности источников, неоднозначной трактовки событий и фактов, с которыми члены редколлегии не всегда согласны. Иногда терминосистема, которой оперируют исследователи, не является общепринятой в науке, в связи с недостаточной разработкой понятийного аппарата СИД. Публикуя авторские размышления, редколлегия предоставляет возможность для дальнейшей научной дискуссии по затронутым проблемам.

Издание рассчитано на ученых, занимающихся проблемами специальных отраслей исторических знаний, регионалистикой, историей городов и сел, исследователей символики, территориальной атрибутики, этнологов, географов, архивных, библиотечных, музейных сотрудников, преподавателей, аспирантов, студентов вузов гуманитарного профиля, краеведов.

Справочный аппарат содержит сведения о научном статусе, занимаемой должности и месте работы авторов опубликованных научных трудов.

Наукове видання

Історико-географічні дослідження в Україні

Число 11

Збірка наукових праць
Відповідальний редактор Г. В. Боряк

Науково-організаційне забезпечення:
С. Б. Хведченя.

Верстка *М. О. Литвина*
Оригінал-макет *Л. Г. Мигаля*

Підписано до друку 12.02.2009. Формат 60×84/16
Ум. друк. арк 20.4. Обл. вид. арк. 21.
Тираж 300. Зам. 21. 2009 р.
Поліграфічна дільниця
Інституту історії України НАН України
Київ-1, Грушевського, 4

